

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ
Վ. Կ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ - ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

9(47.925)
F-35

Գ-ան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

Վ. Բ. ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ, Վ. Կ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

4918

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1978

Սույն աշխատությունը ընթերցող լայն հասարակությանն է ներկայացնում հայերի և ուսաների հազարամյա կյանքի համառոտ պատմությունը՝ հայերի արտագաղթներն ու ուսասանյ գաղթավայրերի ստեղծումը, տնտեսական և մշակութային առնչությունները, քաղաքական հարաբերություններն ու ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշման ձևավորումը:

Առավել հանդամանորեն է շարադրված XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեսնամյակի բախտորոշ իրադարձությունների ընթացքը՝ ժողովուրդների քաղաքական ու ազմական համագործակցությունը, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու բախտորոշ նշանակությունը հայ ժողովրդի առաջընթացի և հետագա սոցիալական ու ազգային ազատագրության, սոցիալիստական վերածննդի համար: Աշխատության I—V գլուխները շարադրել է Վ. Կ. Ոսկանյանը, իսկ VI—XI-ը՝ Վ. Բ. Բարխուդարյանը:

Պատասխանատու խմբագիր
պատմական գիտությունների բեկնածու
Վ. Ս. ԵՐԿԱՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ
պատմական գիտությունների դոկտոր
Ն. Ա. ԹԱՎԱԲԱՆՅԱՆԸ և
պատմական գիտությունների բեկնածու
Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԸ

Վ. $\frac{10601}{703 (02) - 78}$ 13—77

ԵՐԿԱՆ ԵՈՍՔ

Հայ ժողովուրդը իր գոյության հազարամյակների ընթացքում անցել է մեծ ու դժվարին նանապահ: Դեռևս ստրկատիրության և ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջաններում Հայաստանը դարձել էր աշխարհի հզորների մրցադաշտ, կործանարար բախումների և անընդմեջ ասպատակությունների ասպարեզ, որտեղ ֆիզիկական ոչնչացման ու բռնագաղթի էին ենթարկվում բնակչության մեծ զանգվածներ, հրկիզվում ու ավերվում էին բարեշեն ֆաղաֆներն ու գյուղերը, կործանվում շինարար ժողովրդի հոգևոր ու նյութական մշակույթի հուշարձանները: Աշխարհավեր արշավանֆներն ու պատերազմներն ավարտվում էին օտար բռնակալության հաստատումով, որը սակայն սկիզբ էր դառնում այլ վայրագ կոիվների, ապա և նոր, բայց նույնֆան դաժան տիրապետության:

Ինչպես բնորոշվեց ՀԿԿ Կենտկոմի «Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 150-ամյակի տոնակատարության մասին» որոշման մեջ, «Բագում դարերի ընթացքում Հայաստանը մշտապես ենթարկվում էր օտարերկրյա նվաճողների արշավանֆներին, կորցնում իր պետականությունը, իր վրա կրում սոցիալական և ազգային դաժան նրնչումը»¹:

Այսպես, Հայաստանի ու Անդրկովկասի վրա իրենց իշխանությունը հաստատեցին արաբները, սելջուկները, մոնղոլ-քաքարական խաները, պարսիկ շահերն ու թուրք սուլթանները: Անդրկովկասի նվաճման համար 1512 թ. սկսված քաւրֆ-պարսկական հակամարտություններն ու պատերազմ-

¹ «Մեղքետական Հայաստան», 1978, 31 մարտի, № 76:

ներն ավարտվեցին միայն 1639 թ. կնքված պայմանագրով, որի համաձայն Արևելյան Հայաստանն ընկավ Պարսկաստանի, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Քուրդիստանի տիրապետության տակ:

Սակայն ժողովուրդը չէր կարող կորցնել իր ազատության կենսահաստատ երազանքը, հույսն ու հավատը, լուսավոր ապագայի համար կռվելու վճռականությունն ու կամքը:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը կենաց ու մահու պայքար է մղել իր ազատության ու անկախության համար՝ դաշնակիցներ և օգնականներ փնտրելով մոտ ու հեռու երկրներում:

Հայաստանի, ինչպես և Անդրկովկասի առաջավոր գործիչները դիմումներ էին անում աշխարհի հզոր պետություններին՝ օգնություն ստանալու ապարդյուն ակնկալություններով: Արևմտյան եվրոպայի հարուստ ու գորեղ պետությունները, որևէ օգնության լուրջ խոստում չտալով հանդերձ, ուզում էին օգտագործել Անդրկովկասի ազատագրման պատրվակը՝ Քուրդիստանի վրա ներշնչելով գործադրելու, Արևելքում իրենց դիրքերն ամրապնդելու և գաղութային առևտրի արտոնություններ ստանալու համար:

Միայն Ռուսաստանն էր օբյեկտիվորեն շահագրգռված Անդրկովկասի ժողովուրդներին օգնելու գործում, քանի որ ի դեմս նրանց Ռուսաստանը տեսնում էր իր դաշնակիցներին, որոնց դեմ էին ուղղվում Քուրդիստանի, Պարսկաստանի և նրանց կովկասյան ու դրիմյան վասալների պարբերաբար կրկնվող ավազակաբարձ արշավանքները՝ նույնքան վտանգավոր ու աղետաբեր նաև Ռուսաստանի համար: Պատմությունը ցույց էր տալիս, որ միայն Ռուսաստանն էր ուզում և ի վիճակի էր օգնել Անդրկովկասի ժողովուրդներին, դաշնակցել նրանց հետ՝ երկրի սահմանները պաշտպանելու և Արևելքի հետ առևտրատնտեսական կապեր հաստատելու համար: Այսպես, Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի շահերի ընդհանրության հիմքի վրա ձևավորվեց ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը, որ XVII—XIX դարերի ընթացքում դարձավ պատմա-

կանոնն հաղթանակած և համընդհանուր նաևաշում գտած քրդության մայրուղի:

Մարտիզմի դասականները բազմիցս նշել են, որ ժողովուրդները ի դեմս Ռուսաստանի տեսնում էին իրենց «բնական պաշտպաններն և ազատարարին»: Ռուսական արևոնիքն իր ներքին չէր բաժնում սեփական հավակնությունները Քուրդիստանի և Անդրկովկասի նկատմամբ, քաջալերում էր ժողովուրդների ազատագրական պայքարը և օգնում նրանց: Տ. Էնգելսը խորապես ու բազմակողմանիորեն բացահայտել է այդ փոխհարաբերությունների հիմքերն ու իմաստը և Ռուսական պետության հետահար նպատակները: Հասկանալի է այն, որ դեպի Ռուսաստան էին կողմնորոշվում Քուրդիստանի ու Անդրկովկասի ժողովուրդները, այդ թվում և նույն երկրներում բնակվող հայերը, որոնք այդ ժողովուրդների հետ համասեղ պայքար էին մղում օտար տիրապետության դեմ, իրենց հայացքն ուղղելով դեպի Ռուսաստան, դեպի «Պետերբուրգ, ըստպես լիով Մեսիային, որը նրանց կազատի բոլոր շարիֆներից»²:

«Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հարավ, — գրել է Տ. Էնգելսը, — քուրդական տիրապետության տակ էին գտնվում ոչ մեծ քրիստոնեական պետություններ և քրիստոնեություն դավանող հայերը, որոնց նկատմամբ ցարիզմը կարող էր իրեն «ազատարար» հայտարարել»³: Ցարիզմը այդ ժողովուրդներին, ինքնակե, չէր կարող և չէր բերում իսկական ազգային, առավել ևս սոցիալական ազատագրություն: Սակայն Էնգելսը չէր ժխտում և նույնիսկ ընդգծում էր Ռուսաստանի, նրա պետականության և ռուս ժողովրդի առաջադիմական դերը՝ Անդրկովկասի և Քուրդիստանի ժողովուրդների կյանքում, ինչպես և նրանց ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման փաստն ու օրինականությունը, որ հաստատվեցին XVIII—XIX դարերում ծավալված քաղաքական անցքերով և ազատագրական պայքարի հաջող ավարտի իրազարկում:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. II, т. IX, стр. 9.

³ Там же, т. XXII, стр. 17.

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հսկայական առաջադիմական նշանակություն ունեցավ: Հայ ժողովրդի մի խոշոր հատված վերջնականապես ազատվեց ծանր վիճակից ու ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից, իր բախարկապեց հզոր Ռուսաստանի և ռուս մեծ ժողովրդի հետ, կանգնեց ազգային համախմբման, տնտեսական ու կուլտուրական առաջընթացի նախապահին: 1828 թ. կնքված Քուրմենչաշի պայմանագրով հաստատված սահմանը դարձավ բարիդրացիական հարաբերությունների նախադրու, Ռուսաստանի, Անդրկովկասի և Պարսկաստանի ժողովուրդների տնտեսական ու կուլտուրական գործակցության և խաղաղ համակեցության բնագիծ: Անդրկովկասն ազատվեց ժողովուրդների գլխին կախված վտանգից, վերջնականապես իր բախարկապեց ռուս ժողովրդի հետ:

Եթե Ռուսաստանը փրկեց Հայաստանի մի մասը, ապա ավելի մեծ հատվածը՝ Արևմտյան Հայաստանը մնաց բուրժուական սուլթանի տիրապետության տակ: Այնտեղ տարեցտարի դրությունը վատթարանում էր: Գեռնա 1913 թ. Հ. Քումանյանը իր «Հայկական հարցն ու իր լուծումը» հոդվածում գրում էր. «Քուրմենչաշի դիմել է, դիմում է ու կղիմի ամենահեշտավոր միջոցների՝ վերջ դնելու էղ ժողովրդին իր հարցի հետ միասին՝ հայի հայրենիքի ու ազգային իրավունքների խնդիրը մի անգամ ընդմիջտ փակելու համար»⁴: Եվ, իսկապես, երկու տարի հետո սկսվեց ցեղասպանության նոր զարհուրելի ժամանակաշրջան, երբ բնաջնջվեց կամ արտաքսվեց ամբողջ արևմտահայությունը: Ինչպես գրել է Լեոն, «Այժմ Քուրմենչաշիստան չկա: Նա դարձել է մի վիթխարի գերեզման, որի վրա հավիտենապես արձանագրված է՝ «Եվրոպայի զոհը»⁵:

Միանգամայն այլ պատկեր ենք տեսնում Արևելյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում, որտեղ բարելավվում է ժողովրդի վիճակը, սկսվում է հայերի ներգաղթը՝ ինչպես Քուր-

4 Հ. Քումանյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. IV, Երևան, 1951, էջ 228.

5 Լեո, *Անցյալից*, Քիֆլիս, 1925, էջ 473:

միայն ու Պարսկաստանից, այնպես էլ աշխարհով մեկ ցրված հայկական գաղթավայրերից: XIX դարի կեսերից սկսած Անդրկովկասը մտավ Ռուսաստանի զարգացման ոլորտի մեջ, աստիճանաբար սկսեցին աշխուժանալ գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը: Ռուսական մշակույթի և հեղափոխական-գեմնոկրատական շարժման հզոր ազդեցության տակ առաջադիմեցին հայ գրականությունը, արվեստը, դեմոկրատական միտքը:

Սովետական Հայաստանի 50-ամյակին արտասանած իր հայտնի նառում Լ. Բ. Բեժնևը նշեց, որ դեռևս XIX դարից «Հայաստանի աշխատավորները ավելի ու ավելի էին ձգտում զեպի Ռուսաստանի դեմոկրատական ու հեղափոխական ուժերը: Ցարական ինֆեակալության դեմ ռուսաստանյան պրոլետարիատի պայքարի պատմական փորձը Հայաստանի աշխատավորությանը ցույց տվեց ազատության և սոցիալական պրոգրեսի միակ նիշտ ուղին, հեղափոխական պայքարի նախապահը, սոցիալիստական վերափոխությունների ուղին»⁶:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում նաև ապահ հարթեց նաև Անդրկովկասի ազատագրության համար: Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում ամրապնդեց հայ, ռուս և սովետական մյուս ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությունն ու սոցիալիստական համագործակցությունը: Հայ ժողովրդի վերածնունդը ներառելով դարձավ շնորհիվ Ռուսաստանի, ռուսաստանյան պրոլետարիատի, կոմունիստական կուսակցության զեկավարության ու եղբայրական ժողովուրդների անշահախնդիր օգնության: Կործանման եզրին կանգնած Հայաստանը պատմական կարև ժամանակամիջոցում դարձավ ժամանակակից ինդուստրիայի, զարգացած գյուղատնտեսության, առաջավոր գիտության և կուլտուրայի երկիր:

Եվ այսօր հայ ժողովուրդը կերտում է իր լուսավոր ապագան, համոզված, որ ոչ մի ուժ չի կարող մթազնել իր մեծ Հայրենիքի խաղաղ ու պայծառ երկինքը:

6 Լ. Բ. Բեժնև, *Սովետական Հայաստանի 50 տարին*, Երևան, 1970, էջ 6.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՀԻՆ ՌՈՒՄԻԱՆ

Հայերը Հյուսիսի ժողովուրդների մասին տեղեկություններ են ունեցել դեռևս հնագույն ժամանակներում, երբ ձևավորվում էին ռուսների նախորդների՝ սլավոնների ցեղախմբերը, ապա և Հին Ռուսիայի Կիևյան պետությունը:

Հայկական պատմական աղբյուրները ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանել ոչ միայն ռուսների, այլև սլավոնների ու նրանց նախորդների մասին: Պատմահայր Մովսես Խորենացին (V դ.) իր «Հայոց պատմություն» գրքում խոսում է Հյուսիսային երկրների բնակիչների ու նրանց հետ հայերի շփումների մասին: VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին արժեքավոր վկայություններ է թողել Դոն գետի շրջանում բնակվող սլավոնական ցեղերի մասին:

Հայերի ու սլավոնների հանդիպումները տեղի էին ունենում Հյուսիսային Կովկասի, Կասպից ու Սև ծովերի, Վոլգա և Դոն գետերի վրայով, ինչպես նաև Բալկաններում ու Բյուզանդիայում: VII դարի հայ հեղինակ Սեբեոսը հաղորդում է, որ բյուզանդական կայսր Մավրիկիոսը (582—602) հայկական զորք է հավաքում և Մուշեղ Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ ուղարկում Բյուզանդիայի դանուբյան սահմանները պաշտպանելու:

Այսպես, տարբեր ուղղություններով կապեր են ստեղծվում հայերի և սլավոնների միջև: Դրան նպաստում են նաև հայերի արտագաղթերը: Փոկաս կայսեր (602—610) հրամանով մշտական բնակության համար Թրակիա է ուղարկվել 30.000 հայ: Նման անսովոր ու մեծ վերաբնակեցումը չէր կարող

չդառնալ բուլղարների ու մյուս սլավոնական ցեղերի և հայերի միջև նոր ու բազմերանգ կապերի սկիզբ: Բալկաններում ստեղծվում են հայկական գաղթավայրեր, որոնք կապված էին Հայաստանի հետ և նպաստում էին հայ-բյուզանդական, ապա և հայ-սլավոնական մերձեցմանը:

756 թ. Կոստանդին V կայսրը (741—775) հայ աղանդավորներ է գաղթեցրել Ֆրիլիպպուպոլիս: Նման գաղթեցումներ եղել են նաև հետագայում:

Հովհաննես Չմշկիկը (969—976) «հայկական վայրերից» ու Պոնտոսից հայ աղանդավորներին բռնագաղթեցրեց նույն Ֆրիլիպպուպոլիսում: Այստեղ հերձվածող պավլիկյանների հետ եղել են նաև մեծ թվով հայազավաններ: Պավլիկյան շարժումը շատ շուտով տարածվում է Թրակիայում և այնտեղից թափանցում Բուլղարիա և այլ բալկանյան երկրներ:

Պավլիկյան շարժումը, ներթափանցելով Բալկաններ, չէր կարող չստեղծել հայերի և սլավոնական ժողովուրդների շրփման նոր առիթներ: Պատահական չէ, որ Թոմաս Սլավոնացու ղեկավարած ապստամբությանը (821—823 թթ.) մասնակցում էին ոչ միայն հույն և մակեդոնացի գյուղացիական զանգվածները, այլև հայերը, սլավոնական համայնքներն ու կիսահայատակ ցեղերը:

Այսպես, հայերի համար Բյուզանդիայից դեպի բալկանյան և արևելամիջրոպական սլավոնական երկրները բանուկ ճանապարհներ են ստեղծվում VIII—IX դարերում:

Եթե հաշվի առնենք հայ վաճառականության տեղն ու դերը այդ ժամանակաշրջանի առևտրում (ինչպես արարական իշխանություն տակ գտնվող Անդրկովկասում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս), ապա ավելի հասկանալի ու ակնբախ կդառնան «Հյուսիսայինների» ու հայերի միջև առնչությունների ստեղծումը: Կիևում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերված են արաբական արծաթյա դրամներ և ականջօղեր, որոնց նմանները գտնվել են Հայաստանի հին մայրաքաղաք Գլինում կատարված պեղումների ժամանակ: Պրոֆ. Կ. Գ. Ղաֆադարյանի կարծիքով դրանք Կիև են տարվել Բագրատունյաց հայկական թագավորության ժամանակներում:

Սլավոնական ցեղերի միավորման և արևելասլավոնական պետության՝ Ռյուրիկովիչների ռուսական մեծ իշխանության ստեղծման, ինչպես և հայկական Բագրատունյաց պետության զարգացման ժամանակաշրջանում ձևավորվում և աշխուժանում էին հայ-ռուսական կապերը, ընդգրկելով հոգևոր ու նյութական կուլտուրայի բնագավառները: Այդ կապերի մասին քիչ բան է հասել մեզ, սակայն այդ քիչն էլ բավական է դրանց առկայության և աստիճանական զարգացման մասին խոսելու համար: «Արաբական աղբյուրների մի շարք վկայություններից պարզ երևում է, — գրում է ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը, — որ VIII դարից սկսած Անդրկովկասի հյուսիսային առևտուրը առավել զարգացման հասավ IX—X դարերում»¹: Հայտնի է հայերի մեծ դերն այդ առևտրում, որին, անկասկած, խանգարում էին միջֆեոդալական կոնֆլիկտները և արաբական տիրապետությունը: Արաբների դեմ հայերը գործակցում էին Բյուզանդիայի հետ:

Այդ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր նաև Կիևյան պետությունը: X դարի հեղինակ Մովսես Դասխուրանցին առաջինն էր հայ ժամանակագիրներից, որ հաղորդում է ռուսների («ռուզիկնբրի») կասպյան արշավանքի մասին, երբ նրանք հյուսիսից փոթորիկի նման սլացան արաբների վրա և անսպասելիորեն հասան Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավ (Բարդա) և գրավեցին այն: Ռուսների դեմ ելավ Սալարը, բայց «... ոչինչ կարեր վնասել, զի անյաղթելի էին զօրութեամբ»²:

Հետաքրքիր է նաև այն, որ Կիևյան Ռուսիայի իշխան Իգորի (912—945) կասպյան արշավանքի ժամանակ ռուսական նավատորմիդը 943—944 թվականներին մտնում է Անդրկովկասի սահմանները, և ռուսները ճամբար են դնում Կուր գետի վրա:

1. Մելիքսեթ-Բեկը արդարացիորեն ենթադրում է, որ ռուսների և՛ 913, և՛ 943—944 թվականների կասպյան արշավանքները կապված էին Անդրկովկասի իշխանավորների Ռուսիայից օգնություն խնդրելու հետ³: Դրա հիմքերը հասկանալի են հայ-հունա-ռուսական համագործակցության հենքի վրա: X—XI դդ. ապրած հայ հեղինակ Ստեփանոս Տարոնեցու վկայությամբ Բյուզանդիայի հայազգի Վասիլ II կայսեր խնդրանքով Կիևի մեծ իշխան Սվյատոսլավի որդին՝ Վլադիմիրը (978—1015) Բյուզանդիային օգնության է ուղարկում վեց հազարանոց զորք, բայց պայմանով, որ կայսրը իր քրոջը՝ Աննային կնության տա իրեն, իսկ Վլադիմիրը պարտավորվում է ընդունել քրիստոնեություն և այն տարածել Ռուսիայում: Ինչպես գրում է Ս. Տարոնեցի պատմիչը, հենց այդ ժամանակ էլ (այսինքն 988 թ.) ռուսներն ընդունեցին քրիստոնեությունը⁴:

Հայտնի է, որ միջին դարերում (ինչպես և հետո) թագավորական ու իշխանական տների միջև ստեղծվում էին ընտանեկան կապեր, որոնք հաճախ ամրապնդում էին նրանց քաղաքական ու ռազմական դաշինքը: Այդ առումով չի կարելի անտեսել հայազգի Վասիլ II կայսեր քրոջ՝ Աննայի և ռուսաց մեծ իշխան Վլադիմիրի ամուսնության նշանակությունը ռուս-բյուզանդական և հայ-ռուսական կապերի հետագա ընդլայնման համար:

Կիևի մեծ իշխան Յարոսլավ Վլադիմիրովիչի (Իմաստունի) ժամանակ (1019—1054) հզորանում է Ռուսիան, զարգանում են կուլտուրան, գիրն ու գրականությունը: Հետաքրքիր է, որ այդ ժամանակաշրջանի ռուսական տարեգրությունների մեջ արդեն պահպանվել են հիշատակություններ Հայաստանի (Մեծ ու Փոքր Հայքի), հայերի, հայկական դավանանքի և Արարատ սարի մասին: Այս հանգամանքը չի կարելի բացատրել միայն ունեցած տեղեկությունները շարադրելու տարեգիրների ցանկությամբ: Այդ պետք է լինի կուլտուրական, քաղաքական

1 Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей, Ереван, 1954, стр. 199—200.

2 «Մովսես Կաղանկատուացու Պատմութիւն Աղուանից», Թիֆլիս, 1913, էջ 385—386:

3 Տե՛ս Մ. Меликсет-Бек, Древняя Русь и Армения, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ լեզվի ֆնստիտուտի «Աշխատություններ», հ. I, Երևան, 1946:

4 Տե՛ս «Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմութիւն տիեզերական», ՍՊԲ, 1885, էջ 276—277:

ների: Ուշագրավ է այն, որ հայ և վրաց զորքերը Յուրի Բոգոլյուբսկու հետ 1185 թ. սելջուկներից ազատեցին Դվինը⁶:

Այս բոլորը խոսում է այն մասին, որ X—XII դարերում ուսաները բավական ծանոթ ու մոտ ժողովուրդ էին ոչ միայն Ռուսիայի հայկական գաղթավայրերի, այլև Անդրկովկասի հայերի համար: Ռուսների համար էլ անծանոթ ու օտար չէին հայերը:

Այդ ժամանակներում զարգանում են նաև մշակութային կապերը: Գրանց ուշագրավ արտահայտություններից մեկն է Բորիսի և Գլեբի «Վարքի» հայերեն թարգմանությունը: Գրիգոր Տղան Երուսաղեմի գրավման պատմությունը նվիրված պոեմում ուսաներին անվանում է «հռչակավոր ազգություն»: Ռուսիայում ստեղծվել են տաճարներ, դմբեթներ, որմնանկարներ՝ նվիրված Գրիգոր Լուսավորչին ու Հռիփսիմե կույսին: Ինչպես գրում է Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, հռչակավոր ներեղիցա եկեղեցին (կառուցվել էր Մեծ Նովգորոդի մոտակայքում 1198 թ.՝ որպես Կիևի մեծ իշխան Յարոսլավ Վլադիմիրովիչի «պահպան») եկեղեցի՝ պալլադիում) պահպանվել էր Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմեի որմնանկարները և մի շարք առանձնահատկություններով տարբերվում էր ուսական սովորական եկեղեցիներից (այն ավերվել է ֆաշիստ բարբարոսների կողմից): Նշելով Հին Ռուսիայի և Անդրկովկասի ժողովուրդների կուլտուրաների փոխազդեցությունները, ակադեմիկոս Բ. Գ. Գրեկովը ընդգծում է նրանց նշանակալի լինելը⁷: Այդ հաստատվում է նաև մյուս ուսումնասիրողների, նրանց թվում ակադ. Հ. Ա. Օրբելու կողմից: Հ. Օրբելին նշում է, որ Անիի եկեղեցիներից մեկը ձևավորել է ուս նկարիչը (1215 թ.), իսկ Ռուսիայում աշխատել են հայ վարպետները⁸:

Ռուսական ու հայկական պետականության անկումը և թաթար-մոնղոլական տիրապետության հաստատումը XIII դ.

կեսերին փոխեցին հայ-ուսական կապերի բնույթը, բայց չխղեցին արմատավորվող պատմական կապերն ու բարեկամությունը: Ինչպես գրում է Սերգեյ Գլինկան, «Ռուսաստանին ու Հայաստանին հասած նույնօրյա տարաբախտությունները նախակարպետը եղան նրանց հետագա մերձեցման համար»⁹:

Հայրենիքից թշված կամ փախած հայերի մեծ զանգվածներ ապաստան էին որոնում ու շարժվում դեպի Հին Ռուսիայի տարածքները, որոնք կամ չէին նվաճված թաթարների կողմից, կամ նվաճվեցին ավելի ուշ՝ մերձվոլգյան, ազով-սևծովյան, անդրդնեպրյան շրջանները, որտեղ հնուց ի վեր բնակվելիս էին եղել իրենց հայրենակիցները և ստեղծել հայկական գաղթավայրեր: Գրանք դարձան հայ-ուսական հնամենի բարեկամության մշտավառ օջախներ, որտեղ պահպանվում ու զարգացվում էր հայրենի մշակույթը:

X—XIII դդ. հայերը բնակություն են հաստատում նաև Ղրիմում, ստեղծում իրենց գաղթավայրերը, որոնք բազմանում են, մեծանում՝ նշանակալի դեր կատարելով Սև ծովի երկրների ու Ռուսիայի առևտրական և տնտեսական կյանքում: Պատահական չէ, որ միջին դարերում Ղրիմն անվանում են «Ծովային Հայաստան»:

Հայերին դեպի Ռուսիա տանող ուղիներից մեկն էր Վոլգան իր վտակներով, որոնց ափերին ստեղծվել են հայկական գաղթավայրեր դեռևս X—XIII դարերում:

Ռուս գիտնականների կատարած պեղումները պարզեցին հին ու նշանակալի հայկական գաղութի գոյությունը Կազանից 90 կմ հեռավորության վրա՝ Մեծ Բուզար քաղաքում: Բուզարը եղել է բավական խոշոր, զարգացած արհեստներով ու առևտրով հայտնի կենտրոն, որի հայկական գաղութը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում¹⁰: Արժե հիշատակել այն փաստը, որ Պետրոս Մեծը առաջինն է եղել նրանցից, ովքեր

4918

6 Տե՛ս С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, Երևանի պետ. համալսարանի «Մշակույթի և արվեստի» հրատարակչություն, հ. XXIX, 1946, էջ 389—429:

7 Տե՛ս Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1949, стр. 390, 429.

8 Տե՛ս газ. «Коммунист», 1944 г., № 94.

9 С. Глинка, Обзорение истории армянского народа, т. II, М., 1832, стр. 194.

10 Տե՛ս А. Смирнов, Волжские булгары, М., 1951, стр. 185—195. Տե՛ս նաև Հ. Մ. Ջանփոլադյան, Բուզար քաղաքի հայկական հնությունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 2:

ըստ էության հետաքրքրվել են Մեծ Բուզարի ավերակներով: Նա 1712 թ. Մոսկվայից Կազան է ուղարկել հայազգի Իվան Վասիլևին՝ վերծանելու տապանաքարերի վրա եղած արձանագրությունները: Պարսկական արշավանքի մեկնելիս Պետրոս I-ը գնում է Մեծ Բուզար, հետաքրքրվում քաղաքի պարիսպներից դուրս պահպանված քառանկյունի սրահով, հրամայում ուսումնասիրել սրահը և նրա շուրջը գտնվող գերեզմաններն ու տապանաքարերի արձանագրությունները: Հետագայում այնտեղ հայտնաբերվել են X—XIV դարերի հարյուրավոր գերեզմաններ ու տապանաքարեր, որոնցից մի մասը հայկական է: Պարզվել է, որ քաղաքի պարիսպներից դուրս եղել է հայկական բնակատեղի: Հայկական տապանաքարերից հնագույնը (1121 թ.) գտնված է «Հունական պալատի» մոտ: Գերեզմանների պեղումները, տապանագրերի և այսպես կոչված՝ «Հունական պալատի» ուսումնասիրությունները պրոֆ. Սմիռնովին բերել են այն եզրակացությունը, որ Մեծ Բուզարում եղել է հայկական գաղութ, այն ունեցել է իր եկեղեցին և որ «Հունական պալատը» հանդիսացել է հայկական սրբատեղի¹¹:

XIII դարի կեսերից Մեծ Բուզարն աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակությունը: Առևտրականների հանդիպումների և ապրանքափոխանակության կենտրոն է դառնում Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաքը՝ Սարայը (Սարայ-Բատու), ապա նոր Սարայը (Սարայ-Բերկե), որը աշխարհագրական հաջող դիրք էր գրավում Վուզա գետի ափին, Աստրախանի մոտերքում և Հարավի ու Հյուսիսի միջև հանդիսանում էր տնտեսական ու քաղաքական կենտրոն, տարանցիկ առևտրի կարևոր հանգույց:

Ժամանակակից աղբյուրների ծայրահեղ սղությունը հնարավորություն չի տալիս լրիվ ու պարզ պատկերացում կազմել Ոսկե Հորդայի ու Ռուսիայի հետ հայերի ունեցած առնչությունների վերաբերյալ, սակայն զրանց մասին խոսելու հիմք են տալիս մեղ հասած առանձին վկայությունները,

որոնց նշանակությունը շատ ավելի մեծ է, քան հաղորդած կոնկրետ նյութը:

Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ Վուզայի մայրուղիով դեպի Հյուսիս են շարժվել ոչ միայն հայ վաճառականներ, քաղաքական գործիչներ ու հոգևորականներ, այլև հայրենիքից փախչող հոծ զտնգվածներ: Հայտնի է, որ այդ մայրուղիով են անցել Սմբատ Սպարապետն ու Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալը. Կարսի և Գերբենտի վրայով 1254—1255 թթ. Սարայ է գնացել Հեթում թագավորը¹²: Սարայում 1319 թ. գրված մի հիշատակարանի անհայտ հայ հեղինակը գանգատվում է գրչի համար աննպաստ ցրտաշունչ եղանակից¹³:

Աստրախանում և հարևան վայրերում հայերի բնակության մասին է վկայում նաև ուսական տարեգրությունը: Այսպես, 1346 թ. ուժեղ համաճարակ է եղել Սարայում (Աստրախանի մոտերքում), որտեղ մեռել են «մուսուլմաններ, թաթարներ և հայեր»¹⁴:

Ոմն Գրիգոր 1341 թ. իր գրած հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ գիրքս... ի քաղաքս յԱղախս, առ դրան սուրբ Լուսավորչին...»¹⁵:

Մի շարժան հիշատակարանի հեղինակ՝ ոմն Վարդան, Ազովն անվանում է «աննման քաղաք», ուր նա գնացել է Կաֆայից և Ազովում գրել է իր գիրքը¹⁶: Այն փաստը, որ

12 Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 368. См. также К. П. Патканов, История монголов по армянским источникам, ч. II, 1874, стр. 74 и др.

13 Տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայրենի հիշատակարանները, հ. I, Երևան, 1950, էջ 230:

14 «Полное собрание русских летописей» (в дальнейшем ПСРЛ), т. XXV, стр. 175.

15 Լ. Ս. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 329:

16 Հիշատակարան գրողը (Վարդանը) հավանաբար եկեղեցական է եղել: Այդ է ասում նրա ուսանավորը.

«Ի ծովս անցա այս անսահման,
Ի քաղաքն էլա ի ֆոանկ Կաֆան,

11 Նույն տեղում:

Ազգովում եղել է հայկական եկեղեցի և որ Աֆենտի դուստր
Ենաս խանումն այնտեղ գնել է ավետարան...»¹⁷, հիմք է տա-
լիս խոսելու Ազգովում ու Վուլգայի ավազանում մշտական հայ
բնակչության, ինչպես և Ազովի, Կաֆայի և Վուլգայի քաղաք-
ների հայերի միջև բազմաբանգ կապերի առկայության մա-
սին:

Վուլգա-Դոնյան առևտրում մասնակցում էին հայերն ու
ռուսները, որոնք աշխույժ գործարքներ էին կատարում Նիժ-
նի Նովգորոդում ու Կազանում, հավանաբար նաև Մոսկվա-
յում: Կովկասից հայերի տեղաշարժեր են եղել դեպի Աստրա-
խան, որտեղից հետագա տարիների ընթացքում նրանք գնա-
ցել են դեպի Վուլգայի ավազանի այլ բնակելի վայրեր, ինչ-
պես նաև Ղրիմ, Մերձդոնյան շրջաններ ու Սարայ-Բերկե
(այնտեղ բնակչության թիվը XIV դարի վերջերին հասնում էր
200000-ի)¹⁸: Հայերն Աստրախանից անցնում էին նաև Ղրիմ,
որտեղ նրանք XIV դարում կազմեցին բնակչության մի
զգալի մասը՝ թաթարներից հետո գրավելով 2-րդ տեղը¹⁹:

Ինչպես Աստրախանից, այնպես և հիշյալ կենտրոններից
հայերը կապեր էին հաստատում Ռուսիայի հետ: Հանդի-
սումներին նպաստում էին Ղրիմի առևտրաարհեստավորա-
կան կենտրոնները, ինչպես և Ազովի իտալական գաղութի
առևտրական պայմանագիրը Ոսկե Հորդայի Ուղբեկ խանի
հետ: Հիշյալ կենտրոններին լավատեղյակ հայ վաճառական-
ները կապեր էին հաստատում դրանց և Արևելքի միջև, մաս-
նակցելով Վուլգա-Դոնյան առևտրին և XIV դարում աշխույժ
գործարքներ կատարում ոչ միայն Աստրախանում, այլև Կա-

Ազախ եկի այս աննման,

Գիրքս գրեցի դայս զՎարդանս:

Նույն տեղում, էջ 330:

17 Նույն տեղում:

18 Տե՛ս Մ. Մ. Ковалевский, К ранней истории Азова, Харьков, 1902, стр. 115—126.

19 Նույն տեղում: Մանրամասնությունները տե՛ս Վ. Ա. Միխայլան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1964:

զանում և Նիժնի Նովգորոդում²⁰: Ակադեմիկոս Մ. Ն. Տիխո-
միրովը գտնում է, որ XIV դարից սկսած հայերը, ինչպես և
Մոսկվայի վաճառականները, մասնակցում էին արևելյան
առևտրին: Տարեգրությունը մեզ հասցրել է մի փոքր, բայց
կարևոր տեղեկություն այն մասին, որ 1390 թ. Մոսկվայում
բռնկվել է մեծ հրդեհ և այն սկսվել է հայազգի Աբրահամի
տնից²¹: Աբրահամի տունը եղել է Պոսադում (Կրեմլի շուրջը
ստեղծված առևտրաարհեստավորական թաղամաս):

XV դ. հայ գաղութի գոյության մասին ակադ. Տիխոմի-
րովը խոսում է արդեն որոշակիորեն, դրա ապացույցներից
մեկն էլ համարելով մի այլ վկայություն՝ վերցված ռուսական
եկեղեցու պատմությունից: Կիպրիան միտրոպոլիտը, լինելով
«հայկական աղանդի» կատաղի հակառակորդ, դժգոհ է եղել
հայերի ու ռուսների միջև բարեկամական և ամուսնա-
կան կապեր հաստատելու փաստերից և կարգադրել է թեմե-
րին հայերին շթողնել ռուսական եկեղեցիներում աղոթելու,
չթույլատրել ռուսների հետ ամուսնությունն ու անգամ շփում-
ները պասի և տոնական օրերին», քանի որ հայերը դեռևս
անցյալում ուղղափառությունից հրաժարվել են: Սակայն ռուս-
ները, ինչպես նկատում է Մ. Ն. Տիխոմիրովը, հաշվի չէին առ-
նում միտրոպոլիտի խիստ հրահանգներն ու ներշնչանքները.
«Շարքային ռուս մարդիկ մեծ տարբերություն չէին տեսնում
ռուսական և հայկական դավանանքների միջև, հաճույքով
շփվում էին, խնջույքներ սարքում ու բարեկամություն անում
և ամուսնանում հայերի հետ, նրանց թույլատրելով հաճախել
իրենց եկեղեցիները»²²: Ռուսների նման վերաբերմունքը
միանգամայն հասկանալի է (ինչպես և հայերի): «Մերձավոր
Արևելքի քաղաքներում և ներքին Պովոլժյեում ռուս վաճառա-
կանների համար հայերը դավանանքով ավելի մոտ էին և այդ
բերում էր և՛ խնամիություն, և՛ եղբայրություն»²³:

²⁰ Տե՛ս Մ. Н. Тухомиров, Новый памятник московской политиче-
ческой литературы XVI в., М., 1930, стр. 111—112.

²¹ Տե՛ս Н. Забелин, История города Москвы, т. I, М., 1902,
стр. 98.

²² М. Н. Тухомиров, Древняя Москва, М., 1947, стр. 143.

²³ Նույն տեղում:

Մայրոցի գաղանարանական տարբերություններին ու վե-
ճարման, քրիստոնեությունը ինչ-որ շափով մերձեցնում էր ուղ-
ղափառ ուսմանը և ուսավորչական հայերին: Սակայն շատ
ազնիվ կարեւոր դեր էին խաղում անտեսական-առևտրական
կապերը, որոնք իրենց անհրաժեշտությունն զգացնել էին տա-
լիս անգամ ճանապարհների ու առևտրական գործունեության
անաղաճով պայմաններում: 1378 թ. Ոսկե Հորդայի խանի
որդի Արապչայի թաթար հրոսակները Նիժնի Նովգորոդի մո-
տերքում շարդում են ուսա խոշոր վաճառականներին՝ հոստե-
րին ու թալանում նրանց ողջ ունեցվածքը: Սակայն առևտուրը
շարունակվում էր, անգամ Մամայ խանի 1380 թ. արշավան-
քի ժամանակ, երբ նա ուսական իշխանության դեմ էր
ելել մեծ ու բազմազգ բանակով, որի մեջ կային և «բուսուր-
մաններ, և հայեր»²⁴:

Ոսկե Հորդայի խաները իրենց արշավանքները ձեռնար-
կելիս Մոսկվայի և մյուս ուսա իշխանությունների դեմ բռնու-
թյամբ կռվի էին տանում նաև հպատակներին: Հայեր են եղել
ոչ միայն Մամայի զորքի մեջ, այլև նրա դեմ կռվող ուսա-
կան բանակում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ ուսա նշանավոր
զորավար, Մոսկվայի մեծ իշխան Դմիտրի Դոնսկոյի հաղթա-
կան Կուլիկովյան ճակատամարտում զոհվածների թվում, ուս-
ական տարեգրությունը հիշատակել է «Անգրեյ Սերկիզովի»²⁵
և «Սիմեոն Մելիքովի (նշվում է նաև «Սեմեն Մելիք» ձևով)
անունները, ընդ որում Մելիքովը առաջինն էր, որ հաղորդել
էր թաթարական հորդայի Մոսկվայի վրա արշավելու լուրը»²⁶:
Հավանական է, որ նրանք հայեր էին:

Այսպես, XIII դարի 20-ական թվականներից մինչև XV դ.
կեսերը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի համար եղել են ծանր

փորձությունների ժամանակաշրջան: Կիևյան պետության ան-
կումը, ուղեւային իշխանությունների պարբերական մասնա-
տումները, միջֆեոդալական կռիվները և ապա թաթարա-մոն-
ղոլական նվաճումներն ու ավելի քան երկուհարյուրամյա տի-
րապետությունը (1240—1480 թթ.) Ռուսաստանում ոչ միայն
արգելակեցին երկրի թեկուզև ֆեոդալական հարաբերույուն-
ների օրինաչափ զարգացման ընթացքը, այլև հսկայական
վնաս հասցրին երկրին: Նմանօրինակ, թերևս առավել ծանր
վիճակ էր ստեղծվել Հայաստանում, որտեղ ավելի հեշտու-
թյամբ ու սանձարձակությամբ էր մոլեգնում օտար նվաճողը՝
օգտվելով իր ուժերի գերազանցությունից և հայկական պե-
տականության բացակայությունից: Նման պայմաններում
չէին կարող նորմալ զարգանալ ազգամիջյան հարաբերույուն-
ները, առավել ևս Հայաստանի ու հայերի կապերը հեռավոր
Ռուսիայի հետ:

Մինչև XV դ. կեսերը Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի հա-
մար շատ աննպաստ էին դասավորվել նաև միջազգային հա-
րաբերությունները: Թաթարա-մոնղոլական դարավոր տիրա-
պետության, Մամայի, Թոխտամիշի, ապա և Լանկ-Թեմուրի
կործանարար արշավանքներից հետո պատմության բեմ
բարձրացավ նրանց աշխարհավեր դերն ստանձնած Օսմանյան
Թուրքիան, որի հաղթարշավին անկարող էր դիմակայել իր
հոգևարքն ապրող Բյուզանդական կայսրությունը: 1453 թ.
Կոստանդնուպոլիսն ընկավ, Թուրքիան մտավ Եվրոպա, ուժե-
ղացնելով ագրեսիան Բալկանյան երկրների, Կովկասի ու Ղրի-
մի դեմ: Ահավոր վտանգ կախվեց ինչպես այդ երկրների ողջ
բնակչության, այնպես և այնտեղ ստեղծված հայկական գաղ-
թավայրերի վրա:

XV դարի երկրորդ կեսից սկսվեց ուսական ազգային
պետության ստեղծման, վերընթաց զարգացման և ուժե-
ղացման ժամանակաշրջան, երբ հայ-ուսական հարաբերու-
թյունները թեկուզև նշանակալի հեռանկարներ ստեղծող
փուլը:

24 *Տե՛ս* ПСРЛ, т. X, стр. 155.

25 *Տե՛ս* ПСРЛ, т. XXV, стр. 204.

26 «Сказание о Мамае по рукописи XVI в.» ձեռագիր հուշարձա-
նում Սեմեն Մելիքի մասին ասված է, որ նա «ամուր պահակ» էր («твер-
дый страж») և տափաստաններում հետևում էր Մամայ խանի զորքերի
շարժմանը: *Տե՛ս* «Хрестоматия по истории СССР», т. I, М., 1949,
стр. 219.

ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՊԵՐԸ ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Հայ ժողովրդի դրուձյունը XV դարի սկզբներին շարունակում էր մնալ ծանր ու մղձավանջային: Թոխտամիշի և Լանկ-Թեմուրի կործանարար արշավանքներից հետո երկիրն ընկավ նախ կարա-կոյունլու (1410—1468 թթ.), ապա աղ-կոյունլու թուրքմենների տիրապետության տակ (1468—1502 թթ.):

XVI դարի սկիզբը նշանավորվեց աղետալի իրադարձություններով: Կըզլբաշների շահ Իսմայիլը (1502—1524) տապալեց աղ-կոյունլուների իշխանությունը և Հայաստանի մեծ մասում հաստատեց Սեֆյան դինաստիայի տիրապետությունը: Բայց Թուրքիան չէր ուզում հանդուրժել շահի տիրակալության ընդլայնումը և ամրապնդումը: 1512 թ. սուլթան հոշակված Սելիմ Ահեղը (1470—1520) 1513 թ. հանդես եկավ մահմեդական կրոնի շիա դավանանքի կրողների, ուրեմն և Պարսկաստանի դեմ անհաշտ կովի դուրս գալու կոչով և 1514 թ. շահ Իսմայիլի դեմ պատերազմ սկսեց: Այն շարունակվեց մինչև 1555 թ., երբ Հայաստանը բաժանվեց Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Բայց դրանով թուրք-պարսկական պատերազմները միայն սկսվեցին և փոխհաջողություններով ու կարճատև ընդմիջումներով շարունակվեցին շուրջ մեկ դար՝ մինչև 1639 թ. կնքված հաշտությանը, երբ Հայաստանը երկրորդ անգամ և վերջնականապես բաժանվեց շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի միջև: Արևելյան Հայաստանն ընկավ պարսից, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ թուրքաց տիրապետության տակ:

Բուլղոսիին այլ ձևով ընթացավ Ռուսաստանի պատմությունը, որն սկսվեց Ռուսիայի բազմաթիվ իշխանություններից մեկի՝ Մոսկովյան մեծ իշխանության աստիճանական վերելքով և XV—XVI դդ. ազգային պետության կազմավորումով:

Այդ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանը կանգնած էր ֆեոդալիզմի զարգացման ու վերելքի ճանապարհին: Դեռևս XIV դարում, Ոսկե Հորդայի իշխանության տակ գտնվող ֆեոդալական մասնատված իշխանություններից մեկը՝ Մոսկովայի իշխանությունը, ուժեղանում էր և փորձում թաթար-մոնղոլական լուծը թոթափել: 1380 թ. Կուլիկովյան ճակատամարտում մեծ իշխան Դմիտրի Դոնսկոյի տարած հաղթանակը Մամայի հորդանների դեմ վերջնական ազատություն չբերեց, սակայն ազդարարեց օտար տիրապետության մոտալուտ մայրամուտը: Մոսկովայի շուրջն սկսեցին համախմբվել ռուս ժողովրդի մասնատված զանգվածները: Մոսկովյան իշխանությունը աստիճանաբար դառնում էր համառուսական քաղաքական ու տնտեսական կենտրոն:

Գյուղատնտեսության, արհեստների, ապրանքափոխանակության ու առևտրի աստիճանական զարգացումը անհրաժեշտ էին դարձնում միասնական օրենքների ու հարկերի, շահի ու կշռի և դրամական սիստեմի ստեղծումը, ուրեմն և կենտրոնացված, մեծ ու հզոր պետականության կազմավորումը: Այդ անհրաժեշտ էր նաև պարբերաբար կրկնվող թաթարական հարձակումներից երկիրը պաշտպանելու, դարավոր լուծը տապալելու և անկախության հասնելու համար:

Մոսկովայի մեծ իշխան Իվան III-ը (1462—1505), ելնելով ֆեոդալական մասնատվածությունը վերացնելու անհրաժեշտությունից և շարունակելով իր նախորդների քաղաքականությունը, հաջողությամբ միավորեց կենտրոնական Ռուսիայի երրեմնի անկախ իշխանների տիրույթները, խելամտորեն օգտագործելով երկրի տնտեսական զարգացումն ու քաղաքական անկախության հասնելու համար անհրաժեշտ կենտրոնացված պետություն ստեղծելու ձգտումները նաև մյուս ռուսական իշխանություններում:

Թագավորական իշխանության հեղինակության բարձրաց-

ման նպատակով Իվան III-ը վարում էր հեռատես ու խելամիտ քաղաքականություն, իր կողմը ներգրավելով դեռևս անկախություն պահպանած ռուս իշխաններին, միաժամանակ միմյանց հակադրելով թաթար խաներին և դիվանագիտական կապեր հաստատելով Եվրոպայի արքունիքների հետ:

Ուշագրավ է այն քայլը, որին դիմեց Իվան III-ը, ամուսնանալով Բյուզանդիայի կայսերական տան վերջին ներկայացուցիչ Զոյա-Սոֆյա Պալեոլոգի հետ, կարծես զբաղվելով Մոսկովյան Հռոմեական կայսրության գահի օրինական ժառանգ: Գինաստիական այդ ամուսնությանը մեծապես նրպաստեց Հռոմի պապը՝ հուսալով հզորացող Ռուսաստանը հանել թուրքական ազդեցության դեմ: Բայց պետք էր նախ և առաջ Ռուսաստանն ազատել թաթարական լծից, միավորել երկիրը՝ պաշտպանելով այն պարբերաբար կրկնվող թաթարական արշավանքներից: Ինչպես նկատում է Ֆ. Էնգելսը, այդպես էլ ընթացավ Ռուսաստանի միավորման ու ազատագրման համատեղ պրոցեսը, երբ «ուղեկային իշխանների հպատակեցումը ղուզորդվում էր թաթարական լծից ազատվելու հետ և վերջնականապես ամրապնդվեց Իվան III-ի կողմից»¹: Մոսկովայի առաջին իսկ հաջողությունները XV դարի կեսերին նկատելի զարձան ինչպես Արևմուտքում, այնպես էլ Արևելքում, մասնավորապես Անդրկովկասում: 1486 թ. Մոսկովա է գնում Շիրվանի խանի դեսպան Հասան Բեկը, իսկ Մոսկովայից էլ դեսպան է ուղարկվում Վասիլի Պանինը՝ նշանավոր Աֆանասի Նիկիտինի հետ²:

Բարձրացող ռուսական պետության կարևորագույն հարցն էր միավորել ռուսական հողերը կամ գեթ բարիզրացիական հարաբերությունների հաստատել դեռևս դրանց տիրող թաթարական խանությունների հետ: Իվան III-ը կարողացավ հաջող արշավանքով 1469 թ. իրեն ենթարկել Կազանի թաթարական խանին, բարելավեց հարաբերությունները եվրո-

պական պետությունների ու վատիկանի հետ, կապեր հաստատեց Ռուսիայի, Մերձավոր Արևելքի ու Անդրկովկասի իշխանությունների միջև³:

1480 թ. Մեծ Հորդայի Ահմադ խանը իր զորքերով մոտեցավ Մոսկովայի մատուցներին, կանգնեց ռուս զորքերի հանդիման՝ Ուզբա գետի ափին: Բայց Մոսկովայի իշխանը կարողացել էր դաշնակիցներ գտնել և կանխել Ղրիմի և այլ խանությունների օգնությունը Ահմադին, որը չհամարձակվեց կոխվ սկսել և նահանջեց՝ փաստորեն ճանաչելով Մոսկովյան իշխանության անկախությունը: Այս բախտորոշ իրադարձությունը մեծապես նպաստեց Ռուսաստանի հզորացմանը: Ինչպես նկատել է Կ. Մարքսը, դրանից հետո «մենք Իվան III-ին տեսնում ենք միանգամայն անկախ գահի վրա նստած: Նրա կողքին՝ բյուզանդական վերջին կայսեր դուստրը: Ոսկե Հորդայի բեկորները ժողովվել են նրա արքունիքի շուրջը... Լիվոնյան ասպետները ջախջախված են... Զարմացած Եվրոպան, որ Իվան III-ի թագավորության սկզբում նույնիսկ հազիվ էր նկատում Մոսկովայի գոյությունը, շշմել էր իր արևելյան սահմանների վրա հսկայական պետության հանկարծակի հանդես գալուց. և ինքը՝ սուլթան Բայազեթը, որի առաջ դողողում էր Եվրոպան, առաջին անգամ լսեց Մոսկովիտի գոռոգամիտ ճառերը»⁴:

Մոսկովայի հզորացումը ուժեղ տպավորություն էր գործել Եվրոպայի վրա: Հասկանալի է, թե որքան մեծ էր դրա նշանակությունը իրենց անկախությունը կորցրած և թուրքական նվաճումների նախադռանը գտնվող փոքր ժողովուրդների համար:

Թաթարական լծի տապալումից անմիջապես հետո՝ 1483 թ., Իվան III-ի մոտ են գնում վրաց թագավոր Ալեքսանդրի դեսպանները՝ Նարիմանը, Դեմիյանը և Խոզի-Մարումը (վերջինը, հավանաբար, հայազգի խոշա Միրաքն էր, որ լավ փոխհարաբերությունների մեջ էր վրացական իշխող շրջան-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, стр. 450.

² Տե՛ս «Хождение за три моря Афанасия Никитина в 1466—1472 гг.», М.—Л., 1958.

³ Տե՛ս К. В. Базилович, Внешняя политика русского централизованного государства, М., 1952, стр. 409—413.

⁴ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII века, стр. 81.

ների հետ և կատարել էր դիվանագիտական բանագնացություններ Եվրոպայում): Դեսպանները բերել էին Ալեքսանդրի նամակը, որում իշխանն ընդգծում էր երկրի ծանր վիճակը և խնդրում օգնություն ու հովանավորություն⁵: Սա մեզ հասած առաջին քաղաքական փաստաթուղթն է, որ խոսում է վրաց իշխանության կողմից ռուսական օգնություն հայցելու մասին:

Մոսկվան XV դարի վերջերին և XVI դարի սկզբներին արդեն դարձել էր աշխարհի հետ կապված խոշոր քաղաքական և առևտրաարդյունագործական կենտրոն:

Հայերի շփումները Մոսկվայի հետ եղակի ու պատահական շէին:

Եթե Բյուզանդական կայսրության անկման ու թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավման ժամանակակից ու ականատես Աբրահամ Անկյուրացին երազում էր, որ «հոռմայացոց» միջոցով անհավատ «հագարացոց» ձեռքից ազատվի «Սուրբ Սոփի» տաճարը, ապա նրա անհայտ ժամանակակիցը իր «Թագուհի մը տեսա» սկզբնատողով պոեմում թուրքական տիրապետությունից Կ. Պոլսի ազատագրության մեջ արդեն նշմարում է Մոսկվայի դերը⁶: Ինչպես ճիշտ կռահել է Աս. Մնացականյանը, Մոսկվայի իշխանի և նրա թագուհու մասին գրված այդ պոեմի հեղինակը նկատի ունի Իվան III-ի և Բյուզանդիայի վերջին կայսր Կոստանդինի եղբոր դուստր Սոֆիայի ամուսնության քաղաքական նկատառումները, երբ Պալեոլոգները և Հոռմի պապը հույս ունեին Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Կոստանդնուպոլիսը: Ուշագրավ է, որ պահպանվել են պոեմի տասներկու տարբերակներ՝ ինչը վկա-

⁵ Ալեքսանդր Իվան III-ին գրում էր. «Մթազնվածների համար լույս եղիր, կապույտ երկնքում՝ աստղ, բոլոր իշխանների՝ վերին իշխան, երկրում—խաղաղություն»: Տե՛ս А. Цагарели, Шошения России с Кавказом в XVI—XVII вв., СПб., 1891, стр. 8.

⁶ Այս մասին տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Ռուս ժողովուրդը և Մոսկվան հայ մատենագրության մեջ, Երևանի պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. XXV, էջ 209—235: Տե՛ս նաև Աս. Մնացականյան, Մոսկվան միջնադարյան հայկական մի պոեմում, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, № 3:

յում է XV—XVI դդ. նաև հայերի կողմից Մոսկվային տրվող նշանակություն և մեծ դերի մասին: Մոսկվայի հետ կապերի ստեղծմանը նպաստում էին ռուսահայ և այլ գաղթավայրերում բնակվող հայ վաճառականների, նրանց գործատերերի և ծառաների առևտրական ուղևորություններն ու հանդիպումները, ինչպես և զանազան երկրներից Մոսկվա գնացող հայազգի դիվանագետների բանագնացությունները: Այսպես, 1482 թ. Մոսկվայում էր լեհական դեսպան հայազգի Բոգդանը, որին Իվան III-ը հանձնարարել էր իր հրովարտակը տանել Թամանի իշխանին: Բոգդանը եղել էր նաև Ղրիմի խանի մոտ, որը Մոսկվայի հետ դաշինքի մեջ էր և խոստացել էր Իվան III-ի «թշնամիներին թշնամի լինել, բարեկամներին բարեկամ»⁷: Այս դաշինքը կարևոր դեր խաղաց թաթար խաներին միմյանց հակադրելու և 1480 թ. թաթարական լուծը թոթափելու համար մղված պայքարում: Այդ ժամանակներում Մոսկվայում լինում են տասնյակ հայ դիվանագետներ և դիվանագիտական հանձնարարություն կատարողներ⁸: Այսպես, օրինակ, 1501 թ. Լիտվայի իշխան (ապա նաև Լեհաստանի թագավոր) Ալեքսանդրը (1492—1506) իր հայազգի սուրհանդակ Սալթանի միջոցով հաշտության առաջարկ է ուղարկում Իվան III-ին:

XVI դարում հայերի առևտրական այցերը Մոսկվա ավելի հաճախակի են դառնում: 1516 թ. ռուս դեսպանի հետ թուրքիայից Մոսկվա են գնում հայեր:

XVI—XVII դարերում Հայաստանի ու Անդրկովկասի ազատագրության հարցը հաճախ էր արծարծվում ռուսական արքունիքում: 1518 թ. Հոռմի պապի ու Ավստրիայի Մաքսիմիլիան կայսեր (1493—1519) կողմից Մոսկվա եկած Ֆրանցիսկ և Անտոնիո դեսպանները Ռուսաստանին առաջարկում էին պատերազմ հայտարարել թուրքիային, որ նվաճել է «Իբերիան, Ալբանիան ու Մեծ Հայքը»: Պապը կոչ էր անում Ռուսաստանի ցարին՝ Վասիլի III-ին (1505—1533), «պաշտ-

⁷ Տե՛ս «Сборники русского исторического общества» (այսուհետև՝ РИО), т. 41, стр. 230.

⁸ Տե՛ս РИО, т. 95, стр. 236, т. 41, стр. 359—361.

պան կանգնել իր հայրենիք Կոստանդնուպոլսին՝ «ընհանուր քրիստոնեական բարօրության համար»: Ինչպես տեսնում ենք, Հոռմը ճանաչում է Ռուսաստանի «իրավունքը» Հունաստանի վրա և կոչ է անում ցարին՝ պաշտպանության տակ վերցնել նաև Անդրկովկասը:

Հայ ազատագրական շարժման համար XVI դ. ինչ-որ շափով բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում: Եվրոպական պետություններն ու Հոռմի պապը փորձեր էին անում օգտագործել նաև Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժերն ու հնարարավորությունները՝ Թուրքիայի դեմ պայքարելու համար: Սակայն նրանց միջև շտեղծվեց իսկական դաշինք, որի հետ իրական հույսեր կապվեին: Համենայն դեպս այդ նշմարվող համագործակցությունը աննկատ չէր մնում: 1547 թ. հրավիրվեց էջմիածնի գաղտնի ժողովը, որի նախաձեռնող Ստեփանոս կաթողիկոսը Հայաստանի ազատագրության հարցը Եվրոպայում բարձրացնելու նպատակով մեկնեց Լեհաստան, Հոռմ և եղավ Մոսկվայում: 1551 թ. նա կվով հայաշատ քաղաքում իր մահկանացուն կնքեց, չհասած որևէ նպատակի: Սակայն կարևորն այն է, որ հայ ազատագրական շարժումը արդեն արձագանքներ էր գտնում ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայում, Լեհաստանում և Ռուսաստանում:

Մոսկվայի դերը հայերի կյանքում ավելի ակներախ դարձավ, երբ Իվան IV-ի օրոք (1547—1584) Ռուսաստանը նվաճեց Կազանի ու Աստրախանի խանությունները և դարձավ Անդրկովկասի հզոր ու անմիջական հարևանը:

Պահպանվել են հիշատակություններ այն մասին, որ 1552 թ. Կազանում կային հայ վաճառականներ և թնդանոթաձիգներ, որ Կազանից հաղթանակով վերադարձած ռուս զորքին ու ցարին Մոսկվայում ռուսների հետ դիմավորել են բազմաթիվ հայեր: Ի նշանավորումն թաթարների դեմ տարած հաղթանակի և Կազանի խանությունը Ռուսաստանին միաբնակելու, Մոսկվայում 1552—1556 թթ. կառուցվեց «Պոկրովսկի» տաճարը (հետագայում անվանվեց նաև «Վասիլի

Մբանելու տաճար»), որի 9 գմբեթներից մեկը կոչվեց Գրիգոր Լուսավորչի անունով:

Կազանի, ապա Աստրախանի միացումը Ռուսաստանին ամրապնդեց Մոսկովյան պետության դիրքերը Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին և հնարավորություն ստեղծեց անմիջական կապեր հաստատել Անդրկովկասի հետ: Բայց Մոսկվայի հետ ունեցած կապերի ամրապնդմանն ու հայկական գաղտնի աճին խանգարեցին գրեթե անընդմեջ թաթարական հարձակումները և 25-ամյա Լիվոնյան պատերազմը (1558—1583 թթ.): Սակայն անգամ այդ պայմաններում փորձեր են արվում Իվան IV-ին դիմելու՝ Ռուսաստանից օգնություն հայցելու և առևտրական կապեր հաստատելու համար:

Գեռևս 1553 թ. Իվան IV-ին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու առաջարկություն է անում պարսից շահ Թահմազ I-ը (1524—1576): 1563 թ. Շամախիից Արդուլա խանի դեսպանը գալիս է Մոսկվա ու խնդրում հովանավորություն, Աստրախանի հետ հայերի վաղեմի կապերի վերականգնում և առևտրական հարաբերությունների հաստատում: Այս ուշադրավ փաստը խոսում է ինչպես հայազրբեջանական, այնպես էլ ռուս-ազրբեջանական կապերի մասին դեռևս XVI դարի կեսերին: Չնայած Ղրիմի խանի հետ թշնամական փոխհարաբերություններին, ռուսները շարունակում էին իրենց առևտուրը Կաֆայում և Ազովում:

1563 թ. վրաց թագավորի հայ ներկայացուցիչը անդլիացի Ջենկինսոնին խնդրում է Մոսկվայի ցարին հայտնել օգնություն հայցելու իրենց ցանկության մասին: Ջենկինսոնը Իվան IV-ից ստանում է դրական պատասխան՝ օգնության պատրաստակամության վերաբերյալ: Բայց Լիվոնյան պատերազմը և թաթարական արշավանքները Ռուսաստանի վրա խանգարում էին ռուս-վրացական և հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացմանը:

Դրությունը մասամբ փոխվեց XVI դարի վերջին: Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարի օրոք (1584—1596) Մոսկվան պաշտոնապես հայտարարվեց Վրաստանի հովանավորն ու տիրակալը: Քանի որ Թուրքիան նվաճել էր Անդրկովկասի մի մասը,

պարսից շահը, հուսալով ստանալ ռուսական օգնություն, պատրաստակամություն էր հայտնում Ռուսաստանին հանձնել Դերբենտը, Շամախին, Բաքուն: Այդպիսի առաջարկ նա արել էր իր դեսպանի միջոցով Մոսկվայում, ապա և հաստատել, երբ 1586 թ. Պարսկաստանում էր ռուս դեսպան Վասիլ-չիկովը: Վրաց Ալեքսանդր թագավորը նույնպես խնդրում էր Ռուսաստանի պաշտպանությունը և շահի հետ միասին պահանջում Թերեքի վրա ամրոց կառուցել և զորք ուղարկել՝ նվաճելու Դաղստանի իշխանի՝ շամխալի երկիրը: Անգլիայի դեսպան Գ. Ֆլետչերը հիշատակում է, որ 1588 թ. Մոսկվա է եկել Սիոնի (Նրուսաղեմի) պատրիարք Խերոնիմը (Նրեմիան), նպատակ ունենալով համոզել ցարին, որ Ռուսաստանը դաշինքի մեջ մտնի Իսպանիայի հետ՝ Թուրքիայի դեմ համատեղ պայքարի համար: Նույն նպատակով Վրաստանից դեսպաններ էին մեկնել Մոսկվա: Ֆլետչերն ընդգծում է, որ այդ բանակցություններն ընթանում էին բարեհաջող, անգամ կազմված էր Իսպանիա ուղարկվելիք դեսպանությունը, բայց գործը ձախողվեց՝ Իսպանիայի դեմ մղված պատերազմում Անգլիայի տարած հաղթանակի հետևանքով, ուստի այլևս չէին կարող հույսեր կապվել օրըստօրե թուլացող Իսպանիայի հետ:

Թուրքիան ու Արիմը՝ այդ ժամանակաշրջանի Ռուսաստանի մշտական թշնամիները, շարունակ ասպատակում էին երկիրը, հաճախ հասնելով մինչև Մոսկվա, իսկ 1595 թ. դահ բարձրացած Մահմադ III սուլթանը հարմար առիթի էր սպասում՝ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու համար: Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերը օբյեկտիվորեն կապված էին Ռուսաստանի հետ, նրանց սպառնացող վտանգն ընդհանուր էր, և Մոսկվան պետք է դառնար ազատագրական պայքարի զորավիգ, քաղաքական կապերի հանգուցման կենտրոն: 1588 թ. մինչև XVII դարի սկիզբը գրեթե անընդմեջ բանակցություններ են վարվում Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև, իսկ դիվանագետ-միջնորդների զերում հաճախ հանդես էին գալիս հայեր:

1590 թ. Մոսկվայից ռազմական օգնություն է խնդրում Քարթլիի Ալեքսանդր II թագավորը (1574—1605): Ֆեոդոր

Իվանովիչ ցարին գրում է. «Իմ հույսն ու ապավինը աստված է և դու: Հրամայիր պատերազմել շամխալության դեմ և կազմակերպել երկրում բերդ կառուցել... այն ժամանակ իմ զորքը կմիանա թագավորական զորքերին»⁹: 1594 թ. Բորիս Գոգոնովը կարգադրել էր Դաղստանի շամխալի Տարկի բերդը գրավել ու ճանապարհ հարթել դեպի Վրաստան՝ դիտենալով հանդերձ, որ այդ քայլը կրքեր կբորբոքի Թուրքիայում:

Վրացիները և հայերը հույսեր էին կապում հակաթուրքական ուժերի հետ, դիմումներ անում ինչպես արևմտյան երկրներին, այնպես էլ Ռուսաստանին: 1594—96 թթ. վրաց թագավորի դեսպաններ Խուրշուդը և Արամը ռուս արքունիքից խնդրում են զորք ուղարկել և հպատակեցնել շամխալին: Նույն այդ ժամանակ և վրաց թագավորը, և Շահ-Աբաս I-ը հակաթուրքական պայքարի կոչով հայերեն նամակ են ուղարկում Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ին¹⁰:

Եթե Իսպանիան ոչինչ չարեց և չէր կարող անել, ապա Ռուսաստանը Թուրքիային է դիմում, միջնորդում, որ «իր հպատակներին» չճնշեն... և Վրաստան է ուղարկում թնդանոթներ ու 7000-անոց զորք՝ Բուսուրլիեի և Պելչչեի ղեկավարությամբ: Սակայն 1604 թ. թուրքական փաշան ուխտագրուժ հարձակում է գործում ռուս զորքի վրա և շամխալի, կումուխ մուրզաների ու թաթարների օգնությամբ ջարդում Անդրկովկասին օգնության եկած ռուսներին:

Այս ռուս-վրացական համագործակցության մարտական մկրտությունը վերջնականապես հաստատեց այն փաստը, որ Մոսկովյան պետությունը շահագրգռված է և պատրաստ է օգնելու Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ նրանց ազատագրական պայքարում: Սակայն 1600—1603 թթ. մոլեզնող սովը, ապա լեհ-շվեդական ինտերվենցիան և Ռուսաստանի ծանր

⁹ С. Белокуров, Сношения России с Кавказом, т. I, М., 1889, стр. 264.

¹⁰ Տե՛ս Հ. Փյուտյան, Հայ ազատագրական փորձ մը ժՁ դարուն, «Անահիտ», 1936, № 5—6:

քաղաքական վիճակը խանգարեցին ռազմաքաղաքական կապերի (ինչպես և առևտրական հարաբերությունների) հետագա զարգացմանը:

Մոսկվայի ազատագրումը լեհական ինտերվենտներից, պետականության վերականգնումը և ապա լեհերի հետ կնքված զինադադարը վերստին աշխուժացրին Ռուսաստանի տնտեսական կյանքը և առևտուրը հարևան երկրների հետ: Հայերի առևտուրը Մոսկվայի հետ նույնպես սկսեց զարգանալ:

Գեռևա XVI դարից Մոսկվայում՝ Կրեմլի մոտ կար «Հայկական առևտրական տուն»¹¹ (քարվանսարա): Իվան IV-ի 1582 թ. կազմած տնային ունեցվածքի ցուցակի մեջ հիշատակվում են մի շարք հայերի անուններ (Ռոմոզանով, Մարտինով, Մուրատով, Սիմոնով և Ամիրև), որոնք արքունիքին վաճառել են ձիեր, թամբեր ու այլ ձիասարքեր:

Գ. Ֆլետչերը, որ 1588 թ. եղել է Մոսկվայում, գրում է. «Թուրքական, պարսկական, բուխարական, վրացական, հայկական և քրիստոնեական աշխարհի զանազան արդյունաբերողներ Ռուսաստանից արտահանում են 400—500 հազար ռուբլու մորթեղեն»¹²: Նույն երկրների վաճառականները Մոսկվա էին տանում մետաքսյա գործվածքներ, արձիճ, թանկագին քարեր:

Այս մասին է գրում նաև հոլանդացի հեղինակ Իսահակ Մասսան, որ Մոսկվայում է եղել 1601—1610 թթ.: Նա մասնավորապես նշում է ծավալվող առևտրի դերը Աստրախանում, որ մեծ ու մարդաշատ քաղաք էր և ուր գնում էին բազմաթիվ վաճառականներ Պարսկաստանից, Արարիայից, Հայաստանից, Շամախիից և Թուրքիայից, տանելով Հայաստանից թանկարժեք գորգեր, մետաքս և այլ ապրանքներ¹³:

Հայերը XVI—XVII դարերում առևտուր էին անում ոչ միայն Մոսկվայում, այլև ավելի հյուսիս ընկած Մեծ Նովոգորոդում, ապա և Արխանգելսկում:

Բայց հայերը միայն առևտրի համար չէին գնում Ռուսաստան ու Մոսկվա: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ ինչպես XVI, այնպես առավել ևս XVII դդ. նրանք հետապնդում էին նաև քաղաքական նպատակներ: 1607—1609 թթ. Մոսկվայում էր հայազգի Ավգուստինոս Բաջեցի կաթոլիկ կրոնավորը, որը հակաթուրքական պայքարին նպաստելու նպատակով վրաց արքայորդի Բագրատի և Հոռմի պապի նվիրակի հետ լինում է նաև Աստրախանում, ապա անցնում է Մոսկվա, այնտեղից էլ՝ Լեհաստան ու Արևմտյան Եվրոպա¹⁴:

XVII դարի երկրորդ քառորդից սկսած հայերի այցելություններն ու հայ գաղութի աճը Մոսկվայում ավելի նկատելի են դառնում: 1626 թ. չորս հայ ու երկու ազրբեջանցի վաճառականներ հսկայական արժեքի արևելյան ապրանքներ են տանում Մոսկվա¹⁵: 1641 թ. Գեսպանական ատյանի հյուրատանը իջևանած հայ, ազրբեջանցի և հնդիկ վաճառականներ հոռա Մուրադը, Սաֆարը, Ագիզբեկը և Լուկոնասը հայտնում են, որ իրենք շամախեցի, բաբվեցի, արդեբեյլցի ու սպահանցի եկվորներ են և ուզում են առևտուր անել Մոսկվայում:

Բազմաթիվ հայեր ու ազրբեջանցիներ ապրում ու առևտուր էին անում Աստրախանում, Կազանում ու այլ վայրերում: 1647 թ. մի խնդրագրից պարզվում է, որ տասնյակ տարիներ Աստրախանում ապրել է խոշոր վաճառական Թավաքալովը, որն այդ ժամանակ Մոսկվա է բերել շատ մեծ գումարի ապրանքներ և դրանց համար հարկ ավելի են վերցրել, քան պետք էր, հաշվի չառնելով, որ նա վաղուց ռուսահպատակ է, մասնակցել է Ռուսաստանի պաշտպանու-

¹⁴ Մանրամասնություններ տե՛ս Ք. Պ., Նշխարք մատենագրութեան հայոց, ՍՊՐ, 1884:

¹⁵ Տե՛ս Հին ակտերի կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԿՊԱ), ֆ. 100 (Հայերի կապերը Ռուսաստանի հետ), 1626 թ., գործ առանց համարի, ք. 1—5. տե՛ս նաև «Армяно-русские отношения в XVII в.», Ереван, 1953, стр. 8—10.

¹¹ Տե՛ս «Акты исторические», т. II, СПб., 1841, стр. 19.

¹² Д. Флетчер, О государстве Русском, СПб., 1905, стр. 111.

¹³ Տե՛ս Исаак Масса, Краткое извещение о Московии XVII в., М., 1938, стр. 23.

թյանը, և որ նրա որդիները դիվանագիտական ծառայության մեջ են Մոսկվայում: Դիմումը հարգվում է, հրաման է տրվում նրանից հարկ գանձել միայն այնքան և այնպես, ինչպես ուսանելից (քանի որ ցարն է «հրամայել ավելորդ հարկ չվերցնել»):

Այսպես, ուսական կառավարությունը քաջալերում էր հայերի և ընդհանրապես Անդրկովկասի վաճառականների առևտուրը, նրանց այցելությունները ոչ միայն Աստրախան ու սահմանամերձ քաղաքները, այլև Մոսկվա, թույլատրելով նրանց բնակություն հաստատել Ռուսաստանում: 1613 թ. սկսած հայ վաճառականների այցերը Աստրախան հաճախակի են դառնում:

Հայերը Մոսկվա են գնում նաև այլ նպատակներով: Օրինակ, 1612 թ. մի հայ՝ Սարգիս Օվանեսովը, իր ուս կնոջ հետ Ղրիմից գալիս է Մոսկվա, խնդրում մշտական բնակության իրավունք, հայտնելով, որ Ղրիմից փախել է ազգային ու կրոնական ճնշումների ուժեղացման պատճառով և լսելով, որ Ռուսաստանում հայերին լավ են վերաբերվում: Օվանեսովը թարգմանչի պաշտոնով աշխատանքի է նշանակվում Դեսպանական ատյանում¹⁶ (արտաքին գործոց ատյան): Ուշագրավ է այն փաստը, որ Սարգսի մահից հետո նրա կնոջը նշանակվում է թոշակ¹⁷:

Հայերը Ռուսաստան են գնում նաև Ադրբեջանից ու Վրաստանից, մնում Մոսկվայում, Աստրախանում և այլուր (1627 թ.՝ Ռոման Բեդրին, 1634 թ.՝ Շահնազարը և այլն): Մոսկվայում են լինում արդեն Նախիջևանի արքայիսկոպոս դարձած Ավգուստինոս Բաջեցին, Անտոնիոսը, Նազարիոսը և ուրիշներ:

Այս ժամանակներում է, որ նոր աշխուժություն է սկսվում հայ ազատագրական շարժման մեջ: «Վրաց պատմության» հեղինակ Փ. Գորգիջանիձեն հաղորդում է, որ Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը 1634 թ. Քարթլ-Կախսիի Թեյմու-

րազ I (1606—1648) թագավորին առաջարկում է համատեղ ուժերով գնալ Աստրախականի վրա և ազատել երկիրը, անգամ Թավրիզը, ընդ որում խոստանում է նրան տալ հայկական 40.000-անոց զորքի օգնություն: Հայերի պատրաստակամության մասին այս արժեքավոր վկայությունը հաստատվում է նաև այլ փաստով: Հոլշտինիայի դուքսի դեսպան Օտտո Բրյուզեմանը, որը նույն տարիներին վերադարձել էր Պարսկաստանից և 1639 թ. բանակցություններ էր վարում ուսական արքունիքի հետ, նմանօրինակ առաջարկություն է անում Ռուսաստանին և դարձյալ շեշտում 40.000 հոգով կովի ելնելու հայերի պատրաստակամությունը: Կրեմլի այդ գաղտնի խորհրդակցությունը մասնակցել են նաև հայեր (Հովհաննեսի որդի Գևորգը և Փիլիպոսի որդի Մարկոսը)¹⁸:

Հավանաբար այդ տրամադրությունները և Ռուսաստանին դիմելու հանգամանքները բարելավում են հայ-ուսական հարաբերությունները (չեմիածնի նվիրակ Ռսկան վարդապետին հաջողվում է թույլտվություն ստանալ Աստրախանում հայկական եկեղեցի կառուցելու համար, ուժեղանում է հայերի բնակեցումը, աշխուժանում են առևտրական կապերը):

1637 թ. Մոսկվայից Վրաստան է ուղարկվում Վոլկոնսկու դեսպանությունը, 1638 թ. Մենգրելիայի իշխանը օգնություն է խնդրում Մոսկվայից, իսկ Միխայիլ Ռոմանովը (1613—1645) շահին գրում է, թե Վրաստանը վաղուց ի վեր եղել է Ռուսաստանի հովանավորության տակ և պարսից շահը իրեն շարժի իրավունք վերապահի նեղել վրացիներին:

1639 թ. Մոսկվայի պաշտպանությունն ու հովանավորությունն է խնդրում Թեյմուրազ I-ը: Տարիներ շարունակ պայքարելով պարսից տիրապետության՝ դեմ, նա մեծապես նպաստում է ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշմանը: Բավական է նշել, որ նա 1615, 1624, 1635 և 1649 թթ. դեսպանություններ է ուղարկել, ապա և 1658 թ. ինքն է գնացել Մոսկվա՝ օգնություն խնդրելու համար:

¹⁶ 2ԱԿՊՍ, ֆ. 100, 1632 թ., գործ առանց համարի, Բ. 1—2, 7—15:

¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 1505 (Приказные дела старых лет), 1634 թ., գ. № 2:

¹⁸ Адам Олеарий, Путешествие в Московию, СПб., 1906, стр. 82—83.

1650 թ. ռուսական հպատակություն է ընդունում Իբերիայի իշխան Ալեքսանդրը: Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայից Իմերեթիա է մեկնում Տոլչանովի ղեսպանությունը (1650—1652 թթ.), որի նպատակն էր ուսումնասիրել երկրամասի տնտեսական ու քաղաքական դրությունը և բանակցել՝ Իմերեթիայի իշխանի հպատակությունն ընդունելու հարցի շուրջը: Գեսպանության հետ բանակցությունները վարում էր Ալեքսանդրի գլխավոր ղալիր հայազգի Պեշենգեյը՝ Անդրեյի որդի Խաթարովը: Պեշենգեյը ռուս ղեսպաններին հայտնում է, որ Իմերեթիայի իշխանն ունի 100 բոյար, 1100 ազնվական և 2000 հոգուց բաղկացած զորամաս և որ ռուսների օգնության գալու դեպքում նրանք կկարողանան թոթափել թուրքական լուծը: Բանակցությունների ժամանակ հիշատակվել են նաև այլ հայերի անուններ, որոնք տեղի հայ բնակչությունից էին և ծառայում էին արքունիքում: Կարևորն այն է, որ 1652 թ. Ալեքսանդր իշխանը և նրա ատենադպիր Պեշենգեյը ստորագրում են Ռուսաստանին հպատակվելու և հավատարմության երգմնագիրը, որը ղեսպանները տանում են Մոսկվա:

Ազդեբշանի հյուսիսային խանություններում ևս XVII դ. ստեղծվում է որոշակի ձգտում դեպի Մոսկվա: Դա բացատրվում է շահի ու խանների կողմից բնակչության ոչ իրանական մասի տնտեսական, իրավական և կրոնական կեղեքումների ուժեղացմամբ: Մոսկովյան կառավարությունն իր հերթին հանգամանորեն ուսումնասիրում էր Անդրկովկասի վիճակը, այնտեղ ուղարկելով ղեսպաններ, տեղեկություններ հավաքելով վաճառականների ու կրոնավորների միջոցով:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ֆեոդոր Կոտովի աղեգրությունը իր ճանապարհորդության մասին՝ դեպի Պարսկաստան ու Թուրքիա, որտեղ նրբանկատ ռուս հեղինակը տեսել է ժողովրդի ծանր վիճակը, հասկացել նրա տրամադրությունները, հանգամանորեն նկարագրել է քաղաքները, առևտրի ու արհեստների վիճակը: Ուշագրավ է նրա ռուս ժամանակակցի՝ Վասիլի Գազարայի 1634—1637 թթ. ճանապարհորդությունը: Գազարան Երուսաղեմ է գնում, անցնելով Թբիլիսիի, Երևանի, Կարսի, Արդահանի, էրզրումի

վրայով: Նա հանգամանորեն գրել է էջմիածնի եկեղեցիների, Երևանի ու Արարատի, առևտրի ու արհեստագործության, բնակչության նյութական ու իրավական վիճակի և ռազմական ու քաղաքական անցքերի մասին: Շարադրության տոնը, հայերի նկատմամբ բարյացակամ ու բարեկամական շունչը ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ Գազարայի ճանապարհորդությունը հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ: Այդ են վկայում նաև վերևում բերված փաստերը՝ 30-ական թվականներին Անդրկովկասի հետ Ռուսաստանի քաղաքական հարաբերությունների զարգացման մասին, Պետրոս կաթողիկոսի առաջարկը Թեյմուրազին և Բրյուզնեմանի բանակցությունները:

Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժման համար մեծ նշանակություն ունեցավ Ուկրաինայի վերամիավորումը Ռուսաստանի հետ (1654 թ.) և այն համառու հաջող պայքարը լեհական պաների հավակնությունների ու թուրք-թաթարական ագրեսիայի դեմ, որ մղվում էր սկսած 1648 թ. մինչև 1667 թվականը:

1658 թ. Մոսկվա է մեկնում Քարթլ-Կախեթի զահազուրկ թագավոր Թեյմուրազը՝ ռազմական օգնություն խնդրելու համար: Բայց Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը (1645—1676) խոստանում է միայն նյութական ու դիվանագիտական օգնություն, բանի որ Ռուսաստանը պատերազմում էր Ուկրաինայի համար և նոր բարդություն ստեղծել նաև Պարսկաստանի հետ շէր կարող: Չնայած դրան, Թեյմուրազի բանակցությունները ռուսական կառավարության ու Ալեքսեյ Միխայլովիչի հետ, ինչպես մյուս վրաց իշխանների նման դիմումները, չէին կարող անհետևանք մնալ: Կարևոր էր նաև հայերի ակտիվությունը, նրանց առևտրի աշխուժացումը մերձվոլգյան քաղաքներում, ինչպես և Մոսկվայում, ուր գնում էին ոչ միայն վաճառականներն ու նրանց գործակատարները, այլև արհեստավորներ, մտավորականներ, թարգմանիչներ, դիվանագետներ: Դրանց մի մասը Մոսկվա է փոխադրվում Կազանից ու Աստրախանից, Ղրիմից և այլ զաղթավայրերից, մյուսը՝ Պարսկաստանից, Հայաստանից, Անդրկովկասից, Թուրքիայից՝ ղեսպանների հետ:

Մոսկվայում որպես տոլմաչներ (բանավոր թարգմանություն կատարող պաշտոնյաներ) ծառայում էին աստրախանցի Քավաքալուվի որդիները՝ Բորիսը և Իվանը, ընդ որում Իվանը հանձնարարություն է ստանում հանդիպել 1654 թ. Պարսկաստան ուղարկված դեսպան Լորանով-Ռոստովսկու հետ: Նույն թվականին այդ դեսպանության հետ Աստրախանից Ռուսաստան է գալիս հայազգի Վասիլի Գաուդովը, որն ընդունվում է Դեսպանական ատյան և 50 տարի ծառայում, թարգմանչից հասնելով մինչև դեսպանի, վոեյովոյաչի պաշտոնների, կատարելով խոշոր ու պատասխանատու զինվանագիտական հանձնարարություններ Քուրքիայում, Ղրիմում, Ուկրաինայում: Թարգմանիչների պաշտոնով Մոսկվայում ծառայել են նաև հայազգի Վասիլ Իվանովը, Աթանաս Իվանովը: Դեսպան Շերեմետևի հետ Լեհաստանում է եղել թարգմանիչ Աֆ. Աֆանասևը: «Մեծ դեսպան» Լորանով-Ռոստովսկու մոտ ծառայում էր և նրան Պարսկաստան (1653—1654 թթ.) ուղեկցում Մարկ Արմյանինը:

Ռուսաստանի, Անդրկովկասի և Պարսկաստանի միջև կապերի զարգացմանը զգալիորեն նպաստեց հայերի կատարած մեծ առևտուրը, որում շահագրգռված էին ոչ միայն հայ վաճառականները, այլև ռուսական և պարսից արքունիքները:

1660 թ. Մոսկվա են գնում նոր Զուղայի նշանավոր վաճառականներ՝ Խոջա Զաքար Սահրադյանն ու իր ընկերները, ցարին տանելով բազմաթիվ պերճանքի առարկաներ, այդ թվում XVII դ. հայ կիրառական արվեստի գեղեցիկ գործերից մեկը՝ նշանավոր «Աղամանդյա գահը», որն այսօր էլ զարդարում է կրեմլի Զինապալատը և ՍՍՀՄ արվեստի ֆոնդի մեծարժեք նմուշներից է: Գահը շինված է սանդալի պինդ ու դիմացկուն փայտից ու զարդանկարված ոսկով, արծաթով և հազարավոր թանկագին քարերով (897 աղամանդ, 1298 հակինթ, 18300 փիրուզ, մոտ 12 կգ ոսկի և 3,2 կգ արծաթ):

Ինչպես հաղորդում է Զաքարը, հայ վարպետները գահը գաղտնի պատրաստել են իր արհեստանոցում և գաղտնի տարել Մոսկվա: Գահի վրա լատիներեն գրված է. «Հղորագույն

ու անպարտելի Մոսկովյան կայսր Ալեքսեյին, Կրկրի վրա բախտավորությամբ թագավորողին՝ մեծագույն արվեստով ու եռանդով պատրաստված այս գահը թող լինի նախանշանակ բախտավոր գալիքի»: Գահի «նվեր» տալը և հիշյալ մակագրությունը խոսում են այն մասին, որ սա մի սովորական առևտրական գործարք չէր, և որ հայ վաճառականներն ուղում էին արտահայտել իրենց վերաբերմունքը ցարին, հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ, միաժամանակ ցույց տալով իրենց հարստությունն ու արևելյան առևտրի մեծ հնարավորությունները¹⁹:

Խոջա Զաքարը Մոսկվայի Դեսպանական ատյանում ասում է, որ նրա հորը շահն էլ արտոնություններ և պարգևներ է տալիս, բայց «շահական մեծությունը մահմեդական է, իսկ իրենք քրիստոնեական դավանանքի մարդիկ են, ուստի ուրախ են աշխատել ու ծառայել մեծ թագավորի համար»:

Խորհրդանշական էր ինչպես Զաքարի այս արտահայտությունը, այնպես և նրա բերած մյուս նվերը՝ պղնձյա թերթի վրա պատկերված «Խորհրդավոր ընթրիք» կոմպոզիցիան, որը հավանաբար նպատակ ուներ հավաստել հայերի անդավաճան հավատարմությունը Ռուսաստանին: Նվերը դուր է գալիս ցարին, ուստի նա հրամայում է Զաքարին՝ դրա նկարչին ուղարկել Մոսկվա: Ալեքսեյ Միխայլովիչը պահանջում է նաև արքունիքում ծառայելու համար ուղարկել այլ վարպետներ, ինչպես և պերճանքի առարկաներ, «թանկագին քարեր, գազաններ, թռչուններ... որ խոսում են հնդկերեն» (խոսքը Հնդկաստանից բերվող թուփակների մասին է):

Խոջա Զաքարին ռուսական արքունիքն ընդունում է հանդիսավորությամբ՝ ինչպես դեսպանի. կազմակերպվում է պաշտոնական ընդունելություն Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի մոտ, Զաքարին տրամադրված տան առաջ կանգնեցվում են

¹⁹ Պատմական գրականության մեջ սխալմամբ «Աղամանդյա գահը» համարվել է «նվեր», մինչդեռ այն պարզապես վաճառվել է և դրա դիմաց ռուսական արքունիքը վճարել է մի հակայական գումար (մանրամասնություններ տես В. К. Восканян, Новый торговый устав и договор с Армянской компанией, Известия АН Арм. ССР, 1947, № 6):

ժամապահներ, որոնց հանձնարարվում է նրա մարդկանց հետ վարվել «փաղաքշարար»: Զաքարը և նրա ընկերները ստանում են ոչ միայն «Աղամանդյա գահի» լրիվ արժեքը, այլև լրացուցիչ պատկանելի գումարներ՝ նախ գահը պատրաստող վարպետների «բարձր վարպետության», ապա և դժվարին, «երկար ու վտանգավոր» ճանապարհորդության համար: Նրանց տրվում են մեծ քանակությամբ թանկագին սամույրի մորթիներ, որոնք պետական մենաշնորհի ապրանքներ էին: Գրանից հետո ավանդույթ է դառնում մեծահարուստ վաճառականների, հոգևորականների և դիվանագետների հանձնարարություններով Մոսկվա ժամանած հայերի հանդիսավոր ընդունելությունը, նրանց ցարական «սեղանից» խմիչք և ուտելիք տալը և այլն:

Քաջալերված բարյացակամ վերաբերմունքից և հասկանալով կողմերի փոխադարձ շահագրգռվածությունը, հայ վաճառականները շարունակում են խոշոր առևտրական գործարքները Ռուսաստանի հետ:

Նոր Զուղայի, ինչպես և Անդրկովկասի հայ վաճառականները լավ գիտեին, թե ինչ ապրանքներ են վաճառվում Ռուսաստանում, ինչ է պատվիրում ու գնում ցարական արքունիքը: Հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչներ Ստեփան Ռոմոդամսկին և Գրիգոր Լուսիկովը, որ Մոսկվայում էին գեոևս 1656—1660 թթ., խոշոր առևտրական գործարքներ էին կազմակերպում՝ Հնդկաստանից մինչև Մոսկվա: 1662—1663 թթ. հայ վաճառականներ Միկիտա (Մկրտիչ) Պետրովը, Գրիգոր Սավելևը և Ստեփան Չխատունովը Հնդկաստանից մինչև Մոսկվա են տարել աղամանդակուռ ոսկյա թագ (որին ամրացվեց ռուսական պետական գերբի երկգլխանի արծիվը), ակնակուռ ու ոսկյա գավազան և բազմաթիվ այլ ապրանքներ՝ գործվածքներ, մատանիներ, շոր մրգեր:

Հետաքրքիր է, որ երբ ռուսական արքունիքի կողմից հրաման էր տրվել Մոսկվայից արտաքսել արևելյան վաճառականներին, որոնք իրենց առևտուրը վերջացրել էին, բայց չէին շտապում վերադառնալ, թույլատրվել էր շարտաքսել

հայազգի Գրիգոր Մատվեկին (նույն ինքը՝ Գրիգոր Լուսիկովը), Աֆանասի Իվանովին, Մատվեյ Գրիգորևին (հավանորեն Գրիգոր Լուսիկովի որդին) և Աբրահամ Կասպարովին: Այս և նման փաստերը ցույց են տալիս, որ ռուսական կառավարությունը քաջալերում էր հայերի առևտուրը՝ Մերձավոր Արևելքի, Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ տնտեսական և քաղաքական կապեր հաստատելու նպատակով: Պարսկական արքունիքը նույնպես շահագրգռված էր հայերի միջոցով Ռուսաստանի հետ և Վոլգայի վրայով Եվրոպայի հետ առևտրական կապերն ամրապնդելու գործում: Իսկ նոր Զուղայի առևտրական ընկերությունը, որն ուներ մետաքսի գնման ու արտահանման առանձնաշնորհված (մոնոպոլ) իրավունք, ձգտում էր պահպանել իր մենաշնորհը, Ռուսաստանի և Եվրոպայի հետ հաստատել մշտական ու ապահովված առևտրական կապեր:

Արևելյան ապրանքների և մասնավորապես մետաքսի արտադրության, մշակման և արտահանության գործում շահագրգռված էին Անդրկովկասի բնակչության ու առևտրական դասի շատ ներկայացուցիչներ: Նրանք կատարում էին համատեղ քայլեր՝ Ռուսաստանի հետ կաշուն և կողմերի անվերապահ համաձայնություններ ու օգնություններ երաշխավորված առևտրական պայմանագիր կնքելու ուղղությամբ:

1666 թ. փետրվարին Գ. Լուսիկովի և Ս. Ռոմոդամսկու հետ Մոսկվա են գնում Զուղայի, Թրիխսիի, Երևանի, Շամախիի, Աչուլիսի 40 հայ վաճառականներ: Նրանք, որպես Հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչներ, Դեսպանական ատյանում Յուրի Դուգորուկիի և ապա Օրդին-Նաշչոկինի հետ սկսում են բանակցություններ: Գրանք ավարտվում են միայն 15 ամիս հետո՝ արքունիքի և Հայկական ընկերության միջև առևտրական պայմանագրի կնքումով: 1667 թ. մայիսի 31-ին հայերին տրվում է ցարական շնորհագիրը և հաստատվում է պայմանագիրը: Այսպես կոչված «Զուղայական կոմպանիան»՝ փաստորեն բոլոր հայ վաճառականները, իրավունք են ստանում վոլգյան մայրուղիով տարանցիկ առևտուր անելու Ասիայի ու Եվրոպայի միջև (Աստրախանից մինչև Արխանգելսկ),

պարտավորվելով վճարել ոչ մեծ մաքս՝ ապրանքի արժեքի 5 տոկոսի շահով: Արտասահմանից եկող օտարերկրյա վաճառականներից գանձվում էր 10 տոկոս, այն էլ առանց տարանցիկ առևտրի թույլտվության: Դա միայն հայ վաճառականությանը և առևտրականներին տրված շատ մեծ արտոնություն էր, քանի որ տարանցիկ առևտրի իրավունք XVII դարում չէր ստացել աշխարհի ոչ մի երկրի ու սլետության վաճառականություն՝ չնայած Եվրոպայի գործադրած դարավոր ջանքերին ու կարծես ձեռնառու առաջարկներին: Պետք է ասել նաև, որ այդ արտոնյալ առևտրի իրավունքը տրված էր ոչ թե միայն ջուղայեցիներին, այլ ընդհանրապես բոլոր հայ վաճառականներին, «որոնք ապրում են Սպահանում և այլ տեղերում»:

Կարևոր է հիշատակել նաև, որ այդ արտոնությունները ուժի մեջ մնացին մոտ մեկ հարյուրամյակ և որ մենաշնորհված առևտրից զգալիորեն օգտվում էր և Ռուսաստանը: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Մոսկվա եկած հայերը միայն առևտրական գործերով չէին զբաղվում. նրանք հոգում էին հայկական զաղթավայրերի ամրապնդման ու բարգավաճման, հայերի և Ռուսաստանի միջև քաղաքական կապերի ստեղծման և որ գլխավորն է՝ Հայաստանի ազատագրման գործին օգնություն կազմակերպելու մասին:

Այդ քառասուն հայերի ստորագրությամբ մի մեծածավալ նամակ է ուղարկվում Կ. Պոլսի հայերին, որով հաղորդում են ցարի շնորհած արտոնությունների մասին, կոչանելով ամենուրեք «եկեղեցիներում պատարագներ անել» և աղոթել Ռուսաստանի հաջողությունների համար: Նրանք գովում են ժամանակի խոշորագույն քաղաքական գործիչ, Դեսպանական առաջնի ղեկավար Ա. Լ. Օրդին-Նաշչոկինին, որպես հայերի բարեկամի և հակաթուրքական լիզայի կողմնակից գործչի: Նամակի հեղինակները շեշտում են Օրդին-Նաշչոկինի դերը հայերին տրված արտոնությունների ձևակերպման և շնորհման գործում, գովում են նրա բարի կամքն ու մեծ խելքը, նրան նամանեցնելով «հայերին ծանոթ և ծովերում ապրող դեմքինի»:

կառավարության՝ ցարի և Օրդին-Նաշչոկինի ցուցաբերած բարյացակամության մյուս արտահայտությունների մասին քանավոր Կհայտնի թուրքիա ուղարկվող դեսպանության կազմի մեջ գտնվող հայազգի Վասիլի Դաուդովը: Նամակագիրները խնդրում են Կ. Պոլսի հայերին՝ ամեն բանում և ամեն կերպ օգնել ռուսական դեսպանությանը, վարձահատույց լինելով հայերին ցույց տված բարեկամության համար:

Այս ներկայացուցչական նամակը, ինչպես և 1667 թ. պայմանագիրը հայ-ռուսական քաղաքական կապերի զարգացման արժեքավոր վկայություններ են, որոնց նշանակությունը կասկած չի հարուցում:

Հայտնի է, որ հենց այդ ժամանակ նախադժվում էր Արևմտյան Հայաստանի և Հունաստանի ազատագրումը, որի հաջողությունը կապվում էր Ռուսաստանի և եվրոպական մի քանի երկրների օգնության հետ: Այստեղ նշմարվում էր հայ, վրաց, հույն և մյուս թուրքահպատակ ժողովուրդների համագործակցության փորձ:

1667 թ. հունվարի 30-ին Օրդին-Նաշչոկինը ստորագրել էր Լեհաստանի հետ կնքված հաշտության Անդրուսովյան պայմանագիրը, որով ոչ միայն հաստատվում էր Ռուսաստանի հետ Ուկրաինայի վերամիավորման պատմական ակտը և Լեհաստանի հետ խաղաղությունը, այլև դաշինք էր ստեղծվում Ռուսաստանի ու Լեհաստանի միջև՝ թուրք-թաթարական ագրեսիայի դեմ համատեղ պայքարի համար: Ուստի և հայերը կարող էին արդեն որոշակի հույսեր կապել հակաթուրքական ճակատ ստեղծող ուժերի հետ, մի հանգամանք, որն ուժեղացնում էր հայ ազատագրական շարժումն ու նպաստում ռուսական կողմնորոշման ձևավորմանը: Դրան մեծապես նպաստում էր նաև հայերին տրված արտոնագրի ու առևտրական պայմանագրի տնտեսական և քաղաքական դերն ու որոշակի հակաթուրքական ուղղվածությունը, քանի որ Ռուսաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտուրը թուրքական արքունիքը զրկելու էր մեծ մաքսային գանձումներից, որ մինչ այդ ստանում էր Բարձր Դուռը (թուրքական արքունիքը) Պարսկաստանի մետաքսը Եվրոպա փոխադրելու հա-

մար: Գա նպատակու էր հայ-ռուսական կապերի ամրապնդմանը և հետագայում մեծ նշանակություն ունեցավ:

Պայմանագիրը կնքելուց հետո Մոսկվա եկած հայերը գիմումներ են անում արքունիքին, խնդրում բարելավել ճանապարհներն ու դրանց անվտանգությունը, կառուցել բարավանատներ, շենքեր ու եկեղեցիներ, որտեղ հայերը կարողանային աղոթք անել, մկրտել նորածիններին, թաղել մահացածներին և կամ թույլատրել օգտվել ռուսական եկեղեցիներից: Մոտ երկու տարի Մոսկվայում ապրած հայ վաճառականները և հատկապես նրանց ղեկավարներ Գրիգոր Լուսինովը և Ստեփան Ռոմոզամսկին ղգալի ղեր կատարեցին հայ գաղութի կյանքում: Քիչ անց Մոսկվայում արգեն գործում էր ս. Աստվածածնի հայկական եկեղեցին: Մոսկվայի հայերի մեջ կային ոչ միայն տարանցիկ և տեղական առևտրով ղբաղվող խոշոր վաճառականներ ու առևտրականներ, այլև ղրանց հայաղգի գործակատարներ, արհեստավորներ, բեռնակիրներ և բանվորներ:

Դեռևս 1666 թ. ապրիլից Մոսկվայում ստեղծվեց սեկի (սաֆյանի) գործարան, որի վարպետ նշանակվեց սեկագործ Հայրապետ Մարտինովը: Ինչպես երևում է սեկի գործարանի ստուգումների ժամանակ կաղմված մատյաններից, ղա պարզունակ ու համեստ արհեստանոց էր, որի արտադրությունը կաղմակերպված էր նույն սկզբունքներով, ինչ Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում: Այն արքունիքի սեփականությունն էր և իր արտադրանքը հիմնականում մատակարարում էր արքունիքին: Սակայն XVII դ. ղեռևս ղկային արղյունաբերությունը ղարգացման բարենպաստ պայմաններ, ուստի այղ տնայնագործական տիպի արհեստանոցը կարողացավ իր գոյությունը ղարունակել միայն 6 տարի և փակվեց: Այնուհանղերձ, սեկի արտադրություն ստեղծելու փաստը հայ-ռուսական կապերի մի նոր արտահայտություն էր:

Պետք է նշել, որ Մոսկվայում սեկի արտադրության կաղմակերպումը ռուսական արքունիքը նախատեսել էր ղեռևս 6—7 տարի առաջ, երբ 1660 թ. ցարը խոջա Զաքա-

րին հանձնարարեց վարպետներ ուղարկել: 1666 թ. Մոսկվա եկած հայեր Հայրապետ Մարտինովը՝ առաջին սեկագործ վարպետը, ինչպես և նրան փոխարինող Մարտին Մարղյասովը, նշանավոր նկարիչ Բոգղան (Իվան) Սալթանովը և մի ղարք վաճառականներ (Նաղար Իվանիսովը, Նղիա Շիրմաղանովը) ու վարպետներ ղարձան Մոսկվայի մշտական բնակիչներ՝ նպատակով հայ գաղութի աճմանը և ուժեղացմանը:

Մոսկվայի Կրեմլի Զինապալատում (որ հետագայում ղարձավ թանղարան՝ «Оружейная палата») մեծ ղեր էր կատարում մեծատաղանղ ջուղայեցի հայ նկարիչ Բոգղան Սալթանովը, որը ղատ ղուտով ղարձավ Զինապալատի ղլխավոր ղեղանկարիչը, այնտեղ աշխատելով 37 տարի (մահացել է 1703 թ.): Նա ղարձավ Մոսկվայի հայ գաղութի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը և ղգալի ղեր կատարեց հայ-ռուսական քաղաքական ու մշակութային կապերի ղարգացման գործում: Սալթանովի քացաղիկ աշխատասիրությունը և արտասովոր ղնղունակությունները համընղհանուր ճանաչում ղտան և նա ղարձավ ժամանակի ռուսական ղեալխատական ղեղանկարչության ամենանշանավոր ղեմքերից մեկը: Սալթանովը Ռուսաստան տարավ ինչպես արևելյան և մասնավորապես հայ ղեղանկարչության, այնպես և կիրառական արվեստի ավանղույթները, բաղմակղղմանի իր հմտություններն ու փորձը: Դեռևս Զինապալատում նկարչի պաշտոնի նշանակվելուց առաջ նա ցուցաղրեց ղավագույն ներկեր պատրաստելու իր վարպետությունը և երբ Կրեմլի վարպետների մոտ պատրաստեց իր «օլիֆը», ռուս ականավոր նկարիչ Ս. Ուշակովը ղովեց այն, նշելով, որ այղ ներկը իր որակով ղատ ավելի ղավն է, քան ղեհ նշանավոր նկարիչ Ստանիսլավ Լապուցկու պատրաստածը:

1667 թ. Սալթանովն ղնղունվեց Զինապալատ և սկսեց իր բաղմաբեղուն գործունեությունը, ղառնալով Զինապատի ղլխավոր նկարիչ, աղա և ռուսական ղեղանկարչական ղպրոցի ղեկավար²⁰: Բայց պետք է ղնղգծել նաև այն

²⁰ Մանրամատնությունները տե՛ս Н. М. Молева, Иван Салтанов и его школа. «Լրաբեր հասարակական ղիտությունների», 1977, № 10

ժամանակ, որ Բ. Սալթանովը նշանավոր ու մեծ նկարիչ գործնազուրկ ոչ միայն շնորհիվ իր բնատուր ընդունակությունների և Զուլաջում ձեռք բերած վարպետության ու ստեղծագործական աշխատանքի, այլև բարենպաստ պայմանների, որոնք կային և ստեղծվում էին XVII դ. երկրորդ կեսում Մոսկովյան պետության նշանավոր մայրաքաղաքում: Այնտեղ ապրում ու գործում էին այնպիսի խոշոր նկարիչներ, ինչպիսիք էին ուսա նկարիչ Սիմեոն Ֆեոդորովիչ Ուշակովը (1626—1686), Ֆ. Զուրովը և ուսական ու եվրոպական այլ վարպետներ:

Ուշակովի հետ Սալթանովը 1668—70 թթ. մասնակցել է Կոլոմենսկի հոյաշեն պալատի կառուցմանն ու հարդարմանը, ապա և Զինապալատի բոլոր հետագա աշխատանքներին: Նա գործակցել է Լեհաստանից և Եվրոպայի այլ երկրներից եկած նկարիչների հետ, տվել ու վերցրել, հարստացրել ու հարստացել գործելով մոսկովյան մշակութային կյանքի նոր պայմաններում: Նա պատրաստեց 20-ից ավելի ուսա աշակերտներ, որոնցից շատերը դարձան նշանավոր նկարիչներ: Նա զարգացրեց կիրառական արվեստը, ղեկավարեց քաղաքի և մասնավորապես Կրեմլի շենքերի ու պալատների գեղարվեստական հարգարման գործը, ստեղծեց բազմաթիվ գեղանկարչական կտավներ: 1696 թ., երբ Ազովի բերդի գրավումից հետո Պետրոս I-ի հաղթական զորքերը հանդիսավորությամբ պետք է վերադառնային մայրաքաղաք, որոշված էր Մոսկվան դարձարել արտասովոր գեղեցիկ ու աշխարհիկ ոճով՝ կառուցել հաղթական կամարներ, Կրեմլը զարդարել լողունգներով ու նկարներով: Այդ գործի ղեկավարությունը դրված էր Բոգդան Սալթանովի վրա: Պետրոս I-ը հարցում է կատարում, թե ե՞րբ կարելի կլինի վերադառնալ Մոսկվա, նրան պատասխանում են, թե Սալթանովի խոստմամբ քաղաքի ձեւավորման գործը կավարտվի միայն սեպտեմբերի 18-ին, ուստի Պետրոսն ու ուսական զորքը շտապեցին և միայն մեկ ամիս հետո վերա-

դարձան Մոսկվա, որտեղ արդեն կազմակերպված էր հաղթողների փառահեղ ընդունելությունը:

Բոգդան Սալթանովի կյանքն ու գործը ուսումնասիրողները բարձր են դնահատում հայ նկարիչ-արվեստագետի հղոր տաղանդը: Ակադեմիկոս Ա. Ուսպենսկին գրել է. «Մենք գովելի անվամբ, խորին շնորհակալությամբ ու հարգանքով ենք հիշում նկարչին, որը թողեց հայրենական տունը՝ Ռուսաստանում ուսական նկարչության վերածննդի ու արմատավորման համար: Նա առաջինը ուսական արվեստը դուրս բերեց սրբանկարչության կանոններով կադապարված նեղ շրջանակից՝ դեպի աշխարհիկ արվեստի ասպարեզ, նրա մեջ ներարկելով թարմ ու կենսաբեր շիթ, հսկայական օգուտ բերելով ուսական արվեստին»²¹:

և Մ. Մ. Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը XVII—XVIII դարերում, Երևան, 1970:

²¹ А. И. Успенский, Царские иконописцы и живописцы XVII в., Словарь, М., 1910.

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
XVII ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ:
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մոսկովյան պետությունը XV—XVII դարերում միավորեց ռուսական հողերի մեծ մասը, ամրապնդեց իր ներքին ու միջազգային դրուվյունը և կատարեց Եվրոպայի ու Արևելքի քաղաքականության մեջ հզոր ու ակտիվ դեր: Հաջողությամբ վերամիավորելով ուկրաինական հողերը Ռուսաստանի հետ, ետ շարտելով թուրքական ու թաթարական զավթիչներին և կեհաստանի հետ կնքելով Անդրբուսովյան դաշնագիրը, Մոսկովյան պետությունն սկսեց վարել համարձակ արտաքին քաղաքականություն, իր վրա բեռեցելով Բալկանների ու Անդրկովկասի ժողովուրդների ուշադրությունը:

1667 թ. հայ-ռուսական պայմանագրի կնքումը և Մոսկովայի ու Աստրախանի գաղութների հետագա զարգացումը XVII դ. երկրորդ կեսից մեծ շրջադարձ ստեղծեցին հայ-ռուսական կապերի զարգացման մեջ: Մոսկովայի հետ հայերին կապում էին առևտրական-տնտեսական և քաղաքական իրական շահերն ու հեռանկարները: Այդ տեսակետից հատկանշալի է հայ դիվանագետների՝ Վասիլի Դաուդովի և հատկապես շահի դեսպան Գրիգոր Լուսիկովի գործունեությունը 1660—1675 թթ.: Հայկական առևտրական ընկերության և պարսից շահի անունից Մոսկովայի 1672—1673 թթ. բանակցությունների ժամանակ Գ. Լուսիկովը համոզում էր ռուսական արքունիքի ներկայացուցիչներին, որ հայերը կարող են մեծապես օգտակար լինել Ռուսաստանին և խնդրում էր նպաս-

տել նրանց առևտրին: Նա առաջարկում էր ճանապարհների ապահովության համար Վոլգայի մայրուղու վրա ստեղծել ամրոցներ և իջևաններ, կառուցել ավաններ ու պահեստներ, հրովարտակ ուղարկել Կովկասի լեռնցի իշխաններին՝ նրանց պարտավորեցնելով բարյացակամորեն վարվել հայ ճանապարհորդների հետ և հայերին թույլատրել, որ նրանք կարողանան զալ ու մշտական բնակություն հաստատել ռուսական քաղաքներում և սահմանամերձ շրջաններում:

Լուսիկովը միջամտում էր նույնպես և արտաքին հարաբերությունների հետ կապված գործերին: Այսպես, խնդրում էր, որ լեհ դեսպանների հետ կեհաստան մեկնելու հրամանագիր տրվի հայազգի դոմինիկյան կրոնավորներին, որոնք Պարսկաստանի շահի հետ բանակցություններ էին վարում՝ նրան հակաթուրքական կռալիցիայի մեջ ներգրավելու համար: Նա առաջարկում էր ռուսական արքունիքին թույլ տալ, որ Վրաստանի Թեյմուրազ թագավորի թոռ Նիկոլայ Դավիդովիչը Վրաստան գնա և ժառանգի Թեյմուրազի ու նրա զոհված որդի Դավիթ թափուր գահը: Ենթադրվում էր այդպիսով վերականգնել վրացական պետությունը՝ դրա սահմանների մեջ ներառելով նաև Արևելյան Հայաստանը:

Ստեփան Ռազինի պարսկական արշավանքի (1668—1669 թթ.) կապակցությամբ ռուս-պարսկական հարաբերությունների մեջ որոշակի սառնություն էր ստեղծվել: Լուսիկովը ջանքեր էր թափում շահին համոզելու, որ Ռազինի կասպյան արշավանքը ռուսական արքունիքի դրդմամբ կամ ցանկությամբ չի եղել: Նա ձգտում էր ռուս-պարսկական բանակցությունների միջոցով հասնել այն բանին, որ վրացական հողերը (մինչև Արաքս) տրվեին Նիկոլայ Դավիդովիչին, խաղաղ ճանապարհով Վրաստանը (նաև Հայաստանի մի մասը՝ Երևանի խանությունը) դառնար Պարսկաստանից անկախ կամ կիսանկախ պետություն, որի գլուխ կանգնած կլինեին ռուսական դաստիարակություն ստացած և ռուսական կողմնորոշում ունեցող իշխան Նիկոլայ Դավիդովիչը: Սա հայ-վրացական միասնական իշխանություն ստեղծելու նախագաղափարն էր՝ կապված ռուսական օգնության հետ:

Այսպես, Գրիգոր Լուսիկովը, որ պաշտոնապես հանդես էր գալիս որպես շահի դեսպան, նմանօրինակ հանձնարարություններ էր կատարում Մոսկվայում և Սպանիայում: Նա աշխատում էր նպաստել ռուս-պարսկական հարաբերությունների կարգավորմանը, փորձում ամրապնդել Ռուսաստանի զորքերը Կովկասում, օգնել հայազգի լեհական դեսպան Բոգդան Գուրգելին՝ բարելավելու նաև լեհ-պարսկական փոխհարաբերությունները, նպաստելով այդ երեք պետությունների ուժերի միավորմանը՝ թուրք-թաթարական ազրեսիային դիմադրավելու համար: Շահի մոտ Լուսիկովն ասում էր, որ Թուրքիայում եղած ժամանակ ինքը լսել է, թե ինչպես «թուրքերը մզկիթներից դուրս էին «աստված մի արասցն, որ քրիստոնյաները միավորվեն»: Եթե լեհերն ու ռուսները միավորվեն ու քարձրանան, Թուրքիան լիովին կտապալվի»: Պատահական չէ, որ պարսկական արքունիքում նրան շնչն հավատացել և ապի են. «Դու ցարական մեծության դավանանքի մարդ ես, քեզ համարում ես նրա հպատակը և ամեն բանում նրան լավն ես ցանկանում»:

Երբ 1660—1670-ական թթ. Գ. Լուսիկովը և Վ. Դաուդովը Մոսկվայում ջանքեր էին գործադրում հայ-ռուս-վրաց բարեկամության ամրապնդման համար, այդ ժամանակ Անդրկովկասում նոր ուժով խմորվում էր ազատագրական շարժումը: Դեռևս 1665 թ. վրաց արքայորդու՝ Նիկոլայ Դավիդովիչի դեսպանը միտրոպոլիտ Նպիփանին Մոսկվայում հայտնում է, որ թուշ ու փշավ վրացական ցեղերը համառորեն կռվում են իրենց անկախության համար, կողմնորոշված են դեպի Ռուսաստան և ցարին հավատարմության երդում են տվել: Հայերը մեծ ուշադրությամբ էին հետևում վրացական ազատագրական շարժումներին, զոհոնակություններ նշում դրանց հաջողությունները, կարեկցությամբ՝ պարտությունները: Այդ են վկայում XVII դարի ժամանակագիրներն ու պատմագիրները՝ Զաքարիա Քանաքեռցին, Գրիգոր Դաբանազցին, Զաքարիա Ադուլեցին և ուրիշներ: Հայ պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին բուն ատելություններ է խոսում Շահ-Աբաս I-ի բռնակալության մասին, դատապարտում

հայերին, վրացիներին ու ազրբեջանցիներին տեղահան անելու, հարյուր հազարավոր մարդկանց Պարսկաստանի խորքերը քշելու, սովի, ցրտի ու մահվան դատապարտելու համար: Նա համերաշխության ու խորին զոհոնակության ղգացումով է խոսում վրաց ժողովրդի հերոսական պայքարի մասին, լավ գիտենալով, որ վրացիներն իրենց ազատագրության հույսը վաղուց ի վեր կապել էին Ռուսաստանի օգնության հետ:

Հայաստանում, հայկական զաղթավայրերում ու Անդրկովկասում XVII դարի կեսերին ծավալված ազատագրական շարժմանը մեծապես նպաստում էր Եվրոպայում սկսված պայքարը թուրքական ազրեսիայի դեմ: Մասնավորապես Կրետե կղզու՝ Կանդիայի համար Վենետիկի դեմ մղվող 25-ամյա պատերազմի (1645—1669 թթ.) տարիներին Եվրոպայի կողմից սպասվող օգնության հետ լուրջ հույսեր էին կապվում: Հոռմին և Լյուդովիկոս XIV թագավորին էին դիմում ինչպես ռուսական կողմնորոշում ունեցող Ալեքսանդրիայի, Երուսաղեմի և Անտիոքի պատրիարքները, այնպես և հայ ու վրացի գործիչները, խնդրելով, որ նրանք եռանդուն ջանքեր գործադրեն թուրքահպատակ ժողովուրդներին ազատելու համար: Սաի Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի հայ պատրիարք Հովհաննես Թութունջին, խոշոր վաճառական խոջա Մուրադը դիմումներ էին անում «Արևի թագավոր» Լյուդովիկոս XIV-ին, խնդրելով օգնություն և հայտնելով հայերի ու հույների պատրաստակամությունը՝ ազատամբել ու գնալ ընդառաջ «խաչակրաց արշավանքի» ելած «Ֆրանկ» զորքերին:

Սակայն Հոռմի պապն ու Լյուդովիկոս XIV-ը ոչնչով չօգնեցին անգամ Վենետիկին, և թուրքերը նվաճեցին Կրետեն: Նրանք ունեին իրենց նկատառումները: Զխոստանալով որևէ ոեալ օգնություն, նրանք պահանջում էին հայերից ու հույներից՝ ընդունել կաթոլիկություն և ինքնուրույն, սեփա-

1 Տե՛ս Հ. Ահառյան, XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962:

կան ուժերով կռվել թուրքիայի դեմ՝ ի շահ պապի ու Լյուդովիկոսի, որը հակաթուրքական ցույցեր անելով և Կոստանդնուպոլսի ամենրին նավատորմիդ հանելով, վախեցնում էր Բարձր Դռանը՝ նրանից կորզելով թուրքիայում արտոնյալ առևտուր անելու իրավունք (կապիտուլյացիաներ), միաժամանակ փաստորեն ամրապնդելով թուրքիայի տիրապետությունը հպատակ ժողովուրդների վրա: Այսպես, 1660-ական թվականներին Եվրոպայի հետ կապվող հույսերը շարդարացան, Հոռոմի պապերը, Լյուդովիկոսը և նրա առաջին մինիստր Կոլբերը մնացին անտարբեր, Կանդիայի պատերազմը վերջացավ Վենետիկի հանրապետության պարտությունով և թուրքիան տիրացավ նաև Կրետե կղզուն, շարունակելով իր հաղթարշավը դեպի Ուկրաինա, Լեհաստան, Ավստրիա...: Նմանօրինակ էր նաև Եվրոպայի մյուս հզորագույն պետությունները՝ Հոլանդիայի ու Անգլիայի դիրքը: Թեպետ նրանց առևտրատնտեսական պոտենցիալն ու ռազմա-ծովային հզորությունը լուրջ սովյալներ էին թուրքիայի վրա ճնշում գործ դնելու համար, սակայն նրանց կենսական շահերը Անգլիայի ու Հոլանդիայի դիվանագիտությանը ստիպում էին «բարեկամ» մնալ թուրքիային և ոչ մի քայլ չանել հօգուտ Ռուսաստանի, Լեհաստանի ու Անգրկովկասի:

Հայերը կարող էին հույս դնել միայն Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների՝ Լեհաստանի ու Ավստրիական կայսրության վրա, թեպետ նրանց միջև դեռևս չկար լիակատար համաձայնություն ու միասնական գործողությունների ծրագիր: Այնուհանդերձ 1667 թ. կնքված Անդրուսովյան դաշնագրից հետո հայ-ուս-լեհական հարաբերությունների մեջ նկատվում է որոշակի բարելավում և աշխուժություն: Ժամանակի գրավոր աղբյուրների մեջ քիչ են դրա ուղղակի վկայությունները, բայց անգամ հատուկենտ ակնարկները խոսում են այդ մասին և հիմք տալիս նման ենթադրությունների: Համենայն դեպս, շատ որոշակի էր Ռուսաստանի դիրքորոշումը թուրքական ագրեսիայի դեմ պայքարի հարցում: Այդ մասին են խոսում փաստերը: 1668 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլիս են ուղարկվում հայազգի դիվանագետ Վասիլի Դաուդովը և հույն Միխայիլ

Իվանովը՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի սեպտեմբերի 7-ի հրովարտակով, որպեսզի պահանջեն Բարձր Դռնից՝ արգելել Զրիմի խանի հարձակումները ռուսական հողերի վրա: Դաուդովը պահանջում էր նաև վերականգնել Ալեքսանդրիայի պատերազմ Պայսիոսի և Անտիոքի պատերազմ Մակարիոսի իրավունքները: Այս ամենը հայտնի պիտի լինեին հայ ազատագրական շարժման գործիչներին, որոնք լավ գիտեին նաև Կանդիայի պատերազմում թուրքիայի հաղթանակի՝ Կրետե կղզին նվաճելու և Լեհաստանի դեմ հարձակողական գործողություններ սկսելու մասին: Կանդիայի պատերազմից հետո Ֆրանսիական կառավարությունը վերջնականապես հրաժարվեց թուրքիայի դեմ խաչակրաց արշավանքի մտքից, անգամ մերժեց Ռուսաստանի հակաթուրքական համատեղ պայքարի կազմակերպման առաջարկը: Պարզ է, որ նա չէր էլ մտածում Հայաստանի ու Վրաստանի «փրկության» մասին: Սակայն հայ և վրացի առանձին գործիչներ շարունակում էին «Արևի թագավորին» ապարդյուն դիմումներ անել, շտանալով դեթ որևէ հուսադրական խոստում, բացի կաթոլիկ պրոպագանդիստների կողմից կրկնվող կեղծ քաջալերանքից ու կաթոլիկ դավանանքն ընդունելու պահանջից:

Այս և նման փաստերը հայտնի էին ոչ միայն Զաքարիա Ազուլեցուն, այլև էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսներին, Գրիգոր Լուսիկովին, Վասիլի Դաուդովին և մյուսներին, որոնք հիասթափվում են Արևմուտքից:

Առավել հեռատես վրաց և հայ գործիչները, ճիշտ գնահատելով Ռուսաստանի միջազգային դրությունը՝ թուրք-թաթարական ագրեսիայի դեմ պայքարի, երկրի հարավային ու արևմտյան սահմանների պաշտպանության անհրաժեշտությունը, հասկանում էին, որ Ռուսաստանի շահերը պահանջում են տնտեսական-առևտրական ու քաղաքական-ռազմական համագործակցության Անգրկովկասի հետ: Եթե հայ գործիչների կապերը Արևմտյան Եվրոպայի առանձին պետությունների ու Հոռոմի հետ միմիայն ձախողված փորձեր էին, ապա Ռուսաստանի օգնությունն ակնկալող գործիչների ծրագրերը արտահայտում էին կողմերի օբյեկտիվ շահերն ու տա-

րեցտարի ամրապնդվող աղատագրական շարժման ճիշտ կողմնորոշումը:

Պարզ էր դառնում, որ 1670-ական թվականներից թուրքական արշավանքն ուղղվում էր առավելապես Հարավարևմտյան Ռուսիայի, Լեհաստանի ու Ավստրիայի՝ այսպես կոչված «Սրբազան կայսրության» երկրների դեմ, որոնց հետ համագործակցելու հետևողական ջանքեր էր գործադրում ռուսական կառավարությունը: Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1664 թ. օգոստոսի 1-ին Ավստրիայի ու Հունգարիայի զորքերը Սեն-Գոթարդի մոտ թուրքերի դեմ փայլուն հաղթանակ տարան՝ ազդարարելով Օսմանյան կայսրության հարձակողական ուժերի նվազումը: Ինչպես նկատել էր Կ. Մարքսը, թուրքական կայսրության անկումն սկսվել էր 1683 թ. Վիեննայի տակ կրած պարտությունից շատ ավելի առաջ²:

Բայց Բարձր Դուռը չէր հրաժարվում իր նվաճողական քաղաքականությունից նաև XVII դ. վերջին երեսնամյակում: Հետագա նվաճումները հնարավոր դարձնելու նպատակով սուլթանն ու վեզիրները ուժեղացնում էին պետական ապարատն ու բանակը և բարելավում փոխհարաբերությունները Եվրոպայի հզոր տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ, խանգարելով հակաթուրքական կռաւիցիայի ստեղծման փորձերին, հարվածներ նախապատրաստելով Լեհաստանի, Ռուսաստանի և Ավստրիայի դեմ: Այդ ստիպեց Ռուսաստանին ու Լեհաստանին նորից ու նորից հաստատել 1667 թ. Անդրուստովյան պայմանագիրը (1670 թ. Լեհաստանում, 1672 թ. ապրիլին Մոսկվայում): Թուրք-լեհական պատերազմն սկսվելուց առաջ, թուրքական հարձակումը կանխելու նպատակով 1672 թ. մայիսի 12-ին Կոստանդնուպոլիս են ուղարկվում Վասիլի Դաուդովը և Նիկիֆոր Վենյուկովը՝ Բարձր Դուռը հայտնելու Ռուսաստանի և Լեհաստանի միջև բարեկամության պայմանագիր կնքելու մասին: Ռուսական կառավարության գրամոտան սուլթանին նախազգուշացնում էր, որ թուրքերի Լեհաստանի վրա հարձակվելու դեպքում Ռուսաստանը,

որպես Լեհաստանի դաշնակից, պատերազմի մեջ կմտնի թուրքիայի դեմ: Յարական գրամոտան գրված էր ուղղակի սպառնալիքի ուլտիմատիվ ոճով³:

Ալեքսեյ Միխայլովիչի սույն գրամոտան միայն դիվանագիտական ճնշում գործադրելու միջոց չէր, այն լուրջ ռազմաքաղաքական փաստաթուղթ էր, որ արտահայտում էր ռուսական արքունիքի պատրաստակամությունը՝ կանգնեցնելու թուրքական հարձակումները, համախմբելու բոլոր ուժերը և հակահարված տալու սանձաղեղծված նվաճողին: Դրա ապացույցն է այն հրովարտակը, որ ցարը հայազգի դիվանագետ Վասիլի Դաուդովի միջոցով ուղարկեց Դոնի շրջանների կազակների ատաման Կոռնիլ Յակովլևին, հազորդելով նրան Ղրիմի խանի կողմից Ուկրաինայի վրա սկսվող արշավանքի մասին, նախազգուշացնելով, որ թաթարների ու թուրքերի հարձակումը կարող է ուղղվել նաև Դոնի կազակների դեմ: Վտանգը կանխելու համար Ալեքսեյ Միխայլովիչը հրամայում էր կազակներին անմիջապես նավերով ծով դուրս գալ և ամենուրեք, որտեղ հնարավոր է, հարվածներ հասցնել Ղրիմի թաթարներին: Հրովարտակում նշվում էր նաև, որ «թուրքերը Դանուբ գետն անցնել են և շարժվում են Լեհաստանի թագավորության վրա: Թուրքական զորքերին կանգնեցնելու նպատակով մենք Վասիլի Դաուդովի միջոցով սուլթանին հրովարտակ ենք ուղարկել, առաջարկելով նրան Լեհաստանի դեմ պատերազմ չսկսել, նախազգուշացնել նաև, որ հակառակ դեպքում Ռուսաստանը կձեռնարկի թուրքիայի դեմ պատասխան-պատերազմ»:

3 Բարձր Դուռը զգուշացվում էր, որ եթե թուրքական զորքերը հարձակվեն Լեհաստանի վրա, ապա մենք, որպես քրիստոնյա թագավոր, նրան պաշտպան կկանգնենք, ձեռք դեմ կսկսենք հակամիջոցներ ձեռնարկել, հրաման կուղարկենք Դոնի ատամաններին ու կազակներին, որպեսզի նրանք Դոնի վրա և Սև ծովում ձեռնարկեն ամեն տեսակի ռազմական միջոցներ... Եվ մենք կգրենք հարևան քրիստոնյա մեծ թագավորներին՝ մեր եղբայրներին, որոնք ձեռք հետ՝ մեր եղբոր հետ հարևան են, որպեսզի նրանք ևս քրիստոնեական հոգով... Ձեռք, մեր եղբոր դեմ զորքով դուրս գան և հակահարված տան»: Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI—XVII вв., М., 1946, стр. 120—121.

2 Ш. и К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения., т. X, стр. 61.

Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության ակտիվացումը մեծ տպավորություն էր թողնում ինչպես Լեհաստանի և Ուկրաինայի հայ գաղութների, այնպես և Անդրկովկասի ու Բալկանների ժողովուրդների վրա, ուժեղացնելով նրանց քաղաքական կապերը Ռուսաստանի հետ, նոր թափ հաղորդելով ազատագրական շարժումներին ու դրանց ռուսական կողմնորոշմանը:

Թուրքական ու պարսկական բռնակալության պայմաններում հայ ազատագրական շարժումը խմորվում էր կարծես ընդհատակում, այն դեռևս չէր կարող բացեիքաց արտահայտվել: Դեպի Եվրոպա և Ռուսաստան ուղղվող դիմումներն ու նամակները գրվում էին անորոշ ու փոխաբերական արտահայտություններով, որոնցում բացակայում էին Հայաստանին օգնություն խնդրելու ուղղակի ակնարկներն անգամ:

Հայերի քաղաքական ակտիվությունն ուժեղացել էր նաև բուն Հայաստանում, որտեղ նկատվում էր ազատագրական պայքարի զարթոնք և որին նպաստում էր էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու գործունեությունը: Նա համառ փորձեր էր անում հաշտության և համագործակցության եզրեր ստեղծել Կիլիկիայի և Աղվանքի կաթողիկոսությունների հետ, վերջ տալ պառակտվածությանն ու անընդմեջ կռիվներին, սրտնք մեծ զրկանքներ էին պատճառում, առիթ տալով թուրք ու պարսիկ տիրողներին նորանոր շարաշահություններով կեղեքել ժողովրդին:

Զաքարիա Ազուլեցու «Օրագրությունից» երևում է, որ XVII դարի 70-ական թվականների հայ գործիչները արտասովոր աշխուժությամբ հանդիպումներ էին ունենում, մի վանքից շտապում մյուսը, խորհրդակցում...⁴: «Դարձյալ մայիսի ԺԲ-ումն (12) ամթոռակալ Միքայել վարդապետն Աեյիցի Ստեփանոս վարդապետն, այլքանի վարդապետք եկին Ազուլիս, Ե (5) օր կացին, գնացին Երևան վասն միոյ պատճառի», — գրել է նա: Որ Ազուլեցին այս դեպքերի սոսկ ակնատեսը

⁴ Տե՛ս «Զաքարիայ Ազուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938, էջ 84—85, 108—109:

չէր, այլ ակտիվ մասնակիցը, երևում է նրա (իրբև թե «աղօթելու» համար) բոլոր վանքերում լինելու փաստից:

Թեպետ ժամանակի դրականության մեջ այդ տարիների հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ տեղեկությունները քիչ են, այնուամենայնիվ այդ քիչն էլ հաստատում է հայ-վրաց-ռուսական քաղաքական կապերի ու ծրագրերի առկայությունը: Հասկանալի է այն զսպվածությունը, որ նկատվում է XVII դարի հայ հեղինակ-պատմաբանների երկերում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Զաքարիա Քանաքեռցու (1627—1699) «Պատմութիւնը» մեղ հասցրել է շատ կարևոր տեղեկություն Գրիգոր Լուսիկովի և վրաց արքայորդի Նիկոլայ Դավիդովիչի մասին: Քանաքեռցին նշում է, որ Թեյմուրազ I-ի թոռ Իրակլին (նույն ինքը՝ Նիկոլայ Դավիդովիչը) տարվում է Մոսկվա (1653 թ.) և 25 տարի ապրում այնտեղ: Շահ-Աբաս II-ը քանիցս սուրհանդակ է ուղարկում և նրան հրավիրում իր մոտ, բայց ապարդյուն: Դրանից հետո շահ Սուլեյմանը (1666—1694) ցարին հղած նամակով ու երդմնագրով Մոսկվա է ուղարկում ջուղայեցի Գրիգորին (Լուսիկովին): Վերջինս 1675 թ. ապրիլի 23-ին Իրակլիին բերում է Ղազվին, որտեղ էին նաև Սուլեյման շահը, Հակոբ կաթողիկոսը, ինչպես և վերջինիս սպասարկող, դեպքերը նկարագրող ու ակնատես պատմիչը՝ Զաքարիա Քանաքեռցին⁵: Շահը Նիկոլայ Դավիդովիչին հրավիրում է վրաց թագավորի գահին բարձրացնելու համար, սակայն շատ շուտով պարզվում է, որ պարսկական կառավարության միակ նպատակն էր եղել նրան կտրել Ռուսաստանից, մեկուսացնել և թույլ շտալ, որ վրաց գահի հավակնորդը մնա Մոսկվայում և այնտեղից ներազդի վրաստանի քաղաքական շրջանների վրա: Այս անգամ ևս հաջողվեց պարսից արքունիքի ուխտագրուժ քայլը: Շահը կարողացավ իր մոտ բերել, բռնությամբ մահմեդականացնել Իրակլիին և պահել Սպահանում՝ կալանավորի վիճակում (այդ մասին գաղտնաբար Մոսկվա է հաղորդել նրա մայրը):

⁵ Տե՛ս «Զաքարիայ Սարկազի Պատմութիւն», հ. II, Վաղարշապատ, 1870, գլուխ 47:

Շահը գրանով շքավարարվեց: Նա 1676 թ. իր մոտ կանչեց վրաց մյուս թագավորին՝ Վախթանգ V-ին (1658—1676), նրանից ևս «ազատվելու» նպատակով: Վախթանգը 1000 զինվորով, շահի համար 60 ուղտերի վրա բարձած թանկարժեք նվերներով և հարձերով ճանապարհ ընկավ դեպի Սպահան: Արաքսն անցնելուց հետո հայտնի դարձավ, որ նույն օրը, երբ Վախթանգը հասնի Սպահան, նրան պեղծու ևն առյուծների առջև հռչակուման: Կսելով այդ, նա թունավորվեց և մահացավ: Մարգիկ ու բեռները տարվեցին շահին: Այնուհետև շահը բռնություններ հավատափոխ արեց նաև Վախթանգի ժառանգորդ Գեորգիին և նշանակեց «շահնավազ խան» (1676—1698), ապա 1706 թ. ուխտագրծորեն սպանեց նաև նրան:

Եթե շահը այդպես քմահաճ ու դաժան ձևով էր վարվում վրաց թագավորների հետ, ապա պարզ է, թե ինչպիսի կամայականություն էր տիրում պետականությունից զրկված Հայաստանում: Բավական է հիշել այն, որ էջմիածնի կաթողիկոսներն անգամ ենթակա էին ոչ միայն շահի, այլև Երևանի խանի քմահաճույքներին: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը, որ ժամանակի կրթված, գործունյա, ազդեցիկ հայ գործիչներից մեկն էր, շարունակ հալածվում էր խանի կողմից: Նրա և էջմիածնի դեմ նյութվում էին մեղադրանքներ, դավեր, որոնցից ազատվելու համար պետք էր լինում շահին ու նրա արքունիքին վճարել հսկայական գումարների կաշառքներ: Իսկ այդ կաշառքների ու «նվերների» ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր ժողովրդի ուսերին: Ուժեղանում էին ազգային ճնշումները, մեծանում ու բազմանում հարկերը, շարունակվում էր բռնի կրոնափոխության հայահալած քաղաքականությունը:

Ժողովրդի ծանր վիճակն օգտագործում էին կաթողիկ պրոպագանդիստները: Հայերին դավանափոխ անելու և իրենց քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու համար նրանք խոստանում էին Հռոմի պապի և Ֆրանսիական թագավորի օգնությունը՝ քրիստոնյաներին ամոքելու գործում:

Հայ գործիչներն իրենց հերթին չէին ուզում սրել հայ լուսավորչականների ու կաթողիկոսների փոխհարաբերությունները, հույսեր կապելով Հռոմի և արևմտեվրոպական պետություն-

ների օգնության հետ, դիտենալով, որ վաղուց ի վեր Ռուսաստանի հետ կապված վրացական իշխանությունները և անգամ Ռուսաստանը մշտական դիմումներ էին անում Արևմտյան Եվրոպայի թագավորություններին, առաջարկելով ընդհանուր ճակատ կազմել թուրքական վտանգի դեմ: Սակայն Ֆրանսիական կառավարությունն անգամ չուզեց ընդունել վերսալ հասած ռուսական դեսպաններին, հասկացնելով, որ Թուրքիայի դեմ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկվելու և որ Ֆրանսիան թշնամի է Ավստրիային: Իսկ Ռուսաստանը ոչ միայն լավ հարաբերությունների մեջ էր Ավստրիական կայսրության ու Լեհաստանի հետ, այլև արդեն 5 տարի շարունակ պատերազմում էր Թուրքիայի ու նրա վասալ Ղրիմի դեմ (1676—1681): Ռուս-ուկրաինական բանակը Ռոմոդանովսկու և հետման Սամոյլովիչի ղիսավորությամբ կործանիչ հարվածներ էր հասցրել թուրք-թաթարական զորքերին: 1677 թ. օգոստոսի 28-ին նրանք Չիզիրիսի տակ ջախջախեցին թուրքերի հարյուր հազարանոց բանակը: Ռուսների, ուկրաինացիների ու լեհերի միացյալ ուժերի տարած հաղթանակների արձագանքները շատ շուտով հասան Հայաստանը:

Անդրկովկասում այդ ժամանակ ավելի էր վատթարանում ժողովուրդների վիճակը և քաղաքական գործիչները հասկանում էին ծանր վիճակից ելք որոնելու անհրաժեշտությունը: Տարեցտարի հզորացող Ռուսաստանի ու Լեհաստանի հաջողությունները ուժեղացնում էին ազատագրական շարժումը, որի հաջողության հեռանկարը այժմ կապվում էր առավելապես Ռուսաստանի, ինչպես և նրա դաշնակից Լեհաստանի ու «Գերմանական ազգի սրբազան կայսրության» ռազմաքաղա-

6 Չաբարիա Ազդեցիցին իր «Երազրության» մեջ խորին զոհունակությամբ նշում է այն փաստը, որ 1678 թվականի ապրիլին սուլթան Մահմադը իր վեզիր Մուստաֆա փաշայի հետ «անթիւ զօրօք գիաց Անդրանիայ, մեծ սաֆար կանչեց (այսինքն՝ մեծ պատերազմի կոչեց—Վ. Ո.) Մօսկօվին վերայ... Լեհ թէ տրիչան այստեղ կոխվ տվին, օսմանցուցանել մին ճՁնթ (185.000) մարդ սպանվեցաւ: Մին դատարկ բերթ առին, դարձան եկին Ազրանայ՝ թէ թագաւոր, թէ զօրք: Օսմանցիք այսպես մնացին խայտաւալ:»

քական հաջողությունների և դիվանագիտական միջնորդությունների հետ:

Ահա այսպիսի միջազգային ու ներքին դրուժյան պայմաններում 1678 թ. էջմիածնում Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը հրավիրում է հայ ավագանու գաղտնի ժողով՝ քննելու հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը: Այդ մասին մեզ հասած միակ տեղեկությունը պահպանվել է 1699 թ. Պետրոս I-ին ուղարկված մի գրուժյան մեջ, որով հայ ավագանին հայտնում է. «1678 թ. մենք հավաքվեցինք միատեղ գաղտնի խորհրդի... Իմացանք Ձերդ մեծության և մյուս բրիտանոնյա թագավորների կարողությունն ու հղորությունը, որոնք կօգնեն մեզ ազատվելու մեր դժբախտությունից:

Այդ գործի համար ընտրեցինք երեք հոգի, որպեսզի նրանք գան ընկնեն Ձերդ մեծության ոտքերը և հայտնեն մեր ցանկությունն ու մտադրությունը»⁷:

Համաձայն տվյալ աղբյուրի, մի պատվիրակություն էլ ուղարկվել էր Եվրոպա՝ Հռոմի պապի, Լեհաստանի թագավորի և Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդի մոտ: «Եվ նրանք գնացին Կոստանդնուպոլիս, բայց մինչ այդ մեր երկրն եկան պարսկական զորքերը և պատերազմ սկսեցին վրացիների դեմ: Եվ մենք տեսնելով, որ այդ ժամանակ հնարավոր չէր իրականացնել այն գործը, սուրհանդակ ուղարկեցինք մեր վերոհիշյալ պատվիրակներին, որպեսզի նրանք վերադառնան: Եվ այդպես մեր մտադրությունը խափանվեց»⁸:

Ինչպես հայտնի է, Հակոբ Զուղայեցին 1678 թ. դեռևս Շուշիում էր, հետո Վրաստանում մնաց մինչև 1679 թ. այնտեղ բանակցություններ վարեց վրաց Գեորգի թագավորի և այնժամ Վրաստան գնացած Աղվանից կաթողիկոսի հետ: Ամենայն հավանականությամբ 1678 թ. գաղտնի ժողովը տեղի է ունեցել Շուշիում կամ մի այլ վայրում, բայց կոչվել է էջմիածնի գաղտնի ժողով, քանի որ Ռուսաստան ու

Կոստանդնուպոլիս ուղարկվող պատվիրակությունները լիազորված էին ինչ որ շափով հայ պետականությունը ներկայացնող էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի կողմից: Ի. Օրին և Անդրեակոթի գաղտնի ժողովի մասնակիցները իրավամբ 1678 թ. ժողովը անվանել են «էջմիածնի», շեշտելու նրա իրավականությունն ու հեղինակությունը:

Հակոբ կաթողիկոսի, էջմիածնի գաղտնի ժողովի և հայ պատվիրակությունների ջանքերը հաջողության չհասան: Հիվանդ ու դառամյալ կաթողիկոսը Կ. Պոլսում 1680 թ. օգոստոսի 2-ին մահացավ: Պատվիրակության մյուս անդամները, զրկվելով իրենց ճանաչված ու հեղինակավոր ղեկավարից, հուսախաբ վերադարձան հայրենիք, գիտենալով Անդրկովկասում ստեղծված անբարենպաստ քաղաքական վիճակի և թուրքերի ու պարսիկների հարձակումների մասին: Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկու ներկայացուցչի հետ հանդիպումը նույնպես խոստումնալի լինել չէր կարող, քանի որ Լեհաստանն ու Ռուսաստանը դեռևս շարունակում էին իրենց ջանքերը՝ Պարսկաստանը հակաթուրքական պայքարի մեջ ներգրավելու նպատակով և Անդրկովկասին ռազմական օգնություն հասցնել չէին կարող:

Հայ պատվիրակության պատանի անդամ Իսրայել իշխանի որդի՝ Իսրայել Օրին, շուրջ վերադառնալ Հայաստան և անցավ Եվրոպա, սկսելով մի ինքնատիպ կյանք ու գործունեություն, շուրջ քսան տարի ղեկգերելով Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում՝ ուղիներ որոնելով իր ժողովրդի փրկության համար⁹:

Ինչպես տեսանք, էջմիածնի 1678 թ. գաղտնի ժողովը որոշեց դիմել արտաքին ուժերի՝ Ռուսաստանին, Ավստրիական կայսրությանն ու Հռոմի պապին: Այդ ժողովի կողմից ուղարկված պատվիրակության նպատակն էր Հայաստանի ազատագրության հարցը բարձրացնելը և ոչ թե Հռոմի պապին հպատակվելն ու կաթողիկոսություն ընդունելը, ինչպես

7 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 17.

8 նույն տեղում:

9 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959, էջ 227—346:

փորձում էին հավատացնել Հոսմի «Պրոպագանդայի խորհրդի» կողմից Անդրկովկաս ուղարկված միսիոներները: Նրանք միշտ ստահող տեղեկություններ էին հաղորդում իրենց «հաջողությունների» մասին, որոնք, սակայն, շատ շուտով հերքվում էին պատմություններ: Այսպես, կաթոլիկ հայ Պետրկը և Փիսքոփոս կրոնավորը տարածել էին, թե իրենք 1676 թ. կարողացել էին հավատափոխ անել Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին, որն իբր թե ապրիլի 2-ին թի պատրիարքական եկեղեցու մեջ անթիվ ժողովուրդեան առջև, հայ Փիսքոփոսի առջև ծնրադրելով» հրաժարվել է հայ լուսավորչական դավանանքից՝ ինչպես «մոլորյալ ոչխարը, խոստանալով ապագայում խոնարհ և հաստատուն հնազանդություն հռոմեական ծայրագույն քահանայապետին»¹⁰: Այս կեղծիքը հերքվում է մի այլ կեղծիքով, որ իբր նույն Հ. Զուղայեցին 4 տարի հետո, Կ. Պոլսում, մահվան մահիճն ընկած՝ բռնում է ընդունել կաթոլիկություն (եթե հավատալու լինենք հեղինակներին, ապա պիտի ընդունենք, որ մահմեդական Շահ-Աբասը և հունադավան Պետրոս I-ը նույնպես «ընդունել» էին կաթոլիկություն): Հակոբ Զուղայեցու միակ նպատակն էր հայրենիքի ազատագրությունը, որին նպաստելու համար նա բարեկամություն էր հաստատում և՛ կաթոլիկներին, և՛ էջմիածնի հակառակորդ կաթողիկոսների հետ: Նա հաշտվեց Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի հետ, ապա նամակ ուղարկեց Փրոսպերին՝ Եղիազար կաթողիկոսին՝ առաջարկելով մի հնար պահել «յօզուտ ազգին»: Նույն նպատակով նա լավ էր վերաբերվում Հոսմի ներկայացուցիչներին հետ, որը սակայն երբեք չէր նշանակում հրաժարումն իր ազգային դավանանքից: Այդ փաստն ընդունել են նաև մի քանի կաթոլիկ գործիչներ: Այսպես, կավալեր Ռիկոն, որը 1678 թ. Հոսմում էր, գրել է. «Եկեղեցական պետության մեջ շշուկ էր տարածվել, որ իբր հայերն առաջին պատրիարքը (կաթողիկոսը) իր մի քանի արքեպիսկոպոսների ուղեկցությամբ շուտով գալու է Հոսմ՝ պապին հնազանդություն հայտնելու: Դրանից հետո ես մի

¹⁰ Ան, Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 1946, էջ 345:

քանի ամիս մնացի Իտալիայում, բայց այնտեղ այդ պատգամավորության գալու մասին ոչ մի լուր չստացվեց: Ուստի այն ժամանակ, ինչպես և հիմա, ես եկել եմ այն եզրակացության, որ հայոց կաթողիկոսը մի օտար եկեղեցու հպատակվելու մտքից հեռու է նույնքան, որքան Հայաստանը՝ Հոսմեական կրոնի գահից»¹¹: Ռիկոն, ինչպես և շատերը հասկացել էին, որ Հոսմի հետ գործակցելու փորձերը և կամ օգնություն խնդրելը բոլորովին չի նշանակում հույսեր կապել նրա վճռական միջամտության հետ, վատիկանը դարձնել հուսո հանգրվան: Զի կարելի ամեն մի քաղաքական գործակցության փորձ (այն էլ ձախողված փորձ) համարել քաղաքական օրինատացիա:

Ազատագրական շարժման գործիչները դիմում էին և չէին կարող չգիմել Ռուբրիայի ազրեսիայի դեմ կովոդ պետություններին, ինչպես դիմում էին միմյանց անգամ շատ հզոր պետությունները՝ անկախ նրանց կրոնական ու քաղաքական դիրքավորումից: Հայերը և վրացիները առավել ևս այդ իրավունքն ունեին և Հոսմին կամ Ավստրիային դիմելը չպետք է դիտել որպես նրանց ազատագրական շարժման «եվրոպական» կողմնորոշում: Ինչպես տեսանք, էջմիածնի գաղտնի ժողովը որոշել էր դիմել և՛ Ռուսաստանին, և՛ վատիկանին ու Ավստրիային: Եվրոպային նույնօրինակ դիմումներ էին անում նաև վրաց իշխանները, թեպետև նույն 1680 թ. վրաց թագավոր Արշիլ I-ի (1647—1713) ղեսպան վարդապետ Մակարին Ֆեոդոր Ալեքսեևիչ ցարին խնդրում էր ընդունել վրացիների հպատակությունը և օգնել նրանց՝ պարսից լուծը թոթափելու: Արշիլը ռուսական ցարին հայտնում էր, որ բոլոր վրացական իշխանությունները ուզում են լինել Մոսկվայի հովանու տակ¹²: Արշիլը 1682 թ. գնաց Աստրախան, սպասելով հնարավոր ու հարմար ժամանակի՝ Ռուսաստանից ռազմական օգնություն խնդրելու: Ինչպես հայտնի է, 1682 թ. Ռուսաստանում ստեղծվել էր քաղաքական լարված վիճակ.

¹¹ Эзов, էջ XX:

¹² «Материалы по истории русско-грузинских отношений (80—90-е годы XVII в.)», ч. 1, Тбилиси, 1974, стр. 36.

Տնօրոր Ալեքսանդրի մահից հետո ցար էր հայտարարվել տասնամյա Պետրոս I-ը, իսկ նրա 16-ամյա եղբայր Իվանը և բուլբը՝ Սոֆյան ձգտում էին իշխանությունը խլել իրենց խորթ եղբորից: Սոֆյան կարողանում էր դավադրությամբ թագավոր հայտարարել նաև Իվանին (Իվան V) և ինքը դառնում էր փաստական թագուհի, մեկուսացնելով Պետրոսի մորը և նրա ազգականներին, որոնք մինչ այդ իրենց ձեռքում էին պահում իշխանությունը: Սակայն անգամ նման պայմաններում չէին դադարում դիմումները ռուսական արքունիքին: 1683 թ. հունվարին Արշիլը դիմում է «Իվան և Պետրոս թագավորներին» և հպատակություն ու օգնություն խնդրում, շեշտելով, որ Շբացի աստծուց և ձեռքներից՝ մեծ թագավորներից, ոչ ոքի վրա որևէ հույս չունենմ¹³:

Ռուսաստանին էին դիմում ոչ միայն փոքր և պաշտպանության կարող երկրները, այլև Լեհաստանը, Վենետիկը, Ավստրիական կայսրությունը, որոնք առանց հզորացող հյուսիսային հարևանի օգնության չէին կարողանա հաղթել ղեռն ու լուծել ու ազդեցիկ թուրքերին: Այդ լավ դիտքին և՛ վրացիները, և՛ հայերը, որոնք կողմնորոշված լինելով դեպի Ռուսաստան, միաժամանակ դիմում էին նաև Ռուսաստանի դաշնակից Լեհաստանին, Ավստրիային և այլ պետությունների, եթե նրանք ինչ-որ շահով շահագրգռված էին թուրքերի դեմ մղվող պայքարում: Պատահական չէ, որ արևելահայերը համազորակցում էին արևմտահայ գործիչների հետ՝ ինչպես 1660-ական, այնպես և 1670-ական թվականներին: Սսի կաթողիկոս Նդիազարը, որ շուրջ քսան տարի մասնակցել է ազատագրական շարժմանը, նույնպես լավ հարաբերություններ էր հաստատում էջմիածնի և Հոռմի հետ, քանի որ Հոռմն իսկապես ոչ միայն կողմնակից էր թուրքական ազդեցության դեմ պայքարին, այլև ինչ-որ շահով գլխավորում էր այդ պայքարը: Եվրոպական պետություններից մասնավորապես Ավստրիան, Լեհաստանը և Վենետիկը տասնյակ տարիներ կալում էին ընդդեմ թուրքական վտանգի:

13 Նույն տեղում, էջ 256—257:

Նդիազար կաթողիկոսը 1678 թ. Հովհաննես Թումանյանին որպես պատվիրակ ուղարկում է Սթովպիա՝ Թուրքիայի դեմ միասնական ճակատի մեջ նրան ներգրավելու նպատակով: Նշենք նաև, որ Հ. Թումանյանն այդ ժամանակ արդեն հիասթափվել էր կյուրդիկոս XIV-ից և նրանից որևէ օգնության հույս չունեք: Գրան հակառակ, 1680-ական թվականներին թուրքերի դեմ պայքար էին սկսել Ռուսաստանը, Լեհաստանը և Ավստրիան, որոնց հաջողություններին էին ապավինելու ինչպես Բալկանյան թերակղզու, այնպես էլ Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժման կազմակերպիչները: Բալկանյան երկրների, Լեհաստանի, Հունգարիայի և այլ հայկական գաղթավայրերի բնակիչները ոչ միայն լավ գիտեին հակաթուրքական ազատագրական շարժման մասին, այլև մասնակցում էին կռիվներին:

Ջաքարիա Ազուլեցին, լինելով XVIII դ. հեղինակ և քաջ դիտանալով, թե ինչ է կատարվում աշխարհում, արձանագրել է սուլթան Մահմուդ IV-ի (1648—1687) ինչպես նվաճումները, այնպես և պարտությունները, ուղադրություն դարձնելով նաև այն փաստի վրա, որ 1679 թ. թուրքերի կողմից Լեհաստանում և Ուկրաինայում 80.000 զերվածների մեջ եղել են բազմաթիվ հայ ընտանիքներ¹⁴: Նույն ժամանակի մյուս հեղինակը՝ Ջաքարիա Քանաքեռցին, հաղորդում է 1682 թ. Բուդա և Պեշտ հունգարական քաղաքների տակ տեղի ունեցած կռիվների մասին (որոնք շարունակվել են և հետո), որոնցում հաղթանակ են տարել «ֆրանկները»¹⁵:

Ռուսաստանը չէր ուզում սրել հարաբերությունները թուրքերի հետ մինչև XVII դ. 70-ական թվականները, բայց երբ թուրքերը հարձակվեցին Լեհաստանի վրա և նվաճեցին Կամենեցը, ռուսական կառավարությունը հանդես եկավ որպես և՛ պայքարի մասնակից, և՛ կազմակերպիչ: Յարը պատրաստակամություն հայտնեց անձամբ ղեկավարել պատերազմը: Այդ ժամանակներից սկսվում է պայքարի նոր ժա-

14 «Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը», էջ 105:

15 «Ջաքարեայ Սարկաուզի Պատմություն», հ. II, գրքի 55:

մանակաշրջան: Թուրքական վտանգի դեմ ուժեղ պայքար ծափալեց նաև Լեհաստանը: Դեռևս 1673 թ. նոյեմբերի 11-ին լեհական զորքերը և ուկրաինական կազակները զորավար Յան Սոբեսկու ղեկավարությամբ Խոտինի տակ ջախջախեցին շլուսեին փաշայի 65.000-անոց բանակը: Այդ օգնեց Սոբեսկու Լեհաստանի թագավոր դառնալուն (1674—1696): Սակայն կազակների հետման Պ. Գոռոշենկոն անցավ թուրքերի և Ղրիմի թաթարների կողմը, դարձավ Աջափնյա Ուկրաինայի «տերը» և փորձեց նրանց օգնությամբ նվաճել նաև Չախափնյա Ուկրաինան: Բայց ռուսական զորքերը համառ պայքար սկսեցին թուրք-թաթարական ուժերի դեմ, 1676 թ. ցաղատեցին Չիգիրինը, 1677 թ. գլխովին ջախջախեցին Իբրահիմ փաշայի 100.000-անոց բանակը, ի վերջո թուրքերին ստիպելով ստորագրել 1681 թ. հունվարի 13-ի Բախչիսարայի պայմանագիրը, նորից հաստատելով Չախափնյա Ուկրաինայի և Կիևի վեբամիավորումը Ռուսաստանի հետ: Այս հաջողությունը մեծապես նպաստեց Լեհաստանի ուժեղացմանը:

1683 թ., երբ Ավստրիական կայսրության մայրաքաղաք Վիեննան ամուր շրջապատված էր Սվրոպայի խորքերը թափանցած թուրքական բանակների կողմից, Յան Սոբեսկու լեհ-ուկրաինական զորքերը համարձակ, անսպասելի հարձակումով ու կործանարար հարվածներով պարտության և ամոթալի փախուստի մատնեցին թուրքերին¹⁶: Նա, թերազնահասելով Թուրքիայի ղեկավարության և հակահարձակ լինելու վտանգը, ըստ արժանվույն շօգտագործեց լեհ-ուկրաինական

¹⁶ Պետք է նշել, որ Յան Սոբեսկու զորքերի կազմում կոսում էին 5000 հայեր: Յան Սոբեսկու զրական վերաբերմունքը հետապնդում էր քաղաքական հեռավոր նպատակ՝ ամրապնդել կապերը հայերի և Հայաստանի (ինչպես և Վրաստանի) հետ՝ Անդրկովկասում օսման քաղաքական հեռարան ստեղծելու համար: 1685 թ. հայերին տված մի շնորհագրում Յան Սոբեսկին նշել է «հայ ազգին պատկանող մարդկանց կտրիճությունն ու քաջագործությունը, որ նրանք ցույց են տվել այնքան դարեր շարունակվող մեր համակեցության ընթացքում Կամենեցի, Յաղովիցի, Ինչպես և մյուս սահմանային բերդերի պաշտպանության գործում»: Վ. Ռ. Գրիգորյան, Կամենեցի-Պոդոլսկ բաղաբի հայկական դատարանի արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 36:

զորքերի Վիեննայի տակ տարած հաղթանակի օգտագործողական ու հոգեբանական նշանակությունը՝ թուրքական զորքերին հետապնդելու և վերջնական հարված հասցնելու համար: Սոբեսկին հասկացավ, որ 1683 թ. հաղթանակից շատ ավելի օգտվեց Ավստրիան, քան Լեհաստանը, ուստի նա որոշեց ամրապնդել Լեհաստանի դիրքերը՝ դաշինք կնքելով Ավստրիական կայսրության և Վենետիկի հանրապետության հետ: 1684 թ. ստեղծվեց այդ երեք երկրների եռյակ միությունը, որը հայտնի է «Սրբազան լիգա» անունով: Սոբեսկին միաժամանակ ձգտում էր օգտվել Ռուսաստանի ծանր վիճակից, ետ պահանջել Չախափնյա Ուկրաինան, օգտագործել իր նվաճումները մեծ Լեհաստան ստեղծելու համար՝ սկսած Կարպատներից մինչև Սև ծով: Այդ նպատակով Սոբեսկին զործակցում էր շատ երկրների հետ, ձգտում ընդլայնել «Սրբազան լիգան», ներգրավելով... Եգիպտոսն ու Հաբեշտանը, Պարսկաստանը, Վրաստանն ու Հայաստանը: Ինչպես ճշտորեն նկատել է պրոֆ. Ի. Բ. Գրեկովը, Յան Սոբեսկին ուզում էր «Թուրքական կայսրությունը բաժանել հետևյալ ձևով. Միջագետքը և Արաբիան տալ Պարսկաստանի շահին, Եգիպտոսը՝ Ֆրանսիային, իսկ Կոստանդնուպոլսի և «Սրբազան վայրերի» հարցը Սոբեսկին հանձնում էր Վիեննայի ու Վերսալի համատեղ որոշմանը», զրանով իսկ ընդգծելով իր միջնական դիրքը այդ երկու խոշորագույն տերությունների պայքարում¹⁷:

Տարված այդ «աշխարհակալական» պլաններով ու դիվանագիտական միջոցներով իր նպատակին հասնելու մարմաշենքով, Սոբեսկին շարագացրեց հաջողությունը 1683 թ. հետո թուրքական բանակներին վճռական հարվածներ հասցնելու համար: Ընդհակառակը, Ռուսաստանի զործողությունների և ապագա ազդեցության շրջանների սահմանափակման նպատակով Սոբեսկին փորձեց մերձեցման եղբեր գտնել Ղրիմի հետ: Բայց Ռուսաստանի դիվանագիտության ջանքերով Լեհաստանը ի վերջո կանգնեց խաղաղության ճանապարհին և

¹⁷ И. Б. Греков, Вечный мир, Канд. дисс., М., 1950, стр. 322—323.

հրաժարվեց 1667 թ. Անդրուսովյան պայմանագիրը վերանայելու փորձերից: Եթե լեհերը պնդում էին, որ Թուրքիայի դեմ պայքարում իրենց գործը շատ ավելի դժվար է, քան ռուսներին պայքարը թաթարների դեմ, ապա ռուսական դիվանագիտությունը պնդում ու ապացուցում էր հակառակը, նշելով նաև, որ եվրոպական ճակատում թուրքերի դեմ կռվում են և՛ Վենետիկը, և՛ Ավստրիան: Ի վերջո, լեհ-ռուսական դիվանագետների 9 կոնֆերանսներից հետո՝ միայն 1683 թ., կնքվեց «Հավերժական խաղաղության» պայմանագիրը: Նույն թվականին Ռուսաստանը միացավ «Սրբազան լիգային» և սկսվեցին համատեղ, պլանավորված գործողություններ Թուրքիայի ու Ղրիմի դեմ:

Այն ժամանակ, երբ Սոքեսկին զբաղված էր ավելի դիվանագիտական բանակցություններով, ավստրիական զորքերը 1685—1688 թթ., օգտվելով Հունգարիայի բնակչության դժգոհությունից ու օսմանյան տիրապետության դեմ մղվող ազատագրական պայքարից, թուրքերին վանում էին Հունգարիայից: 1686 թ. սեպտեմբերի 2-ին ազատագրվեց Բուդան, իսկ 1688 թ. ամբողջ Արևելյան Հունգարիան ու Տրանսիլվանիան, որտեղ կային հայկական գաղթավայրեր և որտեղ հունգարացիների հետ միասին հայերը ևս կռվում էին իրենց երկրորդ հայրենիքի փրկության համար: Այս կապակցությամբ արժե հիշատակել թեկուզ միայն Գաբրիել Թոխաթեցուն, որը մեծ դեր է կատարել մասնավորապես ռազմական հետախուզության ասպարեզում¹⁸, լավ կողմնորոշվելով քաղաքական-ռազմական բարդ իրադրություններում՝ ինչպես Արևմուտքում, այնպես և Արևելքում: Այդ են վկայում Թոխաթեցու ժամանակագրությունից հրատարակված թեկուզ առանձին ու կցկտուր հատվածները, որոնցում արտահայտվում է հեղինակի եռանդուն գործունեությունը: Նա 1685 թ. գրել է, որ սեպտեմբերի 20-ին «Թուրքաց երկրեն»՝ Բելգրադից զնացել է Բուդա, այնտեղից՝ Գոմորա (Հումոր, քաղաք Հունգարիա-

յում): Իսկ 1686 թ. սեպտեմբերին «նեմացյու (գերմանացիներին—Վ. Ո.) ազգն առաւ Պուտիւմ ի Թուրքէն»: Նա 1688 թ. գնում է Բելգրադ և այլ քաղաքներ¹⁹:

Համաձայն «Հավերժական խաղաղության» պայմանագրի և «Սրբազան լիգայի» անդամ երկրների պայմանավորվածության, Ռուսաստանը պետք է Թուրքիայի ու Ղրիմի դեմ կռվե՞ր՝ ընդհանուր հաղթանակն ապահովելու համար: Այդ նպատակով Սոֆյա Ալեքսանդրովնայի կառավարությունը 1687 թ. ձևակերպում է Ղրիմի դեմ արշավանք, որը ղեկավարելու էր կանցլեր Վ. Գոլիցինը: Արշավանքին մասնակցում էին 100.000 ռուս զինվոր, Դոնի և Զապորոժիեի կազակները: Նրանք հասան մինչև Պերեկոպ և մեծ խուճապ առաջացնելով Ղրիմում ու Թուրքիայում, նրանց զինվորական ուժերի մեծ մասը ներքաշեցին դեպի Ղրիմի ճակատը, ինչը զգալիորեն օգնեց դաշնակիցների հաջողություններին Արևմուտքում: Բայց 1688 թ. Ռեչ-Պոսպոլիտան (Լեհաստանը) հաշտության բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ և 1689 թ. սկսված Ղրիմյան երկրորդ արշավանքի ժամանակ պատերազմի ծանրությունն ընկավ միայն Ռուսաստանի վրա: Այնուհանդերձ զարնանը 150.000-անոց ռուսական զորքերը հարձակման անցան և Զելեննայա Դոլինայի շրջանում համառ մարտերից հետո հասան Պերեկոպի մատույցներին, սակայն ամբողջ գրավելու համար ուժերի պակասությունը և Ռուսաստանի ներքին լարված վիճակը ստիպեցին ռուսական զորքերը վերադարձնել: Բայց պարզ դարձավ ռուսական պետության արտաքին քաղաքականության նոր՝ արևելյան ուղղվածությունը, որը մեծ ուժով ու հետևողականությամբ շարունակեց Պետրոս I-ը (1689—1725):

¹⁹ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII—XVIII դդ.), հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 404—407: Թոխաթեցու «Ճանապարհորդությունը» շարունակվում է նաև 90-ական թթ., ընդ որում բավական ուշագրավ զիզ-զագնեքով՝ Լվովից Մարսել, Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Մալթիա, Վարշավա, Վիեննա, Տուրին, Աուգսբուրգ, Նյուրնբերգ, Լայպցիգ, Վրոցլավ և 1695 թ. էլի Լվով: «...Այսուհետև գիտելին... թե ուր պիտի գնամ՝ կամք տեսնեմ օրհնեալ եղիցի», — գրում է Թոխաթեցին:

¹⁸ Մանրամասնությունները տե՛ս Յ. Шютц, Новые данные о Габриеле Токатеци, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1961, № 1, էջ 103—106:

1695 թ. Պետրոս I-ը կազմակերպեց արշավանք՝ Ազովը նվաճելու և դեպի Սև ծով ելք բացելու նպատակով: 120.000-անոց զորքը 1695 թ. գարնանը շարժվեց դեպի Ազով, շրջապատեց բերդը: Բայց օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսների ձեռնարկած գրոհները հաջողության չհասցրին՝ մի կողմից ընդհանուր հրամանատարություն չլինելու, մյուս կողմից ծովային նավատորմի չունենալու և բերդը լիովին (ծովի կողմից) պաշարել չկարողանալու հետևանքով: Վրա հասած ձմեռը, ռազմամթերքի ու պարենի պակասը ստիպեցին Ազովի գրավման խնդիրը թողնել 1696 թ. գարնանը: 1696 թ. ապրիլին ռուսական զորքը (90 հազար) և ձմեռվա ընթացքում ստեղծված բավական մեծ նավատորմը Պետրոս I-ի, գեներալիսիմուս Ա. Ս. Շեյնինի և Բ. Պ. Շերեմետևի ղեկավարությամբ նորից անսպասելի հասան Ազով, հունիսին բոլոր կողմերից պաշարեցին բերդը, սկսելով գրոհները: Թուրքական նավատորմն ուշացումով շտապեց բերդին օգնել, բայց այն ամուր շրջափակված ուժրակծովում էր և՛ ծովից, և՛ ցամաքից: Ուկրաինական և ռուսական կազակները թափանցեցին պարիսպներից ներս և հուլիսի 19-ին Ազովը հանձնվեց: Դա նորաստեղծ պետրոսյան նավատորմի ղեկ ու բանակի առաջին խոշորագույն հաղթանակն էր, որի նշանակությունը դուրս է գալիս ռուս-թուրքական հարաբերությունների շրջանակներից, ստանալով համաշխարհային հնչեղություն: Ռուսաստանը կանգնեց ծովային տերություն դառնալու ճանապարհին և, ի տես իր դաշնակիցների ու ողջ աշխարհի, ցուցադրեց իր ռազմական ուժը:

Բայց Պետրոս I-ը միաժամանակ հասկացավ, որ դեռ պետք էր շատ բան անել պատերազմի վերջնական հաղթանակի ու հզոր պետություն ստեղծելու համար: Ավստրիական բանակը՝ Եվգենի Սավոյացու հրամանատարությամբ 1697 թ. Տիսա գետի ափին, Ջենտի մոտ թուրքական բանակին ջախջախիչ հարված հասցրեց, սակայն նույն թվականի գարնանը Ղրիմի թաթարների 27.000-անոց զորամասը հարձակվեց Ազովի վրա, թեպետ ջախջախվեց ու ետ շարտվեց: Բայց պարզ դարձավ, որ Ղրիմն ու Թուրքիան չեն հաշտվում անգամ Ազովը կորցնելու մտքի հետ, իսկ Սև ծով դուրս գալու համար

Ռուսաստանին պետք էր ավելի խոշոր ու վճռական հաղթանակ, ավելի ընդարձակ հենակետ:

Հակաթուրքական կիզայի գործողություններն ուժեղացնելու, կիզան ամրացնելու և ընդլայնելու, պատերազմը շարունակելու նյութական ու ռազմական միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով Պետրոս I-ը կազմակերպեց 250 հոգուց բաղկացած «Մեծ դեսպանություն» և 1697 թ. ուղևորվեց Եվրոպա: Բայց ժամանակի դարգացած ու հարուստ կապիտալիստական երկրները՝ Անգլիան ու Հոլանդիան, բացարձակապես չուզեցին օգնել «Քրիստոսի խաչի թշնամիների» դեմ այդքան հետևողականորեն կովող Ռուսաստանին: Անգամ Ավստրիան ու Վենետիկը այլևս այնպիսի եռանդ չէին ցուցաբերում հակաթուրքական պայքարում, քանի որ նրանց թուրքական վտանգը չէր սպառնում այնպես, ինչպես առաջ:

Պետրոս I-ը և նրա դիվանագետները հասկացան, որ դաշնակիցները կշտապեն հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ, ուստի որոշեցին վերադառնալ հայրենիք, մանավանդ որ հայտնի դարձավ Մոսկվայում Սոֆյայի կազմակերպած դավադրությունը: Պետրոս I-ը՝ հուսախաբ ու դժգոհ իր եվրոպական դաշնակիցներից, վերադարձավ և Մոսկվա հասավ 1698 թ. օգոստոսի 25-ին: «Մեծ դեսպանությունը», սակայն, մեծապես օգտակար եղավ ոչ միայն Եվրոպայի տնտեսության, տեխնիկայի, կուլտուրայի հաջողություններին, նավաշինարարությանը, հրետանային գործին ծանոթանալու, այլև միջազգային դրությունը հստակորեն պատկերացնելու և կենսատանի հետ դաշինք կնքելու համար: Եթե Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի ու Անգլիայի դիրքը վաղուց արդեն պարզ էր, ապա Ավստրիայի և Ռուսաստանի մտադրությունները Թուրքիայի նկատմամբ այդժամ դեռևս մնում էին պետական գաղտնիքի շղարշի տակ:

Պետրոս I-ին Վիեննայում ընդունեցին որպես հակաթուրքական պայքարի հերոսի, թեպետ որևէ իրական ծրագիր չառաջադրվեց: Բրանդենբուրգում առանձին ջերմությամբ Պետրոսին ընդունեց կուրֆյուրստ Վիլհելմ III-ը և հրաժեշտի երեկոյին հանդիսավոր երաժշտության հնչյունների

— 4 — ընթերցվեց և ուսական դասպանութիւնը հանձնվեց Պետրոս I-ին ձեռնոված ներբողը՝ ռազմական հաջողութեան մաղթանքներով:

Ձեր ճանապարհը օրհնված լինի,
Թուրքն ու թաթարն էլ պատժի արժանի,
Սուլթանի գահը խորտակվի, ընկնի,

• • • • •
Հանուն աստծո՝ ճանապարհվեցեք,
Ձեզ զինակից ու ընկեր փնտրեցեք²⁰:

Հուլանդիայում Պետրոս I-ը նկարել տվեց իր պորտրեն, որի շուրջը գրված էր՝ «Պետրոս, ռուս-հունական թագավորութեան միապետ»: Նա անձամբ քանդակեց մի գրավյուրա՝ «Քրիստոնյաների հաղթանակը իսլամի դեմ»²¹, նորից ընդգծելով իր քաղաքականութեան ուղղվածությունը:

Պետրոս I-ը Վիլհելմի հետ կնքեց նաև գաղտնի դաշինք՝ Շվեդիայի դեմ, գիտնելով ընդհարման անխուսափելիությունը: Նույնն արեց նա Լեհաստանում՝ ի դեմս Սաքսոնիայի կուրֆյուրստ Լեհաստանի թագավոր Ավգուստ II-ի (1697—1707 և 1709—1733) գտնելով հավատարիմ դաշնակցի:

«Մեծ դասպանութեան» պլանները, դրանց ձախողումն ու հաջողությունները շէին կարող ինչ-որ շահով հայտնի չդառնալ Յվրոպայում լայն կապեր ունեցող հայ և վրացի գործիչներին: Առավել ևս այդ անցուղարձին ծանոթ պետք է լինեն շուրջ քսան տարի Յվրոպայում դեգերող, լեզուների մեջ հմտացած, քաղաքականութեան հարցերում արագ ու ճիշտ կողմնորոշվող Իսրայել Օրին: Նա այդ ժամանակ արդեն մոտ հարաբերությունների մեջ էր Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի հետ, մի ազդեցիկ կայսրընտիր իշխանի, որի կնոջ քույրերը ավստրիական կայսր Լեոպոլդ I-ի, իսպանական

թագավոր Կարլոս II-ի, Պորտուգալիայի թագավոր Պետրոս I-ի թագուհիներն էին (կանայք): Օրին գիտեր, որ Պետրոս I-ը բարեկամական հարաբերությունների մեջ է ոչ միայն կայսեր, այլև գերմանական իշխանների՝ Վիլհելմ III-ի, Սաքսոնիայի կուրֆյուրստ և լեհական թագավոր Ավգուստ II-ի հետ, որոնք կարող էին մեծ դեր խաղալ Հայաստանի ազատագրութեան գործում: Ահա թե ինչու հենց 1698 թ., երբ Պետրոս I-ը դեռ չէր հասցրել վերադառնալ Ռուսաստան, Իսրայել Օրին դիմում է Հովհան Վիլհելմին և խնդրում նրան՝ օգնել իր ժողովրդի փրկութեան գործին, քանի որ այն հնարավոր էր դառնում Ավստրիայի ու Ռուսաստանի ռազմական հաջողությունների շնորհիվ:

Հ. Վիլհելմը ոգևորված էր հակաթուրքական կիզալի հաջողություններով: Ենթարկվելով Հայաստանն ազատագրելու հնարավորութեան և գահի վրա քաղմելու Ի. Օրինի հրապուրիչ ներշնչումներին և առաջարկներին, Հ. Վիլհելմը համաձայնվում է միջնորդել Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդի առաջ, որպեսզի վերջինս հայ ավագանուն պաշտոնապես հայտնի իր կողմից Հայաստանն ազատելու պատրաստակամութեան մասին: Սակայն Լեոպոլդը նման գրություն չտվեց, պատճառաբանելով, որ այդ կարող է հայտնի դառնալ Թուրքիային (որի հետ 1698 թ. հաշտութեան բանակցություններ էին սկսվել) և պայմանագիր կնքելու գործը կտապալվի: Բացի այդ, Լեոպոլդը հասկացնել տվեց, որ Ի. Օրին չունի համապատասխան լիազորություններ և Հայաստանից պաշտոնապես իրեն չին դիմել: Կայսրը և Հ. Վիլհելմը օգնություն խոստանալու դեպքում իսկ պահանջելու էին, որ հայերը հավատարիմ լինեն՝ ընդունեն կաթոլիկությունը և ենթարկվեն Հռոմին:

Ի. Օրինի բանակցությունները Հովհան Վիլհելմի հետ այնուամենայնիվ շատ արգյունավետ էին թեկուզ այն տեսակետից, որ կայսրընտիր իշխանը միջնորդեց Լեոպոլդ կայսեր առաջ՝ օգնելու հայոց դատին, հատուկ նամակ գրեց ոչ միայն հայ ավագանուն, այլև վրաց թագավոր Գեորգի XI-ին, նրան առաջարկելով միավորել հայերի ու վրացիների ուժ-

20 «Материалы для библиографии Петра I», т. II, сост. акад. М. М. Богославский, М., 1947, стр. 87.

21 Նույն տեղում, էջ 579:

բը: Ի. Օրին, իհարկե, չէր կարող գիտենալ, որ շուրջ քսան տարի Վրաստանի ազատութեան համար պայքարող Գեորգի XI-ը (նույն ինքը՝ Գորկի խանը) պարտութիւն էր կրել: Մուխրանի, Գորիի և այլ բերդերի ավերակելուց, երկիրը թաւանի ու գերեզմանային ենթարկվելուց հետո Գեորգին ստիպված էր եղել հանձնվել շահին²²: Կարևորն այն է, որ Ի. Օրին դեռևս մինչև 1698 թ. այնքան խորն ու բազմակողմանի էր հասկացել հայ-վրացական դաշնակցութեան նշանակութիւնը և այդ գաղափարը այնքան համոզել ձեռով էր ներկայացրել կուրֆյուրստին, որ նա անհրաժեշտ էր համարել անձամբ դիմել վրաց թագավորին՝ պարսից բռնակալութեան դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու առաջարկով:

Այսպիսով, Իսրայել Օրին նախապատրաստվում էր Հայաստան գալուն՝ հիմնավորապես ապահովելով իր անձնավորութեան քարձը հեղինակութիւնը, հայ ավագանուն ներկայացնելու որպէս ոչ սոսկ վայսրընտիր իշխանի, այլև իրեն՝ կայսեր հանձնարարականներով լիազորված դեսպանորդ, ընդ որում, բերում էր նամակներ՝ ուղղված ոչ միայն հայ ավագանիներին՝ մելիքներին ու կաթողիկոսներին, այլև վրաց Գեորգի թագավորին: Ի. Օրինն առանձնապէս չէր մտահոգում այն, թե ովքեր են էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսները կամ ինչպիսին էր Գեորգի XI-ի դիրքը ազատագրական շարժման նկատմամբ տվյալ պահին²³: Նրա համար կարևորն այն էր, որ կապ էր հաստատվելու հայ և վրաց ղեկավար շրջաններին միջև:

²² Տե՛ս «Ձաքարեայ Սարկաազի Պատմութիւն», հ. II, գլուխ 48: Այդ էր պատճառը, որ կուրֆյուրստ Լ. Վիլհելմի նամակը հասցեատիրոջը չհանձնվեց և Ի. Օրին այն տարավ իր հետ, ի վերջո հանձնեց Մոսկվայի արքունիքին:

²³ Գուցե և դիտմամբ Գանձասարի կաթողիկոսի անունով գրված Լ. Վիլհելմի թղթում նա Փիլիպոս է անվանել նրան, մինչդեռ Գանձասարում նման անունով կաթողիկոս չի եղել: 1681 թ. մինչև 1701 թ. Գանձասարի կաթողիկոսներ են եղել Սիմոնը և Երեմիան: Իսկ Եղիազար կաթողիկոսը, որին ուղղված էր Լ. Վիլհելմի մյուս նամակը, մահացել էր դեռևս 7 տարի առաջ: Կարելի է ենթադրել, որ անունները գիտակցաբար խառնված են տրվել՝ կաթողիկոսներին հնարավոր վտանգից զերծ պահելու նպատակով:

Ահա նման կարևոր հանձնարարութիւններով Ի. Օրին հասավ Հայաստան, եղավ էջմիածնում, ապա գնաց Սիսիան, որտեղ 1699 թ. ապրիլին նրա և մելիք Սաֆրազի նախաձեռնութեամբ հրավիրվեց Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը: Իսրայել Օրին ժողովի մասնակիցներին հաղորդեց Հովհան Վիլհելմի հետ ունեցած զրույցների ու պայմանավորվածութեան մասին, նշեց, որ կայսրընտիր իշխանն ու Լեոպոլդ կայսրը պահանջելու են ավագանուց և հայերից, որպէս օգնութիւն ցույց տալու նախապայման՝ ընդունել կաթողիկոսական դավանանք:

Գծվար է ենթադրել, թե Ի. Օրինի նման աշխարհաճանաչ ու հեռատես գործիչը՝ հավատար, թե գերմանական իշխանը, թեկուզև շատ ազդեցիկ ու Լեոպոլդ կայսեր մտերիմ, կարողանալու էր վճռական դեր խաղալ Հայաստանի ազատագրութեան գործում: Նույնը պիտի ասել նաև մելիք Սաֆրազի և մյուսների մասին, որոնք լավ գիտեին, թե ինչ էր կատարվում Վրաստանում, Ռուսաստանում, անգամ Եվրոպայում, հասկանում էին, որ միայն իրենց անմիջական հարևանը՝ թուրքերի և թաթարների դեմ շուրջ 30 տարի մարտընչող Ռուսաստանն է ի վիճակի օգնել իրենց: Բայց հարց է ծագում, ինչու՞ Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը այնուամենայնիվ որոշեց դիմել և՛ Վիլհելմին, և՛ կայսրին, և՛ Հոռմի պապին: Հարցի պատասխանը պետք է փնտրել ինչպէս այդ նույն ժամանակի, այնպէս և նախորդ ու հետագա պատմական անցքերի մեջ:

1698 թ. գարնանը, երբ Ի. Օրին դիմեց Հովհան Վիլհելմին, Կառլովիցում Թուրքիայի հետ հաշտութեան բանակցութիւնները չէին սկսվել և պարզ չէր, թե ինչպէս էին ընթանալու դեպքերը: Պարզ էր սակայն, որ Պետրոս I-ը Եվրոպա էր մեկնել հակաթուրքական կիզան և նրա պայքարը ուժեղացնելու նպատակով: Հայտնի էր նաև, որ Ռուսաստանի ու Ավստրիական կայսրութեան փոխհարաբերութիւնները դաշնակցային էին ու բարեկամական: Պֆալցի իշխան Հովհան Վիլհելմը կարող էր Լեոպոլդի հետ իր մտերիմ կապերն օգտագործել՝ Հայաստանի օգնութեան գործի

մեջ ներքաշելու նաև Ավստրիայի կայսրին՝ Պետրոս I-ի գաշնակցին, իսկ կայսեր միջոցով նաև Հռոմի պապին: Ուրեմն, վերոհիշյալ բոլոր դեպքերը կարող էին այս կամ այն չափով կարևոր դեր խաղալ, թեպետ հիմնական ուժը Ռուսաստանն էր, այդ մերձավոր հզոր հարևանը, որի հետ էր կապվում Հայաստանի ազատագրության հույսը: Ի. Օրին, Մինաս Վարդապետը և ժողովի մյուս մասնակիցները հասկանում էին նաև, որ Պետրոս I-ին հղած իրենց դիմումն ավելի մեծ նշանակություն կստանա, կիմաստավորվի ու տպավորիչ կլինի, եթե նմանօրինակ գրություններ ուղարկեն Ավստրիայի կայսրը ու Հռոմի պապը: Բացի այդ, նրանց միջնորդությունը ինչ-որ չափով միջազգային հնչեղություն կտար Պետրոս I-ի հավանական ձեռնարկումներին, բարոյական արդարացում կլիներ Անդրկովկասում «քրիստոնյաներին փրկելու» ռուսական ջանքերին:

Ե՛վ Մինաս Վարդապետը, և՛ Սաֆրազն ու մյուս մելիքները լավ գիտակցում էին, որ ո՛չ հայ ժողովուրդը, ո՛չ կաթողիկոսները և ո՛չ էլ անձամբ իրենք կաթոլիկական դավանանք ընդունելու: Ի. Օրին շէր կարող հավատալ, որ կայսրը պետք է համաձայնվեր օգնության գնալու Կովկասյան լեռներից, Սև ու Կասպից ծովերից հեռու, Թուրքիայից էլ արևելք ընկած և պարսից իշխանության տակ գտնվող Արև-վելյան Հայաստանին, որի համար հարկ էր լինելու թշնամանալ Պարսկաստանի հետ, և այդ այն ժամանակ, երբ Ավրստրիան գտնվում էր «Իսպանական ժառանգության» համար սկսված պայքարի առաջին գծում, մի նոր մտտալուստ պատե-րաղմի նախադռանը:

Իսպանիան, որի տիրույթների վրա «արևը մայր չէր մտնում», դարձել էր Եվրոպայի բոլոր պետությունների ուշադրության հիմնական առարկան. այդ կովախնձորին տիրելու համար մտահոգված էին բոլորը: Լեոպոլդն արդեն երկրորդ պլանի վրա էր թողել Թուրքիայի դեմ պայքարը: Այս բոլոր հանգամանքները ակնհայտ են դարձնում Իսրայել Օրինի և մելիքների որոշման նպատակը՝ օգտագործել Ռուսաստանի դաշնակիցներին՝ հայ ազատագրական շարժման

նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք ստեղծելու, Լեոպոլդի ու Հռոմի պապի միջոցով Պետրոս I-ին դիմելու և հաջողության հասնելու դյուրին ճանապարհ գտնելու համար:

Ուշադրավ է նաև այն փաստը, որ Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին հղած նամակում և Ի. Օրինի 36 կետից բաղկացած ընդարձակ ու հանգամանալից խնդրագրում նըշված են հայերի պարտավորությունները, այդ թվում Հովհան Վիլհելմին հայոց թագավոր ճանաչելը և կաթոլիկություն ընդունելը... բայց պայմանով, որ այդ արվելու էր Հայաստանն ազատագրելուց հետո: Օրին դիվանագետի հմտությամբ նշում էր, որ եթե այժմ իսկ հայերը դավանափոխ լինեն և այդ հայտնի դառնա պարսիկ իշխանություններին, ապա նրանք դաժանորեն կպատժեն հայերին ու կկանխեն ապստամբությունը: Նման նկատառումներով էլ խնդրագրի տակ չէին ստորագրել էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, թեպետ նրանց անուններն ավելի ծանրակշիռ ու պաշտոնական տեսք կտային փաստաթղթերին: Ուրեմն, Օրին տարած խնդրագրերն ըստ էության ոչ մի պարտավորություն չէին դնում հայ ժողովրդի և եկեղեցու վրա, թեպետ Ի. Օրին լիահույս էր, որ դրանք մեծ դեր էին կատարելու գործի ընթացքում:

Այսպես, 1699 թ. ապրիլի 9-ից մինչև 29-ը Անգեղակոթում բանակցություններն ավարտելուց և համապատասխան խնդրագրեր (Հռոմի պապին, կայսրին, Հ. Վիլհելմին ու Պետրոս I-ին) կազմելուց հետո Իսրայել Օրին և Մինաս Վարդապետը (այդ կրթված ու հայրենասեր հոգևորականը պետք է հայոց եկեղեցու և ավագանու կողմից Օրինն ներկայացնեն աշխարհին), վերցնելով համապատասխան երաշխավորագրեր, ճանապարհ ընկան դեպի Ավստրիայի՝ Գերմանական սրբազան կայսրության մայրաքաղաք Վիեննա, որտեղից պետք է անցնեին Հռոմ, ապա և Մոսկվա²⁴:

Այն, որ դեռևս 1699 թ. Անգեղակոթում որոշված էր դի-

24 Պատմական գրականության մեջ արտահայտվել է այն անհիմն կար-

մեկ Ռուսաստանին և դրա համար միջնորդություն խնդրել
լեռպուղ կայսրից, հաստատվում է հայ մելիքների 1703 թ.
Պետրոս I-ին գրած մի նամակով ևս: Մելիքները գրել են.
«Մեք գրեր էաք Եփրատօրին և լեկտրը Փալաթինին, որ աղա-
չեն առ քո թագաւորութեանդ, նոքա ևս մեր աղաչանացն
լսած է և քո թագաւորութեանդ գրած է եթե նոցա և մեր
աղաչանացն լսեր են և առեր ես յանձդ, որ զմեզ ազա-
տես»²⁵:

Ի. Օրիի և Մինաս Վարդապետի եվրոպական բանա-
զնացության քաղաքական արդյունքները բավարար եղան,
թեև նրանք որևէ ռեալ ռազմական կամ նյութական օգնու-
թյան խոստում չստացան: Միայն Հովհան Վիլհելմը «պատ-
րաստակամություն» հայտնեց Հայաստան ուղարկել 10 հա-
զար զինվոր, եթե թույլատրվի այդ անել Ռուսաստանի վրա-
յով: Սակայն էականը այն էր, որ Հովհան Վիլհելմը, ապա
նաև Լեոպոլդ կայսրն ու Հռոմի պապ Ինոկենտիոս XII-ը
(1691—1700) հավանություն տվին Ի. Օրիի կողմից ներկա-
յացված ազատագրական ծրագրին, նրան հանձնեցին երաշ-
խավորագրեր և շատ կարևոր նամակներ՝ կայսր Լեոպոլդի
կողմից Պետրոս I-ին²⁶ և հայ ավագանուն²⁷: Օրին Գերմա-
նիայից ու Լեհաստանից ստացել էր անցագրեր, որոնք և
ներկայացրեց Ռուսաստան գալու ժամանակ: Ի. Օրիի հետ

ծիրը, որ իր թե Անգեղակոթի ժողովը Ռուսաստանին դիմելու որոշում չի
ընդունել և Պետրոս I-ին խնդրազիր չի ուղարկել և որ Ի. Օրին այդ թուղթը
կազմել է հետագայում, երբ հիասթափվել է Եվրոպայից ու մեկից դիմա-
դարձ եղել դեպի Ռուսաստան՝ այսպես «ծնունդ տալով» ռուսական կողմնո-
րոշմանը: Սակայն այդ հերքվում է թեկուզև հայ կաթոլիկ Ստեփան Ռոշ-
քայի վկայությամբ, որը Հռոմում հանդիպել էր Ի. Օրիին և 1700 թ. գրել
հետևյալը. «Ի. Օրին, Պոռ իշխանի որդին... եկն ի Հռոմ և մատոյց Ինո-
կենտիոս ԹԲ-ին (Հռոմի պապ Ինոկենտիոսին) զթողթն ի տասն մելի-
քաց... խնդրէին օգնութիւն ազատելոյ ի լծոյն անհաւատից: Ունէր և զայլ
խուզթս առ կայսր Լէօրդոսս, առ էլէքթօրն և առ ձարն Մոսկովայ: Տե՛ս
Դ. ԶՅՅԵ, էջ LXXVI:

²⁵ Տե՛ս Դ. ԶՅՅԵ, էջ 155—156:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 17, 23 և 31:

²⁷ Նույն տեղում, վավ. 14, 21:

1701 թ. հուլիսի 7-ին Մոսկվա եկան Մինաս Վարդապետ
Տիրքանյանը, լեհահայ նազար Օրեխովիչը (Օռուխենց Կուլ-
նազարը՝ ինչպես ստորագրում էր նա) և Օրիի անձնական
քարտուղար Պետր Սիմոները՝ ղեսպանական ատյան ներկա-
յացնելով անցագրերը և խնդրելով իրենց գալու մասին
շտապ հաղորդել ում հարկն է:

Այսպես, շուրջ քսան տարի Արևմուտքում Հայաստանի
ազատագրության ուղիներ որոնելուց հետո Իսրայել Օրին
հանգեց այն վերջնական եզրակացության, որ Եվրոպայի
պետությունները ի վիճակի չեն (իսկ դրանցից շատերը չեն
էլ ուղում) օգնել հայ ժողովրդի ազատագրման գործին և
լավագույն դեպքում միայն կարող են նպաստել Ռուսաս-
տանի ձեռնարկումներին: Այդ է ապացուցում նրա հետագա
գործունեությունը:

Ինչպես տեսանք, հայ և վրաց գործիչները XVII դարի
60-ական թվականներից կողմնորոշվել էին դեպի Ռուսաս-
տան, այնտեղից ապաստելով Անդրկովկասի ազատագրության
համար իրական օգնությունը: Միայն հարևան ու հզոր
Ռուսաստանն էր կենսականորեն շահագրգռված պայքարելու
Թուրքիայի, Պարսկաստանի ու դրանց կովկասյան վասալնե-
րի թշնամական գործողությունների դեմ: Միայն Ռուսաս-
տանի պաշտպանություն տակ երկիրը կազատվեր միջֆեո-
դալական կռիվներից, ասպատակություններից, խաների և
փաշաների քմահաճույքներից, ազգային ու կրոնական ճնշ-
շումներից, բռնի գաղթեցումներից ու դավանափոխությու-
նից և որ գլխավորն է՝ ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից:

Ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը
համազգային նշանակություն ուներ և արտահայտում էր
հայ ժողովրդի բոլոր խավերի և զանգվածների՝ այդ թվում
Անդրկովկասի և Բալկանների գաղութահայության շահերն
ու ձգտումները, նրանց և՛ մասնավոր, և՛ ընդհանուր նպա-
տակները:

Հայ վաճառականության և մանր առևտրականների շա-
հերը պահանջում էին առևտրի ազատություն, մեծ շուկա և
տրանզիտային առևտրի հարմար ու ապահով ճանապարհ

ներկայացնող Ռուսաստանի հետ մերձեցում ու հովանավորություն, քանի որ «Թուրքական, ինչպես և արևելյան ամեն տեսակի այլ տիրապետություն, անհամատեղելի է կապիտալիստական հասարակության հետ. ստացված հավելյալ արժեքը ոչնչով չի ապահովված սատրապների ու փաշաների գիշատիչ ձեռքերից: Բացակայում է բուրժուական ձեռնարկատիրական գործունեության առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի ու նրա սեփականության ապահովությունը»²⁸:

Հայ ազնվականության վերջին բեկորները՝ մելիքները կարող էին հույսեր կապել Ռուսաստանի օգնության հետ՝ իրենց հողատիրական իրավունքների ամրացման և ընդլայնման համար:

Հայ եկեղեցին հակվում էր դեպի Ռուսաստան, հուսալով ցարի օգնությամբ իր դիրքերն ամրացնել հայ ժողովրդի մեջ, հաղթանակով դուրս գալ մահմեդականության ու կաթոլիկության դեմ մղվող ծանր պայքարում և հնարավորության դեպքում իր ղեկավարության տակ վերջինս հայության տարբեր զանգվածները և՛ Հայաստանում, և՛ դադուխներում:

Հայ աշխատավորությունը՝ գյուղացիները, արհեստավորները, վարձու բանվորները առավել ծանր էին տանում արեւելյան բռնակալների լուծը, շունեին պաշտպանվելու նյութական միջոցներ: Իրավազուրկ և ընչազուրկ, նրանք փրկություն էին ակնկալում Ռուսաստանից, որտեղ հայերի դրությունը զգալիորեն ավելի լավ էր, քան Հայաստանում:

Ռուսաստանի և Հայաստանի իշխող շերտերի դասակարգային շահերն արտահայտող քաղաքականությունը չէր կարող արտահայտել հայ ժողովրդի, աշխատավորության սոցիալական ու քաղաքական ձգտումները, սակայն արևելյան բռնակալությունից ազատագրվելը և Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելը զգալիորեն կթեթևացներ ժողովրդի վիճակը, նրա բախտը կկապեր ռուս ժողովրդի հետ՝ նրա հետ շարունակելու իր պատմական ուղին:

Պետք է նշել, որ նույնպեսի վիճակում էին Անդրկովկասի և Բալկանյան երկրների բոլոր ժողովուրդները, որոնց օբյեկտիվ շահերը համապատասխանում էին Ռուսաստանի շահերին և արևելյան քաղաքականության պահանջներին: Այս ուսույցի հիմքի վրա ամրապնդվում էին քաղաքական կապերը և ռուսական կողմնորոշումը: Հայերի ազատագրության գործը ռուսական պետության հետ կապելու գաղափարը հանկարծակի չի ծնվում, այլ պատմականորեն նախապատրաստվում է XVII դարի ընթացքում՝ որպես օբյեկտիվ հետևանք Թուրքիայի և Պարսկաստանի աստիճանական թուլացման, հայության վիճակի վատթարացման, Արևմուտքից սպասվող «փրկության» պատրանքի ազդեցության հետևողական թուլացման և ռուսական պետության ուժեղացման:

Հայերի ռուսական կողմնորոշումը պետականությունից զրկված, օտար բռնակալության ծանր լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի ազատագրության իրական ծրագիրն էր՝ պայմանավորված երկրի ներքին ու միջազգային դրությամբ, սոցիալտնտեսական կյանքի արմատական պահանջներով ու խարխալված երկու ժողովուրդների բազմադարյան կապերի, փոխըմբռնման, համագործակցության և անխախտ բարեկամության օբյեկտիվ ու ամուր հիմքի վրա:

Հայաստանը Ռուսաստանի միջոցով ազատագրելու ծրագիրը մշակվում և Ռուսական պետության հովանավորությունն է ստանում Ի. Օրիի և նրա ղինակիցների ջանքերով XVIII դ. սկզբին, երբ նրանք զնացին Մոսկվա և բանակցություններ սկսեցին ռուսական արքունիքի հետ:

²⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXII, стр. 33.

ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴԱՇԻՆՔԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ

1701 թ. հուլիսի 10-ին Ի. Օրին Ռուսաստանի դեսպանական ատյան ներկայացրեց Լեոպոլդ կայսեր ու Հ. Վիլհելմ կուրֆյուրստի կողմից գրված հավատարմագրերը (ЛЮБВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ) և ստացավ հետևյալ օրը կանցլերին ներկայանալու թույլտվություն: Հուլիսի 11-ին արտաքին գործոց ատյանի պետը՝ կանցլեր Ֆ. Ա. Գոլովինը (1700—1706) Ի. Օրինի հետ սկսեց բանակցություններ, որոնց նպատակն էր քննել հայ ավագանու և Ի. Օրինի խնդրանքներն ու դրանց բավարարելու կոնկրետ միջոցները: Հայաստանի ազատագրության իր գաղտնի ծրագիրը համառոտակի հայտնելուց հետո, Օրին խոստացավ գրավոր պատասխանել Գոլովինի հարցերին. 1. ինչպե՞ս պետք է սկսվի «այդ գործը», 2. քանի՞ տարում (2 թե՞ 3) կարող է ավարտվել գործը, և 3. ո՞վ պետք է բանակն ապահովի պարենով: Երեք օրից հետո Ի. Օրին Պետրոս I-ին ներկայացրեց լատիներեն մի նամակ և մի ֆրանսերեն նամակ-պատասխան՝ Ֆ. Ա. Գոլովինին¹:

Պետրոս I-ին և Գոլովինին հղած նամակներում Ի. Օրին հավաստիացնում էր, որ հայ իշխանները պատրաստ են ռուսների կողմն անցնելու և եթե 15—20 հազար ռուս զինվոր զնա Հայաստան, միլիոնավոր քրիստոնյաներ կազատվեն օտար լծից: «Ավելի քան 250 տարի է,— գրում էր

Օրին Պետրոս I-ին,— որ քրիստոնեությունը տնքում է անհավատների լծի տակ և ինչպես Աբրահամի որդիները հավատով սպասում էին փրկչին՝ որ կազատեր նրանց հավերժական մահից, այնպես և այդ խեղճ (ողորմելի) ժողովուրդը միշտ ապրել և այժմ էլ ապրում է Ձերդ մեծության օգնության հույսով»: Մարգարեները գուշակել են, կարդում ենք Օրինի նամակում, որ «Մոսկովյան օգոստոսափառ տնից կգամի մեծ իշխան՝ ավելի քաջ, քան Ալեքսանդր Մեծը (Ա. Մակեդոնացին— Վ. Ո.), որը կնվաճի հայկական թագավորությունը և կազատագրի քրիստոնյաներին»²:

Թե ինչքան հանգամանորեն էր նախապատրաստվել Օրին իր վերին աստիճանի պատասխանատու առաքելությունն սկսելու համար, այդ երևում է նրա ներկայացրած փաստաթղթերից, ինչպես և Հայաստանի, Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի ներքին ու միջազգային դրություն լավատեղյակ կուսից: Ի. Օրին ռուս պետական գործիչների հետ բանակցելիս ներկայացնում էր այնպիսի գրավոր բացատրություններ ու առաջարկություններ, որոնք հիմնավորված և համոզիչ էին: Նա վառ գույներով ներկայացնում էր Անդրրկովկասում ստեղծված իրավիճակը, պարսից պետականության ճգնաժամը և ռուսական արշավանքի դեպքում հայ-վրացական ապստամբության հաջողությամբ պսակվելու հնարավորությունը:

Ուշագրավ է Օրինի կատարած պատմական էքսկուրսն այն մասին, որ ռուսները փոքր ուժերով կովելու և հաղթելու ընդունակ են. դեռևս 30 տարի առաջ՝ Ստեփան Ռազինը կարողացել էր մի քանի հազար կազակներով հասնել Կասպից ծովի հարավային ափերը՝ հաղթելով բոլոր մարտերում... և այդ էլ այն ժամանակ, երբ Պարսկաստանն ավելի ուժեղ էր, քան XVIII դ. սկզբին, իսկ Ռազինի ուժերը շատ ավելի քիչ, քան կարող էր դուրս բերել Ռուսաստանը:

Հետաքրքիր է նաև, որ Օրին Պետրոս I-ին ներկայացրել էր իր և Սիմոնների կողմից 1701 թ. կազմած Հայաստանի,

¹ Տե՛ս Գ. Զոս, վավ. № 36, 37:

² Գ. Զոս, էջ 75:

Վրաստանի և դրանց հարևան երկրների ձևական քարտեզը, որպեսզի ուսական գործիչներն աշխարհագրական էոնկրետ պատկերացում ունենային Անդրկովկասի ուլիեֆի, ճանապարհների, քաղաքների ու բերդերի տեղաբաշխման մասին:

Ի. Օրին գործը ներկայացնում է այնպես, որ Ռուսաստանին դիմելու միտքը իրեն տվել է Պֆալցի իշխանը: Ինչո՞վ բացատրել այս: Նախ Ռուսաստանին դիմելու առաջարկի իմաստը և օրինականությունը ինքնին հասկանալի է, քանի որ աշխարհին արդեն հայտնի էին Պետրոսի արևելյան քաղաքականության պլանները դեռևս Ազովյան արշավանքների ու եվրոպական դեսպանության ժամանակից, երբ Ավստրիան և Լեհաստանը փաստորեն դաշնակցում էին Ռուսաստանի հետ: Այնուհետև, Ի. Օրին ուզում էր ավելի ծանրակշիռ ձևով ներկայացնել ուսական արքունիքին դիմելու հիմքերը, շեշտել, որ Անդրկովկասի ազատագրության գործում Ռուսաստանի վճռական դերն ու փրավունքը ճանաչում են նաև եվրոպայում, քանի որ դա արտահայտում էր միջադպային ուժերի ունալ փոխհարաբերությունը: Ուրեմն, 1698—1699, 1702, ինչպես և հետագա՝ 1704 թ. դիմումները եվրոպական տերություններին, այդ թվում նաև Ռուսաստանի դաշնակիցներին, պետք է դիտել ոչ թե որպես հայերի այսպես կոչված «եվրոպական կողմնորոշման» արտահայտություն, այլ որպես խելամիտ ու հեռատես գիվանագիտություն, որի նպատակն էր Անդրկովկասի ազատագրության գործի մեջ քաշել նաև Ռուսաստանի դաշնակիցներին:

Ի. Օրիի և Մինաս Վարդապետի բանակցությունները չավարտվեցին ու շէին կարող ավարտվել նույն 1701 թ. մի քանի հանդիպումներով ու զեկույցներով, քանի որ ուսական կառավարությունը նման բարդ և միջադպային նշանակություն ունեցող հարցի լուծման համար պետք է հանգամանորեն ուսումնասիրեր Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ներքին վիճակը, ուժերի փոխհարաբերությունը, ֆեոդալական վերնախավի, եկեղեցու, վաճառականության ու գյուղացիության տրամադրությունները, պայքարի համար

նրանց պատրաստակամության աստիճանը: Ռուսական արքունիքը շէր կարող շտապողականություն ցուցաբերել առավել ևս այն պատճառով, որ դեռևս 1700 թ. օգոստոսին սկըսվել էր Հյուսիսային պատերազմը Շվեդիայի դեմ, երբ Պետրոս I-ը պարտություն էր կրել և ժամանակավորապես նահանջելով, պատրաստություններ էր տեսնում նոր հարձակման համար՝ ստեղծելով նոր բանակ, հզոր հրետանի և նավատորմ: Իսկ շվեդական թագավոր Կառլոս XII-ը, գտնելով, որ Պետրոս I-ի բանակը ջախջախված է գլխովին, իր հարվածներն ուղղել էր Ռուսաստանի միակ դաշնակից Լեհաստանի դեմ ու միտքով նրա խորքը: Բնութագրականն այն է, որ անգամ նման աննպաստ պայմաններում ուսական կառավարությունը ոչ միայն շէր մերժում հայերի ու վրացիների դիմումները, այլ շարունակում էր բանակցությունները, ուսումնասիրում իրագրությունը և խոստանում Հյուսիսային պատերազմի ավարտից հետո օգնություն հասցնել:

Ի. Օրին շատ զոհ էր, որ Հայաստանի ու նրա ազատագրման ծրագրի նկատմամբ բարյացակամորեն էին տրամադրված վնչպես ուսական պետական գործիչները, այնպես և Մոսկվայում ծառայող կամ այնտեղ ապաստանած այնպիսի նշանավոր մարդիկ, ինչպիսիք էին մոլդավացի քաղաքական գործիչ և զիտնական Նիկոլայ Միլեսկուն՝ Սփաթարիոսը, շահի կողմից գահազրկված վրաց թագավոր Արշիլ II-ը (1661—1713), նրա որդի Ալեքսանդր Արշիլովիչը, Միրոն Վասիլևը և ուրիշ հայ ու վրացի համախոհներ: Ի դեմս Նիկոլայ Սփաթարիոսի Իսրայել Օրին գտավ իրեն համախոհ ու կարեկից բարեկամի, որը մտահոգված էր իր հայրենի երկիրը թուրքական բռնապետությունից ազատելու խնդրով, ուրեմն և շահագրգռված էր ազատագրական շարժումը պաշտպանելու գործում: Սփաթարիոսը քաշ գիտեր բազմաթիվ լեզուներ և թարգմանել էր Օրիի գրած լատիներեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն թղթերը (և քարտեզում նշված տեղանունները): Դեսպանական ատյանում Գոլովինի և Ի. Օրիի առաջին հանդիպմանը որպես թարգմանիչ հանդես կր կել

Սփաթարիոսը, որը առաջիններից մեկն իմացավ Օրիի առաքելության գաղտնիքը:

Խիստ կոնսպիրացիայի պայմաններում Ի. Օրիի ծավալած գործունեության լայնության ու խորության մասին զրծվար է լրիվ պատկերացում կազմել: Այսպես, մեզ քիչ բան է հասել նրա և Արշիլ II թագավորի համագործակցության մասին, սակայն այն, ինչ պատառիկների ձևով պահպանվել է արխիվային ֆոնդերում, լիակատար հիմք է տալիս որոշակի եզրակացությունների համար: Օրինակ, դեռևս անձամբ ծանոթ ըլինելով Արշիլի հետ, Օրին լավ գիտեր նրա մասին. պատահական չէ, որ նա խնդրում էր, որ վրացիներին հուսադրելու համար Պետրոս I-ը հանձնարարի Արշիլին նրանց համապատասխան նամակ գրել³: Արշիլն ու Օրին քաջ գիտեին միջազգային դրությունը և կապված լինելով մի շարք երկրների հետ, մշտապես ստանում էին նամակներ ու բավոր տեղեկություններ և դրանք իրենց եզրակացություններով ու առաջարկություններով ներկայացնում էին ուսական կառավարությանը: Պատահական չէ, որ Պետրոս I-ը մերժում է Ի. Օրիի խնդրանքը՝ իրեն պատերազմի ճակատ ուղարկելու մասին⁴, թեպետ Ի. Օրին գիտեր ռազմական գործը և կարող էր շատ օգտակար լինել:

1701—1703 թթ. ուսական կառավարությունը պարբերաբար տեղեկություններ էր հավաքում Հայաստանի ու Վրաստանի մասին Մոսկվա եկող վաճառականներից, նրանց գործակատարներից, հոգևորականներից, ինչպես և Օրիից, Արշիլից ու նրանց մարդկանցից: Վերջիններս, լինելով ժամանակի կրթված, աշխարհի գործերին լավատեղյակ գործիչներ, ոչ միայն ինֆորմատորներ էին, այլև խորհրդատուներ, որոնց առաջարկություններին ու կարծիքներին մեծ նշանակություն էր տրվում: Հիշենք, որ Արշիլը և նրա որդին՝ Ալեքսանդրը, Պետրոս I-ի մտերիմներն էին դեռևս 1690-ական թվականներից և այնքան հավատարիմ ու ճանաչված բարեկամ, որ

Ալեքսանդր Արշիլովիչը Պետրոսի դեսպանության կազմում եղավ Եվրոպայում՝ Գերմանիայում, Անգլիայում, Հոլանդիայում՝ ինչ-որ շափով ներկայացնելով Վրաստանի շահերը հակաթուրքական պայքարի կազմակերպման գործում: Ալեքսանդր Արշիլովիչը մեծապես նպաստում էր ռազմական գործերին, մասնավորապես ուսական հրետանային զորքի կազմակերպմանը, որի համար և Պետրոսը նրան նշանակեց հրետանու հրամանատար (ֆելդցեխմայստեր) և իր հետ մասնակից դարձրեց Շվեդական պատերազմին: Ալեքսանդրը 1700 թ. գերի ընկավ և իր մահականացուն կնքեց: Շվեդական պատերազմին մասնակցել են շատ վրացիներ, նրանց հետ նաև հայեր, որոնց թիվը մեծ էր Արշիլի մերձավորների և ծառայողների մեջ:

Ռուսական կառավարությունը, լիակատար վստահությամբ վերաբերվելով Ի. Օրիին, Արշիլին, հայ և վրաց գործիչներին, նրանց տալիս էր պատասխանատու հանձնարարություններ, նրանցից պահանջում էր մշտական հաղորդումներ, ուղարկում Եվրոպա, Կովկաս, Պարսկաստան: Այսպես, 1702 թ. Պետրոսը Հայաստան ուղարկեց Միրոն Վասիլին, որը պետք է հավաստեր հայ ավագանու հավատարմությունը և Օրիի միջոցով ուղարկած ծրագրերի, դիմումների վավերականությունը: Նազար Օրեխովիչը «նորին մեծության թագավորի» հրովարտակներով 1702 թ. ուղարկվում է կայսեր և Բավարիայի կուրֆյուրստի մոտ... Իսկ 1703 թ. նա Լեհաստանից, Ռուսաստանի արտակարգ դեսպան՝ իշխան Գրիգորի Գուգոուկովի նամակներով դալիս է Մոսկվա, ապրում է Ի. Օրիի մոտ⁵ և սլաշտոն ստանում դեսպանական ատյանում:

Մոսկվա հասնող տեղեկությունները գոհացուցիչ չէին, պատերազմը շարունակվում էր ծանր պայմաններում, Գերմանիայից որևէ ռեալ օգնություն ստանալու հույս չկար, ծանր վիճակում էր Լեհաստանը, որտեղ մխրձվել էին Կառլոս XII-ի զորքերը և որտեղից նույնպես Ռուսաստանը սպա-

³ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 100, 1701—1703 թթ., գ. № 3, ք. 141:

⁴ Դ. Յոս, էջ 111:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

սելիք շէր կարող ունենալ, լեհերը հաղիվ կարողանում էին պաշտպանական մարտերով ետ նահանջել:

Պետք է հիշատակել նաև, որ Նազար Օրբխովիչը ռազմաճակատ՝ Պետրոս I-ին էր տարել Երևանի հայերի 1702 թ. նոյեմբերի 7-ի նամակը, որով նրանք շնորհակալություն էին հայտնում ցարին՝ իրենց օտար լծից ազատելու պատրաստակամություն հայտնելու համար և ցանկանում հաջողություն թշնամու դեմ մղվող պատերազմում⁶: Նազար Օրբխովիչը այն եզակի անձնավորություններից էր, որ Պետերբուրգի հիմնադրման օրերին թույլտվություն էր ստացել գնալ այնտեղ ու հանդիպել Պետրոս I-ի և կանցլեր Գոլովինի հետ: Ինչպես նշում է Օրին 1703 թ. դեկտեմբերի 3-ին կանցլեր Գոլովինին հղած նամակում, «այդ Նազար Օրբխովիչը գնացել էր Լեհաստան ու դրանից հետո Շլոսբուրխ և Զերդ գերազանցություն հանձնել նամակները»⁷:

Ռուս-շվեդական պատերազմի պայմաններում Պետրոս I-ը և նրա կառավարությունը կարծես հնարավորություն չունեին և շատ չէին կարող զբաղվել Անդրկովկասի հարցերով, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս պատմական փաստերը, նրանք ուշի-ուշով հետևում էին Թուրքիայի և Պարսկաստանի իշխանության տակ գտնվող ժողովուրդների վիճակին, նրանց ազատագրական պայքարին: Պետրոս I-ը 1701 թ. թուրքական սուլթան Մուստաֆա II-ին ուղարկած գրամատայով դժգոհություն էր հայտնում, որ «հայերն ուզում են սրբազան վայրերը՝ գնալ աղոթելու (Երուսաղեմ), բայց նրանց մերժել են՝ Մուֆթի Կազիի որոշմամբ և սուլթանի հրամանով...» և այդ հրամանին շենթարկվելու համար հայ ավագանուց շատերը ենթարկվել են մահապատժի («кажне-ны смертию»)՝ Շվեդիայի դեմ պատերազմի առաջին անհաջողությունների պայմաններում նման բողոքը Թուրքիայի հակաբրիտանական քայլերի դեմ ցույց է տալիս Պետ-

րոս I-ի քաղաքական միտվածությունը: Նույն թվականի հունվարի 24-ին ծովակալ Ֆ. Մ. Ապրակսինին հղված գրամատայում նա գրում է, որ թուրքերը շվեդների հետ դաշինք են կնքել և լուրերի համաձայն պատրաստվում են պատերազմի ու առաջարկում է զգույշ լինել և պաշտպանություն ուժեղացնել Ազովում, հատկապես Տազանրոգում, վարձել բավարար թվով կազակներ: Այսպիսի փաստերը շատ են և դրանք վկայում են Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի շահերի ընդհանրությունը և ռուսական արքունիքի բացառիկ հետաքրքրությունը Մերձավոր Արևելքում դարգացող դեպքերի նկատմամբ:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1703 թ. ռուսական կառավարությունը Արշիլ Վախթանգովիչից և Ի. Օրիից պահանջում է Հայաստանի ու Վրաստանի նոր քարտեզ-գծագրեր, թեպետ, ինչպես տեսանք, դեռևս 1701 թ. Օրին ներկայացրել էր բավական հաջող «գծագիրը»: Հավանաբար հարկ էր եղել Անդրկովկասը ներկայացնել ավելի հանգամանալի դեկուցումով և նոր քարտեզներով՝ երկու հեղինակների պատկերացմամբ, դրանք համադրելու, ճշտելու և նրանց տեղեկությունների վավերականությունը ստուգելու համար:

1703 թ. Ի. Օրին Պետրոս I-ին է ներկայացնում Հայաստանի ու Անդրկովկասի նոր քարտեզը (իսկ Արշիլի գծած քարտեզը 1703 թ. վերջերին հանձնվել էր դեսպանական ատյանին)⁹: Նոյեմբերի 15-ին, Պետրոս I-ին հղած իր նամակում, նկարագրելով հայերի վիճակը թուրք ու պարսիկ հարստահարիչների իշխանության ներքո և շեշտելով ճնշումների ու հալածանքների ուժեղացումը, Ի. Օրին խնդրում է օգնել միլիոնավոր հայերին, վրացիներին, հույներին, ասորիներին, որոնք հեծում էին «անհավատների» լծի տակ: Ի. Օրին քաջ գիտակցում էր, որ Հայաստանի ազատագրության գործը անմիջականորեն առնչվում է ոչ միայն ռուս-պարսկական ու ռուս-թուրքական, այլև ռուս-եվրոպական փոխհարաբերություննե-

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137—138:

⁷ Նույն տեղում, էջ 181:

⁸ «Письма и бумаги Петра Великого», т. I, СПб., 1887, стр. 426.

⁹ Վ. Ոսկանյան, Ի. Օրու կողմից Պետրոս I-ին ներկայացրած նորահայտ քարտեզը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 2, էջ 297—306. տե՛ս նաև Դ. Զեթ, էջ 173:

րի հետ: Դրա համար պետք էր միավորել Անդրկովկասի ու բալկանյան ժողովուրդների ուժերը, պետք էր այդ գործի շուրջը ստեղծել միջազգային հասարակական կարծիք: Նա հիշեցնում էր Պետրոս I-ին, որ կեռպուղ կայսրը և Պֆալցի կուրֆյուրստը պատրաստակամությամբ էին հայտնել՝ օգնել Հայաստանի ազատագրությանը, սակայն նրանց օգնության կարիքը կարող էր զղացվել Ռուսաստանի միջազգային դրությունների բարդացման դեպքում: Ահա թե ինչու Ի. Օրին Պետրոս I-ին խնդրում է իրեն ուղարկել Հռոմի պապի ու կայսեր մոտ՝ նրանց խոստացած օգնության պարտավորությունների ու հայերին հովանավորելու նոր հավաստումներ ստանալու համար: Նա ուզում էր այսպիսով եվրոպական պետություններում համակրանք ստեղծել հայոց հարցի նկատմամբ, որպեսզի Ռուսաստանի և Պարսկաստանի, գուցե նաև Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև հնարավոր կոնֆլիկտի դեպքում Պետրոս Մեծի զորքերի արշավանքն արդարացվեր և ապահովվեր այդ պետությունների դեմ բարյացակամ շեղոքությունը:

Հայաստանից ուղարկվող խնդրագրերը Պետրոս I-ին և Գոլովինին, Իսրայել Օրիի բուռն ու արգասավոր գործունեությունը Մոսկվայում 1701—1704 թթ. նշանակալի եղան հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման և հայ-վրաց-ռուսական ռազմաքաղաքական դաշինքի ստեղծման համար¹⁰:

Սկզբից ևեթ նշենք, որ հայերի դիմումները որպես կանոն բարձրացնում են Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների և առաջին հերթին վրաց ժողովրդի ազատագրման խնդիրը, որն իր կապերով, ողբերգական վիճակով և համատեղ ազատագրական պայքարի բազմադարյան պատմությամբ, մշակույթով ու դավանանքով ավելի մոտ էր կանգնած հայ ժողովրդին: Մեխիթեանի հենց առաջին ուղերձի մեջ այդ գտել է իր արտահայտությունը. «Դարձեալ յայտնի է քո տէրութեանդ, որ Կուռճուն (այսինքն՝ վրացական—Վ. Ո.) և մեր ազգէն որչափ

քրիստոնեաք անյարմար նախանձոյ շարութեամբ, հարկապահանջութեամբ և պես-պես տանջանօք անհամարս կուղարծուցանեն ի մոլորութիւն իւրեանց»¹¹:

Ի. Օրինի և մյուս հայ գործիչների նամակներում ու դիմումներում հստակորեն արտահայտված է նրանց աննահանջ ձգտումը՝ ստեղծել ընդհանուր ռուս-վրաց-հայկական ճակատ, նպաստել երեք երկրների քաղաքական և ապա ռազմական համագործակցությանը, առանց որի անհնար էր Անդրկովկասի ազատագրությունը: Ե՛վ Արշիլի, և՛ ռուս արքունիքի հետ իր բանակցությունների ընթացքում Օրին հետևողականորեն պնդում էր ռուս-հայ-վրաց դաշնակցություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Սֆաթարիոսի հետ բանակցությունների (1701 թ. հուլիսի 23-ին) արձանագրությունից պարզվում է, որ Օրին շեշտել է նաև հույների, հայերի և վրացիների (և՛ հունադավանների, և՛ կաթոլիկների) վրա կախված վտանգի լրջությունը, նրանց միասնության անհրաժեշտությունը: Ի. Օրին հավատացնում էր, որ եթե ռուսական զորքերը մտնեն վրացական երկիրը, ապա այնտեղի խանը (Վախթանգը), որ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյա վրացի է, անմիջապես կվերադառնա քրիստոնեական դավանանքին, «իսկ նրա զորքերը՝ բոլորը վրացիներ են ու քրիստոնյաներ»: Բացի վրացական զորքից, որ Օրին կարծիքով 30.000-ի է հասնում, անմիջապես կհավաքվի 80.000, իսկ Հայաստանը կարող է դուրս բերել 100.000-ից ավելի կովոդ: Եթե շահի զորքերից դուրս գան վրացիներն ու հայերը, ապա կմնա 20.000 մարդ:

Օրին հույս էր հայտնում, որ 25.000 ռուսների Անդրկովկաս մտնելը միանգամայն բավական կլինի երկիրն ազատելու համար, քանի որ կապստամբեն մի կողմից հայկական և մյուս կողմից վրացական զինված ուժերը: Կարելի է ասել, որ արդեն 1703 թ. վերջերին ձևավորվում էր ռուս-վրաց-հայկական քաղաքական ու ռազմական դաշինքը, և սկսվել էին զործնական քայլեր՝ դաշինքի ամրապնդման և ապագա գոր-

¹⁰ Դ. Զոս, վավ. № 98 (սուսերենը՝ № 99) և 100 (սուսերենը՝ № 101):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 19:

ժողովրդունների նախապատրաստման համար: Բայց մինչ այդ անհրաժեշտ էր օգնել Ռուսաստանի ղիվանագիտությունը՝ Հայաստանի և Վրաստանի ազատագրական շարժման շուրջը դրական կարծիք ստեղծելուն, նպաստել պատերազմում նրա հաղթանակին: 1703 թ. Օրին խնդրում է իրեն տալ գնդապետի աստիճան և ուղարկել կայսեր, պապի և կուրֆյուրստի մոտ՝ իր նոր առաքելությունը նախապատրաստելու՝ Անդրկովկասու Պարսկաստան մեկնելու համար:

Ի. Օրին մտահոգացմամբ պետք էր Հոռմի պապի կողմից մի դեսպանություն ուղարկել պարսից շահի մոտ՝ քրիստոնյաների, այդ թվում հայերի վիճակը բարելավելու հարցը բարձրացնելու համար: Սակայն այդ պատրվակի տակ Օրին ուզում էր ազդարարել և՛ Հոռմի, և՛ կայսեր, և՛ նրա դաշնակից պետությունների կողմից հայերին հովանավորելու ցանկությունն ու պատրաստակամությունը, դրանով իսկ համախմբելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժերը՝ ապագա պայքարի և ուսսական զորքերին ընդառաջ գնալուն պատրաստ լինելու համար:

Օրին խնդիրքը բավարարվում է, և 1704 թ. փետրվարին գնդապետ Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա՝ իր հետ տանելով Պետրոս I-ի հանձնարարականներն ու նամակները՝ կայսր Լեոպոլդին, Հովհան Վիլհելմին¹², ինչպես և Արշիլի նամակները Հովհան Վիլհելմին և կայսր Լեոպոլդին¹³: Ի. Օրին կայսրին ներկայացնում է ցարի 1704 թ. հունվարի 23-ի թվակիր գրամտան, որտեղ, ի միջի այլոց, գրված էր. «Մենք բարեհաճեցինք ողորմածություն մեր (այսինքն՝ Ի. Օրին—Վ. Ո.) ճանապարհել, որպեսզի նա հանձնարարված գործերի կապակցությամբ Ձերդ կայսերական մեծությունը պատասխանի»¹⁴:

Այս գրությունները և Ի. Օրին լսելու առաջարկները մեծ ազդեցություն ունեցան գործի ընթացքի վրա: Լեոպոլդը

12 Г. Эзов, վավ. № 121, 123.

13 Նույն տեղում, վավ. № 126, 127.

14 Նույն տեղում, էջ 195:

15 Տե՛ս նույն տեղում, վավ. № 130, 131:

1704 թ. օգոստոսի 27-ի նամակով Պետրոս I-ին հայտնեց Ի. Օրինի ընդունելու մասին և նույն օրը պատասխան ուղարկեց Արշիլին¹⁵:

Միջազգային դրության շատ բարդ պայմաններում Ի. Օրին կարողացավ հասնել այն բանին, որ 1705 թ. հուլիսի 15-ին ստացավ Հոռմի Կղեմես XI պապի (1700—1721) ստորագրությունը հավատարմագիր՝ պարսից շահին ներկայանալու՝ որպես պապի դեսպանորդ: Շահին դիմում է անում նաև Հովհան Վիլհելմը, իր պաշտպանության տակ վերցնելով հայերին: Օրին ստանում է նաև վերջինիս նամակները Արշիլին, Պետրոս I-ին և պարսից շահին¹⁶: Այսպես, ավարտելով իր բանավարությունները, 1706 թ. հունվարին Օրին գնում է Ամստերդամ, այնտեղ ձեռք բերելու ինչ անհրաժեշտ էր՝ Պարսկաստան մեկնելու համար:

Ի. Օրին Ամստերդամի վրայով 1706 թ. աշնանը վերադառնում է Մոսկվա՝ իր հետ բերելով տարբեր ազգությունների ու մասնագիտությունների կլրոպացիներ: Նրանք ոչ միայն բացառիկ շուք էին տալու Օրինի ապագա ներկայացուցչական դեսպանությանը, այլև ակնառու ցուցադրելու էին Հայաստանի ազատագրման պլանների կլրոպական արձագանքները, որ պետք է ուժեղ քաղաքական ու հոգեբանական տպավորություն գործեր և՛ ժողովուրդների, և՛ շահական արքունիքի վրա:

Ի. Օրին դեսպանության ուղևորությանը նախապատրաստվում էր անօրինակ եռանդով, կանխատեսելով բոլոր դժվարություններն ու դրանց հաղթահարման միջոցները: Ռուսական իշխանություններին նա ծանոթացնում էր իր կլրոպական բանագնացության արդյունքներին և խորհրդակցում Պարսկաստանում իր անելիքների մասին:

1706 թ. նոյեմբերի 29-ի հուշագրում Օրին խնդրում է Պետրոս I-ին, որ նա շահին առաջարկի վրացական հողերի վրա կառավարիչ կարգել վրաց թագավոր Արշիլին և կարգադրի նահանգապետներին (խաներին), որ առանց Արշիլի

16 Տե՛ս նույն տեղում, վավ. № 133, 134, 135:

գիտութեան ու կամքի ճնշումներ շթույլատրվեն քրիստոնյա բնակչութեան նկատմամբ: Օրին խնդրում է նաև իրեն ու Արշիլին միասին ուղարկել Անդրկովկաս, որպեսզի նրանք ճանապարհին կարողանան մտածել իր առաջարկութիւնների մասին և ուսական զորքերի դեպի Անդրկովկաս արշավանքի պահին կարողանան հայ ու վրաց պատամբ ուժերով լինել Արաքս գետի ափերին, գրավել բոլոր անցումները, թույլ չտալով, որ պարսկական զորքերը նահանջելիս թալանեն ու հրկիզեն դաշտերը, քաղաքներն ու գյուղերը: Նման նախապատրաստութեան դեպքում ուսական զորքերը կշարժվեն առաջ՝ ինչպես սեփական երկրում: «Եթե վրացական պրինցը իր երկրում, իսկ ես Հայաստանում չլինենք, այդ դեպքում ոչ ոք չի կարողանա պարսիկներին դիմադրութիւն կազմակերպել: Իսկ եթե նա (Արշիլը—Վ. Ո.) իր երկրում լինի, դա կնշանակի ծառայութեան մեջ ունենալ 50.000 մարդ»¹⁷: Իսրայել Օրին այսպես պլանավորում էր հայ-վրաց-ուսական ռազմաքաղաքական դաշինքի իրականացման հետագա քայլերը՝ պատրաստվելով մեկնել Պարսկաստան: Օրինն և նրա շքախմբին տրամադրվեց ուսական ռազմանավ, որով նա ուղևորվեց դեպի Կասպից ծով:

Դեպի Պարսկաստան ճանապարհորդելիս Ի. Օրին ակա-նատես եղավ Անդրկովկասի ժողովուրդների դժգոհութեան ուժեղացմանը: Շամախիում նա հանգամանորեն ծանոթացել էր անցյալում տեղի ունեցած և այդ ժամանակ զարգացող դեպքերին և տրամադրութիւններին: Նա 1709 թ. գրում էր, որ շամախեցիները պարսիկների հետ հակամարտութիւնների մեջ են և դժգոհ են պարսկական տիրապետութիւնից¹⁸: (Հետագայում այդ մասին հանգամանալի տեղեկութիւններ են հաղորդում նաև ուսական դեսպան Ա. Վոլինսկին և Մինաս Վարդապետը): Անդրկովկասի ժողովուրդների դժգոհութիւնները, որ կային ամբողջ XVI—XVII դարերի ընթացքում, իրենց գագաթնակետին էին հասել XVIII դ. սկզբներին և առավել ևս երկրորդ տասնամյակում: Այդ բոլորը լավ հայտնի

17 Նույն տեղում, էջ 222:

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163:

էին շահին ու նրա պալատականներին, որոնք հասկանում էին Օրինի դեսպանութեան նպատակները և նրա հավաքած տեղեկութիւնների հայտնի դառնալու վտանգավորութիւնը, ուստի կարգադրել էին Օրինին պահել Շամախիում՝ իբրև թե շահից կարգադրութիւն շունենալու պատճառով: Մտտ մեկ տարի Շամախիում մնալով, Օրին շարունակում էր կապ պահպանել Ռուսաստանի հետ, իր ստացած տեղեկութիւնները հաղորդելով ոչ միայն Պարսկաստանի ու Թուրքիայի, այլև Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Վալախիայի մասին, թեպետ, իհարկե, Օրին հիմնականում ղրաղված էր աղատագրական կոփմների համար հող նախապատրաստելով, երկրի վիճակը ուսումնասիրելով, Ռուսաստանի նկատմամբ հույս ու հավատ ներշնչելով: Դրա համար լավագույն առիթներ եղան Աստրախանից Պարսկաստան զնալու ընթացքում՝ Շամախիում, Գանձասարում, Երևանում, էջմիածնում 1707—1711 թթ. զործիչների ու ժողովրդի հետ հանդիպումների ժամանակ:

Կաթոլիկ կղերն ու Արևմուտքի պետութիւնների դեսպանները զարմանքով ու դարհուրանքով ականատես էին լինում այն մեծ հաջողութեանն ու բարոյական-քաղաքական ազդեցութեանը, որոնք ուղեկցում էին Օրինի դեսպանութեանը հենց առաջին քայլերից սկսած: Հռոմի «Պրոպագանդայի խորհուրդ» էին հասնում եզրվիտների սարսափով լի ղեկույցները, որոնք պապին հաղորդում էին Ի. Օրին հաջողութիւնների մասին, ընդգծելով այն կարևոր հանգամանքը, որ Օրին կոչ է անում կաթոլիկներին ու հայկական դավանանքին հավատարիմ հայերին հրաժարվել դավանաբանական վեճերից, խժեթանքներից ու թշնամութիւնից, միավորել իրենց ուժերը՝ ժողովրդի ընդհանուր զործի համար:

Պապին նրանք հայտնում էին, որ Օրին ամենուրեք հանդես է դալիս որպես Հռոմի պապի լիազոր պատվիրակ, ցույց է տալիս նրա կողմից իրեն տրված պաշտոնական հանձնարարականները և հայտարարում, որ ինքն է Վատիկանի միակ ու իսկական ներկայացուցիչը և որ շպիտք է լսել ու հավատալ կաթոլիկ միսիոներներին ու եզրվիտներին, որոնք երկպառակութիւններ են սերմանում հայ և մյուս ժողովուրդների միջև:

Մինչև Հոռոմ կհասնեն կաթոլիկ միսիոներների այս և նման ամբաստանագրերը և Հոռոմի պապը «հիասթափված» իր «սիրելի որդուց»՝ պարսից շահին կզրեր իր նախորդ հանձնարարականներին հակադիր և Օրիին վարկաբեկող նամակներ, Ռուսաստանի դեսպանը լիովին հասնում է իր նպատակին՝ հակայական դեր կատարելով պարսկական արշավանքի նախապատրաստման գործում: Բոլորի համար ակնհայտ էր դառնում, որ Անդրկովկաս է եկել ազատության մունետիկը, Պետրոս I-ի դեսպանը՝ շրջապատված եվրոպացի սպաներով, գինված ցարի ու պապի լիազորական փաստաթղթերով: Դրանք վկայում էին Ռուսաստանի հովանու տակ հայկական թագավորության մոտալուտ վերաստեղծումը, որի հավանական գահակալը լինելու էր Ի. Օրին: Եզվիտները տառափոխել էին Իսրայել Օրիի անունը, որը Ֆրանսերեն կարդացվում էր «il sera roi», այսինքն «նա կլինի թագավոր», և դրանով վախ էին ներշնչում շահին, նրան առաջարկելով շնորհունել Օրիին և վտարել երկրից: Այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես և անցյալում, օգտագործելով իր լայն կապերը, Օրին շարունակ կարևոր տեղեկություններ էր հավաքում միջազգային հարաբերությունների մասին և հաղորդում Ռուսաստան: Նա նախազգուշացնում էր հետման Մազեպայի դավաճանության, շվեդների ու թուրքերի կապի և թուրքերի կողմից նախապատրաստվող պատերազմի վտանգի մասին: Այս և նման տեղեկություններ Ի. Օրին հաղորդում էր Անդրկովկասից Ռուսաստան մեկնող հայ ու վրացի գործիչների, վաճառականների, նրանց գործակատարների և հոգևորականների միջոցով, իսկ Մինաս Վարդապետը դրանք հասցնում էր ռուսական արքունիք:

Այսպես, Ի. Օրին իր դիվանագիտական գործը կատարելուն զուգահեռ ուղիներ էր որոնում միավորելու Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժերը, ամրապնդելու ռազմաքաղաքական դաշինքը: Այս հասկանում էին պարսիկ կառավարական շրջանները և շտապեցին կազմակերպել շահի մոտ Օրիի ընդունելությունը, նրանից շուտ ազատվելու և երկրից վանելու նպատակով: 1709 թ. հուլիսին Օրին արդեն Սպահանում էր և մեծ հանդիսավորությամբ ընդունվեց շահի պալատում,

նրան ներկայացնելով Հոռոմի պապի, կայսեր և Պետրոսի հանձնարարականները: Շահը և նրա արքունիքը որոշակիորեն մերժեցին Պետրոս I-ի պահանջը քրիստոնյաների հետ բարյացակամորեն վերաբերվելու մասին, պնդելով, որ հայերը Պարսկաստանի հպատակներն են և շահի դեմ ըմբոստացման զեպքում պետք է պատժվեն: Այս նշանակում էր, որ նրան պետք էր Պետրոս I-ի միջև եղած խաղաղության կամուրջներն այրված էին, Անդրկովկասի ժողովուրդների դրությունը բարելավելու, առավել ևս խաղաղ ճանապարհով Ռուսաստանի իրավունքները ճանաչելու հնարավորությունները՝ բացառված:

Այդ լավ գիտեին ինչպես շահի արքունիքն ու դիվանագետները, այնպես էլ ազատապրական շարժման գործիչները, որոնք պետք է ջանքեր դնեին ռուսական օգնություն խնդրելու և տեղական ուժերը հավաքելու, նրանց մարտական ոգին ամրապնդելու համար:

Օրին շուրջ մեկ տարի էլի մնաց Անդրկովկասում: Շամախում Օրին անմիջական կապեր հաստատեց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ, որը դարձավ նրա գինեկիցներից մեկը և հետագայում մեծ դեր կատարեց ազատագրական շարժման, գինված ապստամբության ու դիմադրական կռիվների ժամանակաշրջանում:

Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե մինչև Ի. Օրիի Անդրկովկաս գնալը այնտեղ ազատագրական շարժումը զարթոնք չէր ապրում: Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը (1703—1726) իր նամակներից մեկում Մինաս Վարդապետին Օրիի մասին գրում էր. «Ե՛րբ եկավ այս երկրները, նա ծանոթացավ բոլոր մեր մտազրույթյուններին, իմացավ այստեղի բոլոր եղումաւանները՝ ինչպես մերձծովյան, այնպես ցամաքային, ինչպես հետևակ զորքի, այնպես հեծելազորի մասին: Իսկ մենք,— շարունակում էր Եսային,— ամբողջ երկրով, բոլոր մեկիքների ու ավագների, ռամիկների հետ պատրաստ ենք և սպասում ենք»¹⁹:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 243—244:

Ինչպես Եսայի Հասան-Ջալալյանը, այնպես և էջմիածնի կաթողիկոս Աղեքսանդր Զուղայեցին (1706—1714) իրենց մեծ գոհունակությունն են հայտնում Ի. Օրու ծավալած գործունեության համար և Պետրոս I-ին գրած նամակներում գրվատում նրա բացառիկ դերն ու ընդունակությունները և շնորհակալություն հայտնում Պետրոս I-ին՝ խոստացած օգնության համար: Այս նշանակում էր, որ Հայաստանի ավագանին նորից հաստատում էր իր համաձայնությունը Ի. Օրիի ծրագրին:

1711 թ. Ի. Օրին Եսայի կաթողիկոսի հետ մեկնում է Աստրախան՝ այնտեղից մայրաքաղաք զնալու և իր դեսպանության արդյունքների մասին ղեկուցելու համար: Սակայն օգոստոսին, մինչև այժմ անհայտ պատճառով, Օրին Աստրախանում մահանում է, թողնելով բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք հասնում են ռուսական արքունիք՝ օգնում Արևելքում ստեղծված վիճակի հստակ պատկերացմանը:

Մեծ է ու անգնահատելի Իսրայել Օրիի ծառայությունը Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության մեջ, նրանց ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման խորացման ու ընդլայնման, համատեղ պայքարի նախապատրաստման հսկայածավալ ջանքերում: Պատահական չէր այն մեծ խուճապը, որ սկսվեց Հուսեին շահի պալատում, եվրոպական արքունիքներում, Հոմի «Պրոպագանդայի խորհրդում», ուր հասնում էին կաթողիկ քարոզիչների, եզվիտների ու դիվանագետների ցասումով ու սարսափով պարուրված ղեկուցներն ու ամբաստանագրերը: Նրանք զգում էին այն վտանգը, որը սպառնում էր պարսից տիրապետությանը: Ի. Օրիի թիկունքում կանգնած էին տեսնում ոչ միայն ամենազոր Պետրոս I-ին, նրա հզոր բանակը, այլև հայերի, վրացիների, ադրբեջանցիների, քրդերի և ասորիների ուժերը, որոնց միավորելու համառ ու հաջող փորձեր էին անում Ի. Օրին, Արշիլը, Եսային և ազատագրական շարժման մյուս ղեկավարները:

Ի. Օրիի ազատագրական գաղափարները ի մի էին բերել ինչպես ժամանակի, այնպես էլ անցյալի լավագույն ավանդույթները, դարձել մի կենսահաստատ ծրագիր, որը ուժի մեջ

մնաց XVIII—XIX դարերում՝ մինչև Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին:

Իսրայել Օրիի մահը մեծ կորուստ էր ազատագրական շարժման համար: Սակայն արդեն այնքան բան էր արված, որ պայքարը շարունակվելու էր իր ընթացքով: Ի. Օրիի հսկայական գործունեությունը, նրա դերը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման մեջ պայմանավորված էր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր կյանքի զարգացման ընթացքով: XVII—XVIII դարերում ծավալված ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի հետ ստեղծվող և տարեցտարի ամրապնդվող տնտեսական ու քաղաքական կապերը Անդրկովկասի գործիչներին բերին այն համոզման, որ միայն Ռուսաստանն էր շահագրգռված հայ, վրաց ու ադրբեջանական ժողովուրդներին պարսկական տիրապետությունից ազատելու գործում:

Ի. Օրին անհրաժեշտ համարեց դիմել Ռուսաստանի դաշնակից Ավստրիական կայսրությանը, որը կարող էր մեծ դեր խաղալ Ռուսաստանի հետ բանավարություններ սկսելու, հնարավոր օգնություն կազմակերպելու և Ռուսաստանի կողմից ձեռնարկվելիք արշավանքի շուրջը հասարակական կարծիք ստեղծելու օգտին:

Ի. Օրին, լինելով Անդրկովկասում, Ռուսաստանում, ապա և Պարսկաստանում, հստակ պատկերացում կազմեց ուժերի փոխհարաբերությունների մասին և հասկացավ, որ ժողովուրդներն ու դրանց բոլոր շերտերը շահագրգռված են թոթափելու պարսկական ու թուրքական լուծը և մտնելու ռուսական հզոր պետության հովանու տակ: Լինելով բացառիկ տաղանդի քաղաքական գործիչ և դիվանագետ, Օրին կարողացավ վառ ու անշնչելի դույներով ներկայացնել երկրի վիճակը, պայքարի ու հաղթանակի հնարավորություններն ու ուղիները, երազած ազատագրության նյութական ու բարոյական հետևանքները ինչպես Անդրկովկասի ժողովուրդների, այնպես էլ Ռուսաստանի հզորության, սահմանների ապահովության և առևտրատնտեսական կապերն Արևելքի հետ զարգացնելու համար:

ԱՆԿՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԸ ՕՏԱՐ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԳԵՄ

Ի. Օրիի մահից հետո նրա զինակիցները շարունակում էին իրենց գործը, ամրապնդելով հայերի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, նպաստելով գաղթավայրերի զարգացմանը և առևտրական ու տնտեսական կապերին: Նրանք սերտորեն կապված էին կառավարական շրջանների հետ, նրանց հաղորդում էին իրենց ունեցած կարևոր տեղեկությունները միջազգային անցուղարձեհի մասին, նպատակ ունենալով օգնել ռուսական պետության հզորացմանը: Անդրերկովկասում գործում էր Նսալի Հասան-Ջալալյանը, իսկ Ռուսաստանում Ի. Օրիին փոխարինել էր Մինաս Վարդապետը:

Այսպես, 1714 թ. նոյեմբերի 20-ին Մինաս Վարդապետը Պետրոս I-ին ներկայացնում է մի ծավալուն խնդրագիր, առաջարկելով Կասպից ծովի ափին, Նիզովի (Նիզաբադ) նավահանգստի մոտակայքում հայկական վանք կառուցելու համար միջնորդել պարսից շահի առաջ: Բացատրելով այդ խնդրի նպատակը, Մինասը գրում էր, որ այդ վանքի շուրջը պետք է հիմնել հայկական գաղութ՝ այնտեղ փոխադրելով Շամախիի և շրջանի հայ բնակիչներին, ստեղծելով պայմաններ՝ հետագայում այնտեղ ռուսական զորքեր տեղավորելու և ապա հայ բնակչությունը ռուսական հպատակության տակ ընդունելու համար:

Մինասը հավաստիացնում էր, որ ռուսական զորքերը

հայերի մոտ կգտնեն ապրուստի բոլոր միջոցները, քանի որ, ինչպես գրել էր նաև էջմիածնի կաթողիկոս Աղեքսանդրը, հայերն ունեն նյութական հնարավորություններ և «շատ են ուզում լինել նորին ցարական մեծության հովանու տակ»¹:

Այս և այլ քաղաքական ձեռնարկումները բողարկելու նպատակով Մինաս Վարդապետը Պետրոս I-ից խնդրում էր թույլտվություն և օգնություն՝ եկեղեցի կառուցելու նաև Ռուսաստանի նորաշեն մայրաքաղաք Պետերբուրգում, նպատակ ունենալով ստեղծել այնպիսի տպավորություն, որ ինքը զբաղված է միայն եկեղեցական-կրոնական հոգսերով և ուրիշ գործեր չի կատարում²:

Ինչպես Ի. Օրին, այնպես և Մինաս Վարդապետը հույսերը չէին կապում միայն ռուսական զորքի հետ, չէին վախենում ժողովրդական շարժումից, այլ աշխատում էին հավաքել բոլոր հասարակական շերտերի ուժերը՝ ընդհանուր համազգային նպատակին հասնելու համար: Իր խնդրագրում Մինասն ընդգծում է, որ ինքը «ճշտորեն տեղյակ է, որ հայ պատրիարքները, հոգևորականները, ազնվականներն ու ժողովրդի մեծ մասը շատ են ուզում լինել ցարական մեծության հովանու տակ, ինչի մասին նորին մեծությանը շնորհակալությամբ գրել էր նաև Արարատի պատրիարքը (էջմիածնի կաթողիկոսը—Վ. Ո.) դեռևս սրանից առաջ՝ Ի. Օրիի այնտեղ եղած ժամանակ»³:

Նմանօրինակ զիմումներ էին անում նաև վրացական ազատագրական շարժման գործիչները:

Անդրերկովկասում ու Պարսկաստանում ստեղծված ներքին ու արտաքին իրավիճակի մասին կոնկրետ ու բազմակողմանի տեղեկություններ ստանալու համար ռուսական արքունիքը

¹ Դ. Յոս, էջ 312—313:
² Այդ մասին Մինասը գրում է ամենայն պարզությամբ. «Այդ զեպում ոչ ոք չի կարծի, թե իմ մտադրությունը ցարական մեծության օգտին ըստան է, քանի որ բոլորին ակնհայտ կլինի, որ իմ նպատակը միայն եկեղեցիներ կառուցելն է, որանով ես կարող եմ հայ ժողովրդին ինչ հետ կապելու նպատակ ստեղծելը (նույն տեղում, էջ 313):
³ Նույն տեղում:

այնտեղ ուղարկեց տաղանդավոր դիվանագետ ու քաղաքա-
կան գործիչ Արտեմի Վոլինսկու գլխավորությամբ մի նոր
դեսպանություն (1715—1718 թթ.): Պարսկաստանում դես-
պանության խնդիրն էր ոչ միայն ռուս-պարսկական առևտրա-
կան պայմանագիր կնքելն ու ռուսական հյուպատոսություն
ստեղծելը, այլև տեղի ժողովուրդների տրամադրություննե-
րին հաղորդակից լինելը, շահի զորքերի շափի ու մարտունա-
կության և ռուսների կողմից Անդրկովկասի նվաճման հնա-
րավորությունների ուսումնասիրությունը:

Վոլինսկուն տրված հրահանգում մասնավորապես պա-
հանջվում էր՝ «հետախուզել հայ ժողովրդի վիճակը, շահ տեսն
արդյոք հայերը, ի՞նչ տեղերում են ապրում... ինչպե՞ս են
տրամադրված ցարական մեծության նկատմամբ. նրանց հետ
սիրալիր վարվել և հակել բարեկամության»⁴: Վոլինսկուց
պահանջվում էր հասնել այն բանին, որ ամբողջ Պարսկաս-
տանի մետաքսը Հայկական առևտրական ընկերության մի-
ջոցով տարվի Ռուսաստան և արգելվի Թուրքիայի վրայով
մետաքսի արտահանումը:

Վոլինսկու դեսպանության մեկնելուց անմիջապես հետո
Ի. Օրբի ունեցվածքը գտնելու և բերելու պատրվակով, Պետ-
րոս I-ը Անդրկովկաս է ուղարկում նաև Մինաս Վարդապե-
տին՝ զուգահեռ գործունեություն ծավալելու և տեղեկություն-
ներ հավաքելու համար:

1716 թ. օգոստոսի 13-ի նամակով Գանձասարի կաթո-
ղիկոս Ծսայի Հասան-Ջալալյանը Պետրոս I-ին հայտնում է,
որ ինքը Մինասի հետ հանդիպել է և լսել ցարի հրամաններն
«օգտակար գործերի մասին»: Այդ մեծ ուրախություն է
պատճառով իրեն ու բոլոր հայերին և իրենք պատրաստ են
ամեն բանում օգնել՝ «երբ նորին մեծությունը կբարեհաճի
այդ ռազմական գործերն սկսել»⁵:

1716—17 թթ. լինելով Հայաստանում և վերադառնա-
լով Մոսկվա, Մինաս Վարդապետը կառավարությանը հա-
ղորդում էր, որ Անդրկովկասում պատրաստ են ապստամբու-
թյան և որ հայ ժողովուրդը էջմիածնի ու Գանձասարի կաթո-
ղիկոսների իշխանության տակ կարող է լինել թվով 200.000
մարդ և դրանք բոլորը գյուղացիներ ու առևտրականներ են՝
եվ եթե հանգամանքները կոչեն պատերազմի ընդդեմ պար-
սիկների, ապա նրանք, ինչպես կարծում է ինքը՝ Մինասը,
բացարձակապես բոլորը՝ կանցնեն ցարական մեծության
կողմը⁶:

Հետագայում գրությունն ավելի է սրվում: Մինաս Վար-
դապետը 1719 թ. ռուս կառավարությանը հաղորդում է. «Ինձ
գրած նամակներում բարեկամներս հայտնում են, որ այդ-
պաղտնի գործն սկսելու ժամանակը հասել է, քանի որ քար-
բարոսները ամեն կողմից, և ներսից նեղ վիճակի մեջ են»:
Ա. Վոլինսկին, 1715—18 թթ. մոտիկից ու խորապես ուսում-
նասիրելով Պարսկաստանի վիճակը, հանգամանորեն նկա-
րագրում է վրացիների, ադրբեջանցիների, պարսիկների ու
հայերի գրությունը և շեշտում համընդհանուր դժգոհության
առկայությունը: Վոլինսկին գրում է, որ շահի առաջին մի-
նիստրի՝ էհտիմա Գավլեթի հետ բանակցելիս ինքը դժգոհել է
հայերի հանգեպ անմարդկային ճնշումներից, նշելով. «Շա-
յերը իրենց ալաղավանության պատճառով ստրկական վի-
ճակի մեջ են... Ոչ միայն ուրիշներից, այլև շուղայցիներից
բռնությամբ խլում են նրանց կանանց ու երեխաներին և հար-
կազրարար մահմեդականացնում»: Արդարացնելով հայերի
դժգոհությունը, Վոլինսկին մինիստրին հարցնում է. «Նման
դաշմաններում նրանք (հայերը—Վ. Ո.) ինչպե՞ս կարող են
հավատարիմ լինել մեզ և շուղենան աղատագրվել»⁷:

Մինաս Վարդապետի, հայ կաթողիկոսների, վաճառա-
կանների ու հետախույզների տեղեկությունները լիովին

⁴ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», Сборник документов (в дальнейшем АРО), под редакцией академика А. Г. Иоаннисяна, т. II, ч. I, Ереван, 1964, стр. 93.

⁵ Տե՛ս Գ. Էջօռ, էջ 316—317:

⁶ Տե՛ս Լույն տեղում, վավ. № 209, էջ 325:

⁷ Տե՛ս Գ. Ռուսաստանի հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ, 1716—1718 թթ., գ. № 3, ք. 216:

համընկնում են Արտեմի Վոլինսկու կարծիքին և նրա ներկայացրած դեկուցագրերին: Եսայի Հասան-Ջալալյանը 1718 թ. սեպտեմբերի 24-ին Մինաս Վարդապետին գրում էր, որ Պարսկաստանի «պատվազուրկ մեծատոհմիկներին (նկատի ունի խաներին—Վ. Ո.) բոլոր կողմերից շրջապատել են հակառակորդները, առավելապես ներքին թշնամիները... Քուրդստանում բարձրացել են խռովարարները, ավերելով սահմանակից Արարատի, Երևանի, Սալմաստի երկրները. մեղ մոտ՝ Շիրվանում. Աղվանքի, Ղարաբաղի և Վրացական երկրներում նույնպես անթիվ ավերածություններ են կատարել»⁹: Եսային նորից ու նորից հայտնում է իր և հայ ժողովրդի անվերապահ հավատարմությունն ու ռուսական իշխանության տակ անցնելու պատրաստակամությունը:

Օգտվելով Պարսկաստանի անկումային վիճակից, երկրի վրա հարձակումներ էին կատարում Դաղստանի ֆեոդալները, թալանելով Ազրբեջանը, Վրաստանը, Ղարաբաղը: Դառուղ խանը և Սուրխայը դաշինք են կնքում Ազրբեջանի սյունիների թուրքոֆիլ ավագանու հետ՝ շահի տիրապետությունից ազատելու պատրվակով, և ավարի ու ավերի ենթարկում երկիրը: Նրանք 1721 թ. օգոստոսի 7-ին վերցրել էին Շամախին, թալանել ռուս և այլ եկվոր վաճառականների: Նկատի ունենալով մոտակա արշավանքի ղեկավարում Վոլինսկու, որպես Պարսկաստանի լավագույն գիտակի, խորհուրդների կարևորությունը, Պետրոս Մեծը նրան նշանակում է Աստրախանի նահանգապետ, որպեսզի դյուրացվի անմիջական կապը Անդրկովկասի գործիչների՝ Վախթանգ VI-ի, Եսայի Հասան-Ջալալյանի և էջմիածնի կաթողիկոսի հետ, ապահովվի ճշգրիտ ինֆորմացիան:

Զգալի ռազմական ուժ էին ներկայացնում հայ մելիքների աշխարհազորները, որոնք Պարսկաստանում օրինականացված էին՝ պատերազմների ղեկավարում շահի դրոշի տակ մտնելու համար, ինչպես և Դաղստանի ֆեոդալներից ու ավազակներից երկիրը պաշտպանելու համար: Թավականա-

շափ հայեր կային նաև վրացական իշխանների զորքերի մեջ: Վոլինսկին առանձնապես բարձր գնահատական է տալիս վրացական զորքերին ու նրանց հրամանատարներին: «Ամբողջ Պարսկաստանում լավագույն զորքը համարում եմ վրացականը,— գրում էր նա:— ...Վրաստանում և Իմերեթում կարելի է զորաժողովել 15-ից մինչև 20 հազար մարդ: Պարսիկները սովորաբար սպասալարներ (զլխավոր հրամանատար—Վ. Ո.) ընտրում են վրաց արքայազներից, մեծ մասամբ վրացիներից են նշանակվում նաև մյուս զորահրամանատարները: Վրացիների մասին կարող եմ ասել ու երգվել, որ եթե նրանց իշխաններն ու ազնվականները բարի համաձայնություն մեջ լինեն... կկարողանան ոչ միայն իրենց ազատել պարսից հպատակությունից, այլև առանց դժվարության նվաճել նրանցից շատ երկրներ, իսկ հեծելազորը վրացականի դիմաց թեկուզ եռապատիկը լինի, էլի չի կարող դիմակայել: Եթե մենք նրանց ավելացնենք քսան կանոնավոր էսկադրոն, ապա կարելի է առանց երկյուղի անցնել ողջ Պարսկաստանով»⁹:

Շուտով ստեղծվեց նաև արշավանք սկսելու համար առիթ. դա Շամախիում ռուս վաճառականներին թալանելն էր՝ Իհարկե, այդ պատահական միջադեպ չէր, այլ Արևելքում պարբերաբար կրկնվող երևույթ, որ խանգարում էր նորմալ ու անվտանգ պայմաններում Ռուսաստանի տնտեսական կապերի զարգացմանը Արևելքի, մասնավորապես Կովկասի հետ: Սակայն այլևս հանդուրժել չէր կարելի: Հեռատես քաղաքագետ Ա. Վոլինսկին Պետրոս Մեծին առաջարկում է ռուսներին թալանելու փաստն օգտագործել արշավանքն սկսելու համար. «Զեք մտադրությունը կատարելու համար սրանից ավելի օրինական պատճառ չի կարող լինել: Նախ կբարեհաճեք նրանք Զեքը պաշտպանելու... ոչ թե պարսիկների, այլ երանց ու Զեք հակառակորդների դեմ եմ ելնում... Զեք մե-

⁹ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Ռուսաստանի հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ, ք. 302, ք. 669:

ժողովուրդը ողջ աշխարհի առջև կարող է ցույց տալ, որ Դուք
խեղձական պատճառ ոճնեք այդ բանն անելու...¹⁰»:

1721 թ. օգոստոսի 30-ին Շվեդիայի Հետ Հաշտության
պայմանագիր կնքելուց հետո Պետրոս Մեծը, ինչպես խոս-
տացել էր, 1721 թ. հոկտեմբերին իր զորքով շարժվեց դեպի
հարավ: 1722 թ. գարնանը ռուսական 22.000-անոց բանակն
ու նույնպես 22.000-անոց անձնակազմով ու զորքով նավա-
տորմը գնացին դեպի Աստրախան: Անդրկովկասում նրանց
ապաստում էին ոտքի ելած հայ ու վրացի ապստամբները:

Մայիսին սկսվեց նշանավոր Պարսկական արշավան-
քը: Մինչ այդ Պետրոս Մեծը Վոլինսկու միջոցով վրաց ու
հայ գործիչներին նախազգուշացնում էր՝ մինչև ռուսների մո-
տենալը ոչինչ չձեռնարկել: 1722 թ. հուլիսի 2-ին Աստրախա-
նից Պետրոս Մեծը Վախթանգին առաջարկում է իր զորքերը
շարժել լեզգիների վրա և պատրաստ լինել՝ Կասպից ծովա-
փին ռուսներին հանդիպելու համար:

Այսպես, հայ-վրաց-ռուսական ռազմաքաղաքական դա-
շինքը ամրապնդվեց և դիմանագրատական ուղրտից անցավ
կոնկրետ գործողությունների ասպարեզ, նպատակ ունենալով
Անդրկովկասն ազատել Պարսկաստանի, ապա Թուրքիայի
տիրապետությունից և Ռուսաստանի հովանավորության տակ
ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն: Այդ կկան-
խեր նաև փլուզված Պարսկաստանը Թուրքիային ենթարկե-
լու վտանգը և կամրապնդեր ռուսական կայսրության ստրա-
տեգիական դիրքերն ամբողջ Կովկասում:

Պետրոս Մեծի նման համարձակ ծրագրերը, որն արտա-
հայտում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների կենսական շահե-
քը և կարող էր ամրապնդել Ռուսաստանի դիրքերն Արևել-
քում, չէր կարող անհանգստություն, ասպա և խուճապ շառա-
ջացնել Թուրքիայի և նրա եվրոպական «բարեկամների»
շրջաններում: Բարձր Դուռը Պետրոս Մեծի արշավանքից էլ
առաջ, 1722 թ. մարտին էրզրումի փաշային հրաման ուղար-
կեց՝ խոտվարաններից պաշտպանելու պատրվակով՝ ռազմա-

կան միջոցներով Թուրքական կայսրությանը միացնել Վլաս-
տանում՝ Թիֆլիսը և Հայաստանում՝ Երևանը: 1722 թ. մա-
յիսին ռուսական դեսպանը Կ. Պոլսից գրում է, որ եվրոպա-
կան դիվանագետներն ամեն կերպ Թուրքիային գրգռում են
Ռուսաստանի դեմ, նախազգուշացնելով, որ եթե ռուսները
գրավեն Շիրվանը, Երևանն ու Վրաստանը, ապա սյունիները
(ադրբեջանցիների մի մեծ ղանգավածը), վրացիներն ու հայե-
րը կմտնեն Ռուսաստանի հովանու տակ: Ռուսաստանի
է. Պոլսի դեսպան նեպլուեր նշում էր, որ անգլիացիները
ստահոգ լուրեր են տարածում՝ Թուրքիային վախ ներշնչելու
և կովի հանելու նպատակով: Անգլիան դեպի Բենդեր-Աբբաս
էր ուղարկում 6000-անոց բանակ...

Այսպիսի բարդ միջազգային դրություն պայմաններում
սկսվել էր հայ-վրացական ազատագրական շարժումը: Համա-
ձայն Պետրոս Մեծի պլանի, Անդրկովկասի պինված ուժերը
ռուսների հետ հանդիպելու էին Դերբենտի և Բաբլի ծովափին,
որ շարժվում էին ռուսական զորքն ու նավատորմիղը: Դեռևս
1722 թ. գարնանը հայ մելիքների 12000-անոց զորքը դուրս
եկավ Գաղստանի Ֆեոդալների դեմ: Եսայի Հասան-Ջալալյանը
Պետրոս Մեծին հայտնեց, որ Վախթանգ VI-ը իրենց մեծ օգ-
նություն է ցույց տվել և անցել է շարժման գլուխ: Վախ-
թանգն օգտվեց այն առիթից, որ շահը նրան առաջարկել էր
ստանձնել Ադրբեջանի զորքերի հրամանատարությունը և ճրն-
շել անհնազանդ լեզգի իշխաններին, սկսեց միավորել հայ ու
վրաց ուժերը և պատրաստվել ռուսներին ընդառաջ գնալու
համար: Ինչպես գրում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը, սեպ-
տեմբերի 22-ին Գանձակի մոտ, Չոլակ գյուղում հայերն ու
վրացիները հանդիպեցին բացառիկ սգևորությունը: Հանդես
գալով միավորվող զորաբանակների առջև, Վախթանգը ազգա-
բարեց երկու ժողովուրդների ազատագրական պատերազմը և
հայտարարեց, որ շուտով կազատագրվի Երևանը: Եսային
հայտարարեց, որ հայերը իրենց հոգիները, զավակներին և
ունեցվածքը ի սպաս են դնում սկսած գործին¹¹:

¹¹ Տե՛ս Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմություն համառոտ Աղուանից
էջերի, Երուսաղեմ, 1832, էջ 45-49:

¹⁰ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս Մեծի կարիներ, բաժին II, գիրք 54, թ. 64

Բայց ուսական ու վրաց-հայկական զորքերի նախատեսված հանդիպումն ու միավորումը չիրականացավ: Մի կողմից միջազգային դրուժյան լարվածության ուժեղացումը, մյուս կողմից ուսական նավերի խորտակվելն ու վնասվելը, պարենի ու զինամթերքի հսկայական կորուստը, հիվանդություններն ու մարդկային զոհերը դժվարացրին արշավանքի ողջ ծրագրի կենսագործումը:

Գերբեմտը վերցնելուց հետո Պետրոս Մեծը վերադարձավ Աստրախան, զորքի մի մասը թողնելով գեներալ Մ. Ա. Մատյուշկինի հրամանատարության տակ: Շարունակելով արշավանքը միայն Կասպից ծովի արևմտյան մերձափնյա տարածքի ուղղությամբ, ուսական մի զորամաս, գնդապետ Շիպովի ղեկավարությամբ, 1722 թ. դեկտեմբերին վերցնում է Ռեչտը և ամրանում Գիլանում: 1723 թ. հուլիսին ուսական նավատորմը շորսօրյա մարտերից հետո վերցնում է նաև Բաքուն: Այսպիսով, ողջ Կասպյան ծովափն անցնում է ուսական զորքի հսկողության տակ և կանխվում է թուրքերի կողմից մերձկասպյան շրջաններ ներխուժելու վտանգը: Բայց Անդրկովկասում դրուժյունը բարենպաստ չէր: Շահը վախժանգ VI-ին զրկել էր Քարթլիի վալիի և զորահրամանատարի պաշտոնից և մեղադրել «դավաճանության» մեջ: Նրա փոխարեն շահը իրեն զրածո էր դարձրել Կախեթի թագավոր Կոստանդինին, որն ընդունել էր մահմեդականություն (Մահմադ-ղուլի անունով), հայտարարվել նաև Երևանի, Գանձակի ու Ղարաբաղի բեկլարբեկ և հրաման ստացել՝ պարսից զորքով գնալ Վախթանգի դեմ ու զրավել Թբիլիսին: Ստիպված թողնելով Թբիլիսին, 1723 թ. Վախթանգն իր արքունիքով մեկնեց Աստրախան, հուսալով շարունակել պայքարը Ռուսաստանի օգնությամբ: Սակայն Կոստանդինը ևս երկար չպահպանեց իր իշխանությունը: Օգտվելով պարսիկների թուլությունից, 1723 թ. թուրքերն անցան վճռական հարձակման, զրավեցին Թբիլիսին և նախապատրաստվեցին նվաճելու նաև Գանձակն ու Երևանը:

Ղարաբաղի բնակչությունը, որը մինչ այդ ինքնապաշտպանական մարտեր էր մղում լեզգիների դեմ, այժմ պետք է

կովեր թուրքական զավթիչների հաղթարշավը կանգնեցնելու համար: Լեռնային Ղարաբաղի հայկական հինգ մեղիքությունները դարձել էին գրեթե անկախ ուղղմական միավորներ՝ սղնախներ, որոնք պաշտպանում էին իրենց երկիրը: Դիմելով ուսական արքունիքին և խնդրելով ուղղմական օգնություն, նրանք խոստանում էին ուսական բանակին օգնել ոչ միայն «Հայկական համաժողովի» («Армянское собрание») ղինված ուժերով, որ կարող էր դուրս բերել 40.000 մարդ, այլև մթերքով, փոխադրամիջոցներով, ձիերով: Հայկական սղնախները աչքի ընկան իրենց մարտունակությամբ և պայքարի անկոտրում վճռականությամբ¹²: Ազատագրական կռիվների շուրջ տասնամյա պատմությունը ցույց է տալիս այն նշանակալի դերը, որ կատարեցին Գյուլիստանի, Խաչենի, Վարանդազի, Շոշի և Դիզակի սղնախների հայ դուրդացիները, երբ նրանք կովում էին իրենց ազատության համար թշնամու բանակով զերազանց ուժերի դեմ:

Սղնախների հերոսական դիմադրության հաջողությունները բացատրվում են ոչ միայն Արցախի հայության ազատասիրությամբ, այլև նրանց՝ ինքնապաշտպանության համար մղած պայքարի ավանդույթով և զորավարների ուղղմական հմտությունով: Այդ պայքարում մեծ դեր կատարեց ղեռնա 1717 թվականից Լոռիից Վարանդա վերաբնակեցված Ավան Յուզբաշին (1670—1735), որը կարողացավ Շոշ գյուղում ստեղծել ուղղմական հզոր հենակետ՝ հավաքելով կառավարներից ստեղծված մի կայազոր, որն աչքի ընկավ ինչպես պաշտպանողական, այնպես և հարձակողական մարտերում: Ավան Յուզբաշին, Թարխան և մյուս յուզբաշիները (հարյուրապետները, որոնց հրամանատարության տակ գործում էին ոչ թե հարյուրավոր, այլ հազարավոր մարտիկներ) համառ կռիվներ մղելով կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը: Դրանից օգտվեց Նադիրը, որը կարողացավ ազատել

12 տե՛ս АРО, т. II, ч. I, «Историческое введение» академика АН Арм. ССР А. Г. Иоаннисяна.

թուրքերի նվաճած երկրամասերը և վերականգնել փլուզված պարսկական պետականությունը:

Ավան Յուզբաշին ոչ միայն գլխավորում էր Ղարաբաղի հինգ մելիքությունների պայքարը, այլև օգնություն էր հասնում Սյունիքի ծանր մարտերում խելախող Դավիթ-Քեկի զորքերին, որոնք 1723—1724 թթ. դեռևս շարունակում էին պարսկական լուծը թոթափելու համար սկսված պարտիզանական կռիվները: Հետագայում, երբ հիմնական վտանգը թուրքական արշավանքն էր, սղնախները այնքան մեծ դեր կատարեցին, որ և՛ ռուսական, և՛ պարսկական իշխանությունները իրենց հիմնական հույսերը կապեցին նրանց հետ:

Ավան Յուզբաշին կարողացավ ազատագրական պայքարում միավորել նաև ադրբեջանական ու քրդական զանգվածների ուժերը և մշտական կապ պահպանել ռուսական զորքերի հրամանատարության հետ, նպաստելով հայ-ռուսական բարեկամության հետագա ամրապնդմանը, հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշմանը:

Ազատամարտեր էին ծավալվել նաև Կապանում, Գեղարքունիքում, Լոռիում, Երևանում, որոնց մասին պահպանված տեղեկությունները քիչ են, բայց խոստում ու հավաստի Սյունիքի ապստամբներին օգնելու և ղեկավարելու համար, հայերի խնդրանքով վրաց թագավոր Վախթանգի որդին՝ Շահնավազ խան Բակուրը (Բակարը) Հայաստան է ուղարկում Դավիթ-Քեկին և մի քանի տասնյակ զինվորականների: Այդ մասին են խոսում ոչ միայն Դավիթ-Քեկի զինակից Ստեփանոս Շահումյանի գիրքը¹³, այլև Մոսվայի արխիվներում պահպանված փաստաթղթերը¹⁴: Այսպես, Մինաս Վարդապետը Պետրոս Մեծին հղած 1723 թ. ապրիլի 19-ի նամակում նշում է, որ շահը Ազուխում հավաքված ապստամբ հայերին կոտորելու համար ուղարկել է զորք՝ շորս խաների գլխավորու-

¹³ Ս. Ծախումյան, Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ քէկին..., Վաղարշապատ, 1871:

¹⁴ Տե՛ս Վ. Ոսկանյան, Վ. Գիլոյան, Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դ. 20-ական թթ. (նոր վավերագրեր), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2:

թյամբ, բայց ճակատամարտում նրանք ջարդվել են հայերի ու նրանց օգնության զնացած՝ Վախթանգի ուղարկած վրաստանցիների՝ ուրեմն Դավիթ-Քեկի կողմից¹⁵:

Ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Պետրոս Մեծի զնսպանորդ Իվան Կարապետը (որ 1723 թ. ուղարկված էր Անդրկովկաս՝ հայերին տանելու կայսեր հրովարտակ-նամակը, նրանց իր հովանու տակ վերցնելու և օգնություն խոստանալու մասին) Շոշից գրած իր նամակով ռուսական արքունիքին հայտնում է, որ Բակուրը 30 մարդ է ուղարկել Մեծ Հայք՝ Դավիթի ղեկավարությամբ, նրանց շուրջը հավաքվել է 4000—5000 մարդ ու զնացել են զլլաբաշներին վրա և մեծ հաղթանակներ տարել, բայց հետո անհաջողության են մատնվել: Իվան Կարապետը հայտնում է, որ ինքը սղնախների զորքի հետ զնացել է Կապան, հայերին օգնելու:

Այդ նամակով Ի. Կարապետը հայտնում է, որ Խնձորեսկում հավաքված 200 հայեր ջարդել են իրենց ճանապարհը փակող պարսիկ զորքին և անցել Ղարաբաղ: Նա հայտնում է նաև, որ ըստ Երևանից ստացված մի տեղեկության թուրքերը քաղաքը վերցրել են և ջարդել բազմաթիվ հայերի ու «քրդերի» (այսինքն մահմեդականների՝ ադրբեջանցիների): Նա խնդրում է ուղարկել ռուսների զեթ 2000-անոց զորամաս, որը բավական կլինի հայերի գիմադրությունը հաջող կազմակերպելու համար¹⁶:

Սակայն Ռուսաստանը չկարողացավ ռազմական օգնություն հասցնել Ղարաբաղի, Սյունիքի ու Երևանի հայությունը, ինչպես և Վրաստանին, քանի որ դա առիթ կտար նոր ավելի կործանարար պատերազմի: Դրան էին սպասում ոչ միայն թուրքերն ու Պարսկաստանը, այլև Անդլխան, Ֆրանսիան և Շվեդիան: Պետրոս Մեծը ստիպված էր 1723 թ. ժամանակավորապես հրաժարվել ողջ Անդրկովկասն ազատելու ծրագրից

¹⁵ АПО, т. II, ч. II, стр. 64.

¹⁶ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953, վավ. № 52:

և հաշտութեան պայմանագիր կնքել Պարսկաստանի հետ՝ ուղղված թուրքական ազդեցության դեմ: 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին կնքված Պետերբուրգյան պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանին էին միացվում Կասպից ծովի հարավային ու արևմտյան ափերը՝ Դերբենտից ու Բաքվից մինչև Գիլան, Մազանդարան ու Աստրաբադ: Ռուսաստանը պարտավորվում էր ռազմական օգնություն ցույց տալ Պարսկաստանին՝ աֆղանների ու թուրքիայի դեմ¹⁷: Բայց պարսից շահի լիազոր-դեսպանի՝ Իսմայիլ բեկի կողմից 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին ստորագրված պայմանագիրը մնում էր առանց վավերացման: Արևմտյան դիվանագետները և արքունի ռազմատենչ խորհրդատուներն ու խաները պահանջում էին հրաժարվել Պետերբուրգյան պայմանագրից և ետ վերցնել Մերձկասպյան մարզերը: Եվ թեպետ հիմնական ռազմական գործողությունները դադարեցին ու ռուսական զորքերը դեռ էլի 10 տարի պահում էին իրենց դիրքերը, աֆուհանդերձ, առանձին տեղերում շարունակվում էին պարսիկների դիմադրությունն ու ընդհարումները՝ ինչպես ռուս զորքերի, այնպես և հայ ու վրացական ապստամբների հետ: Սակայն դրանք հիմնականում տեղական բնույթի մարտեր էին և՛ իրեն ծավալով, և՛ քանակով: Դրա պատճառը ոչ միայն ռուս-պարսկական պայմանագրի կնքումն էր, այլև նոր ու ահեղ թշնամին՝ թուրքիան, որ ծառանում էր ինչպես Կովկասի, այնպես և Պարսկաստանի ու Ռուսաստանի դեմ:

Այսպես, 1723 թ. սկսվում է ազատագրական պայքարի նոր շրջան՝ այժմ ուղղված թուրքական արշավանքի դեմ, որը բերում էր ավերածություններ, բռնություններ և ավելի ծանր ու բարբարոս տիրապետության վտանգ: Թբիլիսին գրավելուց հետո թուրքական զորքերի հրամանատար Իբրահիմ փաշան հարձակում սկսեց՝ նպատակ ունենալով գրավել Գանձակը: Քաղաքի հայ և աղբրեջանցի բնակիչները Կախեթի Կոստանդին թագավորի ղեկավարությամբ քանսորյա մարտե-

րում ուժասպառ արին ու փախուստի մատնեցին թուրքերին ու նրանց դաշնակիցներին: Բայց այդ առաջին հաջողությունը չէր կարող փոխել և չփոխեց թուրքական արքունիքի ծրագիրը, որը նախատեսում էր ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի նվաճում, այլև ամբողջ Պարսկաստանի միակցումը կայսրությանը: Թուրքական գործող բանակը նոր համալրումներ էր ստանում՝ ուժեղացնելով հարձակումը բոլոր ճակատներում: Անհրաժեշտ էր միավորել բոլոր ուժերը թուրքիայի, նրա Կովկասյան վասալների և Ղրիմի խանության դեմ: Հակաթուրքական ճակատ ստեղծելու անհրաժեշտությունը հասկանում էին և՛ Ռուսաստանի, և՛ Անդրկովկասի քաղաքական գործիչները:

Դեռևս 1723 թ. հունիսի 6-ին, համաձայն Պետրոս Մեծի հրամանի, «մի քանի կարևորագույն ու զաղտնի գործերով» Անդրկովկաս է ուղարկվում դեսպանորդ Իվան Կարապետը, որն իր եղբայր Լուկա Շիրվանովի հետ մինչ այդ ապրում էր Պետերբուրգում, մեծահարուստ վաճառական էր և քաղաքական գործիչ: Ի. Կարապետին տրված հանձնարարությունների հույժ կարևորությունն ու պատասխանատվությունը հաստատվում է այն փաստով, որ մեկնելուց առաջ՝ հունիսի 3-ին, նրան ընդունում է Պետրոս Մեծն իր մերձավորների՝ կանցլեր, Արտաքին գործոց կոլեգիայի պրեզիդենտ Գ. Ի. Գուլովիին, Պարսկական արշավանքի ժամանակ կասպյան նավատորմի ղեկավար հրամանատար գեներալ-ծովակալ Ֆ. Մ. Ապրակսինի և Արշավանքային գրասենյակի պետ և Կոմերց-կոլեգիայի պրեզիդենտ Պ. Ա. Տոլստոյի հետ: Այստեղ ընթերցվում է հայ ժողովրդին ուղարկվող հրովարտակ—նամակը¹⁸:

18. Բերնեք Պետրոս Մեծի հրովարտակը, նախօրոք նշելով, որ զաքացատրություն ու պատասխան էր հայ գործիչների և մասնավորապես Գանձաքարի ներսես կաթողիկոսի (1706—1763) և նաչի ու Սարգիս յուզբաշինների բազմաթիվ դիմումներին, որոնք խնդրում էին Պետրոս Մեծին՝ իրենց ընդունել Ռուսաստանի իշխանության հովանու տակ:

«Մեր կայսերական ողորմածությունն ու ողջույնները Պարսկաստանում ապրող ազնիվ հայ ժողովրդին:

Ճեղ հայտնի է, որ վաղընչական ժամանակներից մեր կայսրության

17 տե՛ս «Полное собрание законов Российской империи», т. VII, СПб., 1830, док. № 4298.

Մենք բերեցինք Պետրոս Մեծի հրովարտակը¹⁹ ամբողջությամբ ցույց տալու համար, որ այդ կարևոր վավերագրում

և Պարսկական պետության միջև պահպանվում էին լավ փոխհարաբերություններ ի շահ և հօգուտ կողմերի, կատարվում էր ազատ առևտուր, որը հետագայում դադարեց՝ Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթությունների հետևանքով: Այնժամ Շամսիբում գտնվող մեր վաճառականների թալանեցին ու սպանեցին և այդ պատճառով մենք ստիպված էինք այդ երկրամասերում մեր զենքը գործադրել: Եվ աստժող կամքով այնպես եղավ, որ Կասպից ծովափին գտնվող այն քաղաքները, որոնց միջոցով այդ առևտուրը միշտ կապվում էր մեր կայսրության հետ, անցան մեր պաշտպանության տակ: Եվ որովհետև այդ առևտուրը մեծ մասամբ կատարվում էր ձեր ժողովրդի միջոցով, ուստի հայերը, ինչպես նրանք, ովքեր ապրում են Պարսկաստանում, այնպես էլ հատկապես նրանք, ովքեր մեծ բազմությամբ ապրում են մեր կայսրության զանազան քաղաքներում, ամենայն խոնարհությամբ խնդրեցին, որ ձեզ՝ Պարսկաստանում ապրող հայերի հետ այդ առևտուրը վերսկսվի ու վերականգնվի:

Եվ մենք, այդ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած հատուկ կայսերական ողորմածությամբ, սրանով հատարարում ենք, որ ...նրանք առանց որևէ երկյուղածության այցելեն և եթե կուզենան՝ բնակվեն ու ապրեն այն քաղաքներում ու գավառներում, որտեղ մինչ այդ ունեին իրենց տները, անարգել կատարելով իրենց առևտուրը, հուսադրված, որ մենք կկարգադրենք ոչ միայն պաշտպանել նրանց, ցույց տալ ամեն կարգի անհրաժեշտ օգնություն՝ ազատորեն կատարելու առևտուր, այլ նաև մեծազույն շահույթի և օգտակարության համար ամենայն ողորմածությամբ կշնորհենք մի շարք հատուկ արտոնություններ:

Եվ զրանում հայ ժողովրդին լավագույն ձևով հավաստիացնելու նպատակով, համաձայն այստեղ բնակվող հայերի խնդրանքի, հարմար գտանք նրանց հայրենակիցներից մեկին՝ Իվան Կարապետին մեր սուլայ պատասխան հրովարտակով ուղարկել [ձեզ մոտ] և նրան հայտնեցինք մեր ամենաողորմած կամքն ու վերջը՝ հայ ժողովրդի բոլոր այլ խնդրանքների ու գործերի մասին: Եվ ցանկանում ենք, որ զրանում նրան լիակատար ու անվերապահ հավատ ընծայվի, և ի հաստատումն զրա սրվում է մեր պատասխան հրովարտակը՝ վավերացված մեր սլետական կնիքով: (Հրովարտակի տակ ստորագրել են Գ. Ի. Գոլովկինը և Պ. Ա. Տոլստոյը): Տե՛ս Դ. ԶՅՕԵ, վավ. № 227 (բերվում է ուսուրենից՝ մեր թարգմանությամբ):

¹⁹ Հրովարտակի տակ նշված է. «Գրա հայերին թարգմանության պատճենը, որ կատարել են հայեր Լուկա Բլինը, Պիրի Մնացազանովը և Իվան Կարապետը, ուղարկված է նրա՝ Իվան Կարապետի հետ, 1723 թ. հունիսի 6-ի օրը» (Նույն տեղում):

չկա ոչ մի խոսք ռազմաքաղաքական իրավիճակի և հայերի կողմից ռուսական օգնություն խնդրելու մասին: Իսկ Իվան Կարապետին տրված երկրորդ փաստաթուղթը՝ Պետրոս Մեծի հուշագիրը²⁰, պատասխան է հայերի այն դիմումներին, որոնցով նրանք ռազմական օգնություն էին հայցում: Այնտեղ հենց սկզբից նշվում է, որ հուշագիրը՝ պատասխան-հրովարտակ է, հասցեագրված Գանձասարի ներսես պատրիարքին և Եսայի, Սարգիս, Գրիգոր, Սարուխան, Ավան ու մյուս յուզբաշխներին:

Հուշագրում նշվում է, որ Պետրոսը հայերին վերցնում է իր պաշտպանության տակ, հուսադրում, որ կօգնի նրանց ազատվելու, սակայն մինչ այդ Ռուսաստանը պետք է ամրապնդի իր դիրքերը Մերձկասպյան շրջաններում և նախապատրաստվի Հայաստանին օգնելու՝ համալրելով Գիլանում, Բաքվում ամրացված զորամասերը: Հայերին կոչ է արվում չթուլացնել իրենց դիմադրությունը, իսկ մեծ վտանգի դեպքում՝ մեկնել Ռուսաստան, ժամանակավորապես խուսափելով կոիվներից, մինչև որ սկսվարտվեն նախապատրաստությունները և հնարավոր կդառնա անհրաժեշտ ուժերով նրանց ազատելը: Նշվում է նաև, որ Ի. Կարապետին տրված Պետրոսի հրովարտակը, որով նրան լիակատար վստահություն էր տրվում, գրված է ընդհանուր և խույ (փոխաբերական) տերմիններով (արտահայտություններով), որ թշնամու ձեռքն քնկնելու դեպքում հայերին վնաս չհասնի, մինչև այնժամ, չնայած մենք ի վիճակի կլինենք նրանց օգնության գնալու՝ հարկ եղած և հզոր միջոցներով²¹:

Նույն 1723 թ. Պետրոս Մեծը իր ձեռքով գրել է նաև մի «Հայտարարություն գործողությունների և արշավանքի մասին», որով բացատրվում է Պարսկական արշավանքը զգա-

20 Տե՛ս Դ. ԶՅՕԵ, վավ. № 229:

21 Նույն տեղում:

դարեցնելու» և իր զորքի մի մասի Աստրախան վերադառնալու պատճառները²²։

Պետրոս Մեծի գրած «Հայտարարությունը» հերքում է մինչև այսօր առանձին պատմաբանների կողմից հայտնվող այն թյուր կարծիքը, ըստ որի ռուսական կառավարությունը 1723 թվականից իբրև թե հրաժարվեց Անդրկովկասը ազատագրելու և իր հովանու տակ վերցնելու ծրագրից՝ ըստ էության հայերին մատնելով թուրք ու պարսիկ սատրապների դատաստանին։ Ինչպես Պետրոս Մեծի «Հայտարարությունը», աճյալես և հետագա տարիներին Անդրկովկասում վարվող քաղաքականությունը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի Ռուսաստանին միացնելու ծրագիրը եղել էր և մնաց Պետրոսի ու Եկատերինա I-ի կառավարության Մերձավոր Արևելքում վարվող քաղաքականության առանցքը։ «Հայտարարությունը» բազմակողմանիորեն բարացահատում է այն պատճառները, որոնք Պետրոս Մեծին ստիպեցին 1723 թ. սահմանափակվել Կասպից ծովի արևմտյան ու հարավային ափերի նվաճումով և ժամանակավորապես հրաժարվել Վրաստան ու Հայաստան զորք մտցնելու ծրագրից։

Փաստաթղթում նշվում է, որ 1722 թ. օգոստոսի 27-ի ալեկոծության հետևանքով Կասպից ծովով դեպի Պարսկաստան շարժվող նավերից 12-ը խորտակվել են։ Սպասվող նոր նավերից 17-ը, որ տանում էին մթերք, նույնպես ջարդ ու փշուր են եղել և Ուշ գետի մոտերքում խրվել ծանծաղուտի մեջ (զրան ականատես է եղել վրաց իշխան Թուրքեստանաշվիլին և ուրիշներ)։ Մի գիշերում եղել է 1700 ձիերի անկում և այլն, և այլն։ Ուստի պետք էր արշավանքը դոնե մեկ տարով հետաձգել։ Սակայն Թուրքիայի կողմից Անդրկովկասը նվաճելու վտանգը ստիպում էր Ռուսաստանին շտապել,

22 Տե՛ս Վ. Ոսկանյան, Վ. Մարտիրոսյան, նոր վավերագրեր 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 193—216։

ինչպես գրել է Պետրոս Մեծը, պետք էր «պարսկական սահմանների վրա դոնե մի ռոտաչափ տեղ ստանալ, որը և աստծո օգնությամբ կատարված է և մեր ձեռքին է Գերբենտ փառավոր քաղաքը, ընդ որում, նրա երկու կողմերում կառուցել ենք 2 բերդ... և այդպես մեկը մյուսի հետևից պիտի կառուցվեն, քանի որ սկսածը շենք լքի, ինչում ինքներդ կարող եք համոզվել... 21 տարի ինչպիսի ծանր արյունալի պատերազմի մեջ էինք Շվեդիայի հետ, բայց չլքեցինք՝ մինչև բարեհաջող ավարտը։ Իսկ այստեղ, այդքան հեշտն ու շահեկանը ինչո՞ւ լքել։ Եվ ինչպիսի անպատվություն կլինի ամբողջ աշխարհի առջև, ընդ որում, բոլոր մուսուլմաններին մեր դեմ կքաջալերենք...»²³։

Այս «Հայտարարությունը» բազմացվել ու բաժանվել է վրացիներին և հայերին։ Ինչպես հայտնի է, ռուսական զորքերը 1723 թ. ոչ միայն չհեռացան, այլև ամրացան ու համարվեցին Մերձկասպյան բոլոր մարզերում էլի մի տասնամյակ։ Սակայն Պետրոս Մեծի մահը 1725 թ. հունվարին, արքունի շրջաններում սկսված երկպառակությունները, խուճապը, անվճռականությունը, քաղաքական ու նյութական միջոցների մոբիլիզացման դժվարությունները մի կողմից, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի, ինչպես և նրանց թիկունքում կանգնած պետությունների հույժ ակտիվացումը կանխեցին Անդրկովկասում ռուսական նոր արշավանք սկսելու փորձերը։ Սակայն ազատագրական շարժումը 1723 թ. հետո էլ շարունակվում էր ու նոր թափ ստանում և դրան նպաստում էին ռուսական կառավարության կողմից տրվող խոստումները։

Ուժի մեջ էր մտնում նաև Ռուսաստանի հովանավորության տակ վրաց-հայկական միացյալ պետության ստեղծումը, որը պետք է զլխավորեր Վախթանգ VI-ը։ Վերջինիս իրավունքները ճանաչվում էին ինչպես ռուսական արքունիքի, այնպես և հայ ու վրաց ավագանու կողմից՝ ազատա-

23 Նույն տեղում, էջ 198։

գրական մարտերի բոլոր տարիներին: Հասկանալի է, որ ուսական պետությունը չէր օգնի Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժմանը, եթե դա օգտակար չլիներ Ռուսաստանի համար: Այդ շատ լավ հասկանում էին նաև ազատագրական շարժման ղեկավարները, ովքեր լինելով լայնախոհ գործիչներ, հետո էին «անկախ պետություն» ստեղծելու պատրանքներից: Նրանք հուսով էին, որ ի վերջո ուսները կզան օգնության, կազատեն Անդրկովկասը ու կվերցնեն իրենց պաշտպանության տակ: Իսկ մինչ այդ պետք էր դիմադրել թուրքական հարձակմանը և դրա համար միավորել ուժերը՝ Գանձակի, Երևանի և մյուս քաղաքների ինքնապաշտպանության համար:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ վրաց թագավորի ղեկավարությամբ հայ, վրաց ու ադրբեջանական ջոկատների Գանձակի համատեղ պաշտպանության 1723 թ. հերոսամարտերից հետո, 1724 թ. մարտի 24-ին կնքվում է հատուկ պայմանագիր՝ համագործակցությունը և քաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով: Դաշնակիցները միաժամանակ դիմում են Ռուսաստանին, իրենց հպատակությունը հայտնում և խնդրում օգնություն: Այս փաստը նորից ու նորից վկայում է Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների և Ռուսաստանի միջև կապ ու դաշինք ստեղծելու ձգտումը:

Ինչքան էլ մեծ էր թուրքական ագրեսիայի դեմ կանգնելու պատրաստակամությունը, ուժերն անհավասար էին: Յանկանալով կանխել թուրքերի հետագա առաջխաղացումը Անդրկովկասում և նոր պատերազմի վտանգը, 1724 թ. հունիսի 12 (23)-ին Կոստանդնուպոլսի ուսական ղեկավար Նեպոլտեը թուրքիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որի համաձայն կողմերը փոխադարձաբար ճանաչեցին զրաված տարածությունների վրա իրենց տիրապետությունը և իրավունքը: Թուրքիան ճանաչեց Պետերբուրգի ուս-պարսկական դաշնագիրը, իսկ Ռուսաստանը՝ Թուրքիայի «իրավունքը» Վրաստանում (Թբիլիսի և այլն), Ադրբեջանում (Շամախի, Թավրիզ), Պարսկաստանում (Ղազվին) և Հայաստանում: Թեպետ այդ պայմանագիրն օգնեց Մերձկասպյան մարզերում Ռուսաս-

տանի դիրքերի պահպանմանը, սակայն շարժելակեց թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Գանձակ ու Երևան: Պայմանագիր կնքելուց արդեն երկու ամիս հետո, այն խախտելով նրանք օգոստոսին զրավել էին Նախիջևանը, Օրդուբադն ու Գողթան զավառը և պաշարել Երևանի միջնաբերդը դեռևս հունիսի 7-ին²⁴: Երևանի և շրջապատի դյուղերի բնակիչները վրաց Կոստանդին թագավորի հետ կոտուց ու Գանձակից եկած ադրբեջանցի, վրացի ու հայ մարտիկների ջոկատի հետ շուրջ երեք ամիս համառոտեն ու հերոսաբար պաշտպանում էին քաղաքը քառապատիկ գերազանց թուրքական բանակի հարձակումներից, նրան պատճառելով մեծ կորուստներ: Ըստ թուրքական աղբյուրների վկայության թուրքերը կորցրին 20.000 զինվոր: Սակայն պարենի ու զինամթերքի սպառվելը, թշնամու հրետանու կատարած ավերածությունները և որևէ լուրջ օգնություն ստանալու անհնարինությունը Երևանի պաշտպաններին ստիպեցին սեպտեմբերի 22-ին բերդը հանձնել, իսկ թուրք զավթիչները, խախտելով իրենց խոստումը, դաժան դատաստան տեսան բերդի պաշտպանների հետ:

Երևանի և մասնավորապես միջնաբերդի հերոսական պաշտպանության ընթացքում շատ ավելի կորուստ էին ունեցել թուրքերը, քան հայ ու ադրբեջանցի զորամասերը: Հիշենք, որ Աբդուլլա փառաջի հրամանով Չորագյուղի վրա կատարված միայն մի հարձակման ժամանակ պաշտպանները կորցրին 1300, իսկ թուրքերը՝ 6000 մարդ: Պաշտպանության համառ ու տևական բնույթի վկայություն է այն փաստը, որ Աբդուլլան, ունենալով մեծ բանակ, նորից ու նորից պահանջում էր համալրումներ և ստացավ օգնություն՝ 38.000-անոց զորք:

Թե ինչպիսի նշանակություն էր տրվում Երևանի զրավմանը, նրա ռազմաքաղաքական դիրքերին՝ պարզ երևում է ժամանակի և՛ ուսական, և՛ թուրքական զրագրություններից:

Երևանի զրավման մասին Կոստանդնուպոլսից Մոսկվա

24 Մանրամասնություններ տե՛ս Վ. Մ. Մարտիրոսյան, Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում, Երևան, 1971, էջ 141—150:

տեղեկություններ է հաղորդել ռուսական դեսպան Իվան Նեպլյուևը: Նա գրում է, որ սեպտեմբերի 22-ին թուրքերն այդ քաղաքը վերցրին, «ինչի մասին Բարձր Դուռը տեղեկություն է ստացել այս՝ հոկտեմբեր ամսի 8-ին, իսկ 9-ին Վեզիրաղայի միջոցով հայտնել է արտասահմանյան մինիստրներին (այսինքն դեսպաններին), այդ թվում նաև ինձ... դրա համար այժմ շարունակվում են և հանդիսությունները, և թնդանոթային սալյուտները, և հրավառությունները...»²⁵: Արվարձանները թուրքական զորքերի կողմից գրավվել էին դեռևս գարնանից, հայտնում է Նեպլյուևը, հաստատելով, որ բերդի պաշտպանությունը շարունակվել է առնվազն 4 ամիս:

Գրությունն առանձնապես ծանրացավ 1725 թ. սկիզբներից՝ Պետրոս Մեծի մահից հետո, երբ ռուսական կառավարող շրջաններում հուսահատության ու խուճապի մթնոլորտ ստեղծվեց: Եկատերինա I կայսրուհին (1725—1727) և նրա մերձավորները շունեին պետական, առավել ևս ռազմաքաղաքական գործերի ղեկավարության համար անհրաժեշտ ուժ և հեղինակություն: Նրանց միջև սկիզբ առան քայքայիչ երկպառակությունները: Զկար միասնություն անգամ «Գերագույն գաղտնի խորհրդում», որն ստեղծվեց երկրում ընդհանուր ղեկավարություն ապահովելու համար: Դժվարացավ զինական նոր ուժեր, ռազմամթերք և պարենի անհրաժեշտ պաշարներ ստեղծելու և Անդրկովկաս ուղարկելու գործը: Այդ ամենին լավատեղյակ թուրքական կառավարությունը, Արևմուտքի ուժեղացող ազդեցության տակ ձեռնարկեց ավելի խոշոր ռազմական գործողություններ: Ռուսաց կառավարությունը անհրաժեշտ էր համարում Պարսկաստանի հետ համագործակցելու եզրեր գտնել, օգնել այնտեղ սկսված հակաթուրքական պայքարին, խոստանալով պարսից շահին հետագայում ետ քաշել ռուսական զորքերը Մերձկասպյան շրջաններ:

²⁵ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ, ֆ. 89 (Ռուսաստանի հարաբերությունները Թուրքիայի հետ), 1724 թ., գ. № 6, թ. 471—472: Տե՛ս նաև «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 151:

քից: «Գերագույն գաղտնի խորհուրդի» գեներալ-ֆելդմարշալ Գոլզոռուկովին ուղարկած 1726 թ. ապրիլի 25-ի հույժ գաղտնի հրահանգից հայտնի է «նորին կայսերական մեծության մտադրությունը՝ աստիճանաբար դուրս գալ պարսկական գործերից»²⁶: Սակայն այդ հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, երբ Պարսկաստանում ստեղծվի հուսալի կառավարություն, երբ Կասպից ծովի շրջաններում ու ռուսական սահմանների մոտ թուրքերի տիրապետության վտանգը վերացվի:

Հրահանգը պահանջում էր այդ ծրագիրը պահել խիստ գաղտնի, և ընդհակառակը՝ անհրաժեշտ դեպքում ինչպես Կախթանգին ու տեղի ժողովուրդներին, այնպես և թուրքերին հայտարարել, որ Ռուսաստանը ուժեղ նախապատրաստություններ է տեսնում և բավական զորք է հավաքել ու գործողություններ է սկսելու Պարսկաստանում:

Այս յուրօրինակ քաղաքականության նպատակն էր՝ քաջալերել Անդրկովկասում ծավալված ապստամբական ու դիմադրական պայքարը, սանձել թուրքական ագրեսիան, շահին ստիպել Ռուսաստանի հետ կնքած պայմանագիրը վավերացնել և համագործակցել՝ Թուրքիայի դեմ պայքարելու համար, թուլացնելով արևմտյան երկրների ազդեցությունը պարսկական ու թուրքական շրջաններում: Անգլիան, որ Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամական դիրք էր բռնել Պետրոս Մեծի Պարսկական արշավանքի ժամանակ, 1726 թ. 20 նավ է ուղարկում Բալթիկ ծով՝ իբրև թև խաղաղություն պահպանելու և Շվեդիան ու Դանիան (ռուսական «հարձակման» դեպքում) պաշտպանելու նպատակով: Անսքող հակառուսական դիրք էին բռնել Թուրքիան և նրա վասալները Կովկասում ու Ղրիմում: Այդ ուժերի թիկունքում էին կանգնած նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան: Նման պայմաններում դժվար էր դառնում ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Ռուսաստանի վիճակը: Քանի որ Կոստանդնուպոլսի ռուս-թուրքական պայմանագրով չէր կարելի միջամտել կողմերի գրաված երկրամասերի գործերին, ռուսական արքունիքը պարբերաբար խուսափողական պա-

²⁶ Վ. Ոսկանյան, Վ. Գիլոյան, նշվ. հոդվ., էջ 265:

տասխան էր տալիս օգնութիւն խնդրող հայերի նամակներին, միաժամանակ զգուշացնելով վրաց և հայ գործիչներին՝ չզրգռել թուրքերին:

Վախթանգ VI թագավորը, հայ և վրաց գործիչները հետևողականորեն, բայց զգուշութեամբ, շարունակում էին իրենց կենդանի ու գրավոր կապերը վրացի, հայ ու պարսիկ գործիչներին հետ: Այսպես, Վախթանգը նամակ է գրում շահի վրացի պալատական Սարիզան-բեկին և հայտնում, որ ինքը Պետրոս Մեծին խնդրել էր բարեկամական հարաբերություններ հաստատել շահ Քահմազի հետ: Պետրոսը իբրև թե համաձայնվել էր այդ նպատակով իրեն ուղարկել Պարսկաստան՝ շահի արքունիք՝ հավաստելու, որ Պետրոս Մեծը ուզում է շահին դաշնակից լինել, ազատել թուրքերի կողմից գրավված երկրները և վերադարձնել Պարսկաստանին: Այդ նպատակով Վախթանգը շահի մոտ է ուղարկել Դավիթ Նազարովին: Թեպետ մինչև Վախթանգի Պետերբուրգ հասնելը Պետրոս Մեծը մահացել էր, կայսրուհի Հռչակված Եկատերինա I-ը, կատարելով Պետրոսի կամքը, զորք էր ուղարկել Գիլան, որպեսզի ուժերը միավորելով երկիրն ազատի թուրքերից: Դրա համար Վախթանգը Սարիզանից պահանջում էր շահին համոզել և բերել Գիլան՝ որպեսզի նա վավերացնի ռուս-պարսկական պայմանագիրը՝ համատեղ գործողություններ սկսելու համար: Վախթանգի նամակով և Արտաքին գործոց կոլեգիայի հանձնարարականով Դավիթը 1725 թ. հունվարի մեկին գնում է Աստրախան, ներկայանում նահանգապետ Ա. Վոլինսկուն, նրանից ստանում 300 ռսկի ճանապարհածախս և շուտափույթ մեկնում Գիլան: Սակայն, ինչպես Արտաքին գործոց կոլեգիային գրում է Մատյուշկինը, «Վրացական իշխան Դավիթ Նազարովը... ոչ մի կերպ չի կարողանում գնալ շահի արքունիք՝ այնտեղի խառնակությունների պատճառով... և ոչ ոք չգիտի, թե որտե՞ղ է գտնվում շահը»: Գեկտեմբերի 6-ին Դ. Նազարովը վերադառնում է Պետերբուրգ և Արտաքին գործոց կոլեգիային ներկայացնում մի ղեկուցագիր, ըստ որի նա այնուամենայնիվ կարողացել էր կատարել իրեն տրված հանձնարարությունը՝ նամակները հասցնել Սարիզանին և շահ-

հին: Բայց Սպահանն ազատագրելու նպատակով շահի կազմակերպած արշավանքը ձախողվել էր և նա շարզվել էր ու փախել Մազանդարան, ապա՝ Աստրաբադ: Նազարովը գրում էր նաև հայերի մասին, նշելով, որ «նրանք հաստատ են կանգնած» և հարձակվող մեծ թվով թուրքերին քանիցս կոտորել են: Հայերին են միացել նաև Գանձակի այն բնակիչները, որոնք կարողացել են քաղաքից դուրս գալ: քրդերը նույնպես միացել են նրանց և ստեղծվել է բավական մեծ զորք:

1726 թ. աշնանը Վախթանգը վրաց իշխան Ֆրանգիստան-թուրքեստանովին ու Դավիթ Նազարովին նորից ուղարկում է Քահմազ շահի մոտ՝ հավանաբար համատեղ գործողություններ կազմակերպելու նպատակով, քանի որ դեռևս 1726 թ. ապրիլին Սարիզանից ստացել էր հուսադրական նամակ, որով նա հայտնում էր, թե Քահմազ շահը բարյացակամորեն է արամադրված Վախթանգի նկատմամբ, ուզում է ձմռանը գնալ Գանձակն ազատելու և իր զորքերը միացնելով սղնախների զորքին անցնել նաև Վրաստան՝ այնտեղից թուրքերին վանելու նպատակով: Սարիզանը գրել էր նաև, որ «սղնախցիները երեք անգամ հաղթել են թուրքերին, և նրանց կտրած գլուխներն ուղարկել են շահին»²⁷:

Դավիթ Նազարովը հավանաբար հանդիպել է շահին, ապա հայ ու վրաց մարտիկների հետ կովել թուրքերի դեմ: Այդ է վկայում Դավիթ Նազարովին օգնելու մասին Քահմազ շահի հրովարտակը՝ իր զորքերի գլխավոր հրամանատար Մահմեդ Ռիզա խանին: «Իմացած եղիր,— գրել է շահը,— որ բարձրապատիվ և իրեն հավասարների մեջ նշանավոր, Վրաստանի ու Քարթլիի զերապատիվ իշխանների ժառանգ Հուսեին-Կուլի խանի (Վախթանգ VI-ի) մերձավոր Դավիթ բեկը, որ մեր օրենքին ու պետությունը աներեր հավատարմությամբ ցույց է տվել հռանդուն ու ջանասեր ծառայություն, փոփոխվող զեպքերի բերումով ընկել է ծանր վիճակի մեջ: Ուստի,

²⁷ Այս և Դավիթ Նազարովի մասին փաստերի մանրամասնությունները տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1964 թ. № 2-ում, Վ. Ոսկանյանի և Վ. Գիլոյանի հաղորդման մեջ:

սույն բարձր հրամանագիրն ստանալուն պես, նրա, բարձրապատվի գրությունը կարգավորել այնպես, որ նա կարողանա շարունակել իր ջանասեր ծառայութիւնը և դրա կատարման ընթացքում կարողանա անհրաժեշտ ջանք ու ձգտում ցուցաբերել, ունենալով մեր թագավորական բարեմաղթութիւնը»²⁸:

Այս ընթացքում, երբ ռուսական ու վրացական գործիչները դիվանագիտական ճանապարհով փորձում էին բարելավել հարաբերութիւնները Պարսկաստանի հետ, Ղարաբաղի ու Սյունիքի շրջաններում համառ մարտեր էին մղւում թուրք զավթիչների դեմ:

1726 թ. հունիսի 15-ի նամակով Եսայի կաթողիկոսը, Ի. Կարապետը, Ավան, Աբրահամ, Քարխան և մյուս յուզբաշիները Վախթանգ VI-ին հայտնում են, որ հունիսի 10-ին Գանձակից թուրք զորքերը Խաչենի վրա են հարձակւել, ավերել Ղազանչի, Ղապարթու և Չանկաթաղ գյուղերը, թալանել ու գերեզմաններ են կառուցել, բայց սղնախից գնացած հայ զորքերը վրա են հասել, կոտորել թշնամուն, ազատել գերիներին ու վերագործրել ավարը: Սակայն, ինչպես գրում են նրանք, վտանգը չի վերացված և անհրաժեշտ է զորք ուղարկել՝ Եամախին ազատելու համար²⁹:

1726 թ. օգոստոսի 1-ին գեներալ Լեաշովը հայտնում է, որ սղնախների հայերը ետ են շարտել թուրքական մեծ ուժերի շորս խոշոր հարձակումները և մինչև այժմ էլ համառորեն կռւում են³⁰: Հայերը գործում էին քրդերի ու ադրբեջանցիների հետ նաև այն ժամանակ, երբ 1727 թ. օգոստոսին Թավրիզից թուրքերը շարժւեցին Դիզակի ու Բարգուշատի վրա: Բայց թուրք զորքերը շուրջին կռւել իրենց հավատակիցներին հետ և թուրքական կառավարութիւնը ստիպված եղավ խաղաղութիւն կնքելու համաձայնութիւն տալ³¹:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 267 (հրովարտակի տակ գրված է չեմադրիւն-էվլիւ ամիս, 1139 թվական):

²⁹ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերութիւնների պատմութիւնից, վավ. № 74:

³⁰ Նույն տեղում, վավ. № 132:

³¹ Տե՛ս АРО, т. II, ч. I, «Историческое введение» академик АН Арм. ССР А. Г. Иоаннисяна, стр. ХСІ.

Համառ մարտեր էին մղւում Կապանում (Սյունիքում), որտեղ շարժման զուխ էին կանգնած Դավիթ-Բեկն ու Մխիթար-Բեկը (սպարապետը), հենակետ ունենալով Հալիձորի բերդը: Թուրքերը 1726 թ. պարբերաբար հարձակումներ էին կազմակերպում, բայց չէին կարողանում բերդը նվաճել ու ետ էին շարտւում թողնելով բազմաթիվ զոհեր: Պաշտպանութեան կազմակերպիչներից Ստեփան Շահումյանն իր նշանավոր «Պատմութիւն Դաւիթ բէգին» գրքում նկարագրում է վճռական մարտերը և մասնավորապես զրանցից մեկը, երբ թուրքական զերազանց ուժերը բոլոր կողմերից 7 օր շարունակ հարձակւում էին Հալիձորի բերդի պարիսպների վրա, ումբակոծում, սանդուղքներով վեր մագլցում, չկարողանալով ներս թափանցել: Երբ թշնամին կարծես մոտ էր հաղթանակին, հերոս պաշտպանների մի խումբ շատ անսպասելի դուրս է նետւել ու մխրձվել թշնամու շարքերը, խուճապի և փախուստի մատնելով հանկարծակի եկած թուրքերին, հետապնդելով ու կոտորելով նրանց: Ընկածների կողքին փախչողները թողել էին 148 զորոշակ: Այս հաղթանակը հսկայական բարոյական նշանակութիւն ունեցավ, նոր ուժեր համախմբեց Դավիթ-Բեկի ու Մխիթար-Բեկի շուրջը, հնարավորութիւն ստեղծելով գրավել նաև Մեղրին՝ քաղաքի բնակչութեան և Մխիթար-Բեկի ու Տեր Ավետիսի զորքերի համատեղ ու սրբնթաց գործողութիւնների միջոցով: Կապանը, այսպիսով, ձեռք բերեց ինքնուրույն իշխանութիւն և կարողացավ ետ մղել թուրքերի բոլոր հարձակումները, պատժելով ու հնազանդեցնելով վախկոտներին և դավաճաններին: Դավիթ-Բեկը, նրա զինակիցներ Մխիթար-Բեկը և մյուս հայ զորապետները գործում էին փոքր ուժերով, համարձակորեն դուրս գալով թշնամու մեծ զորամասերի դեմ պարտիզանական կռիւների, անսպասելի ուղղութիւններից հանկարծակի ու հուժկու հարվածներ հասցնելով և խուճապի մատնելով հակառակորդի զերազանց ուժերին:

Դավիթ-Բեկի մղած ազատագրական պայքարի հենց առաջին տարիներին վառ կերպով արտահայտւեց ինչպես նրա ջերմ հայրենասիրութիւնը, այնպես և փորձված զորա-

վարի ռազմական արվեստը, քաղաքական գործչի և դիվանագետի ակնառու տաղանդը: Պատահական չէր, որ Վախթանգ VI-ը հենց նրան ու նրա զինակիցներին ուղարկեց Հայաստան՝ պայքարի կազմակերպման ու ղեկավարման համար: Ճիշտ գնահատելով 1725—30 թթ. ստեղծված իրավիճակը, նա հասկացավ, որ Անդրկովկասի համար հիմնական վտանգը թուրքական ագրեսիան է: Դավիթ-Բեկը գործակցում էր վրացիների, ադրբեջանցիների ու պարսիկների հետ, որոնք ուզում էին երկրից դուրս վանել թուրք զավթիչներին: Հավանաբար Դավիթ-Բեկը եղել է այն հայ զորավարներից, որոնք հետագայում նադիր Ղուլի խանի (հետագայում շահ դարձած Նադիրի) զորքերի հետ՝ շարունակում են կռվել թուրքերի դեմ³²: Դավիթը զաղտնի հանդիպում էր ունեցել Քահանազի հետ և նրան նախազգուշացրել նադիրի կողմից նյութավոր դավադրության մասին (ինչպես հայտնի է նադիրը 1732 թ. զահրնկից արեց Քահանազին, իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը և 1735 թ. ինքը դարձավ շահ): Հիմք կա ենթադրելու, որ այդ նույն Դավիթ նադարովն էր այն զորեցի Դավիթ-Բեկը, որի մասին հիշատակում է Աբրահամ Երևանցի³³:

Տասնամյա դիմադրական ու հարձակողական մարտերին մասնակցում էին ոչ միայն սղնախների լամ կազմակերպված

32 Ա. Երևանցի գրում է, որ նադիր Ղուլի խանի պարսից զորքերի հետ թուրքական զավթիչների դեմ կռվում էին վեց հայազգի զորավարներ, «որք էին հազարապետը Ղուլի խանին... անուն միույն՝ Դաւիթ՝ զոր Գորքնցցի բեկ ասեն»: Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն, Երևան, 1938, էջ 76:

33 «...Քրիտոտեսայ իշխան ի հայոց ազգէ՝ Դաւիթ բեկ անուանեալ, քաջ խորհրդակաւ: Եւ սորս իմացեալ և իրազեկ եղեալ դատոյ Ղուլի խանին և երկուցեալ ի մեծամեծ շարեաց, զորոց կասկածէր թէ հասնելոց են ի վերայ շահին և թագաւորութեան նորա... ի գիշեր միում էմուտ առ շահն և սրտացաւութեամբ բարեկամութեան խոսեցաւ նմա ծածուկ առանձին և ասաց, թե «զիտեցիր տեր մեր արքայ, զի Ղուլի խանն ոչ ուզիք մտօք դայ, այլ թշնամութեամբ, և մենք ստուգիւ տեղեկացեալ ենք, զի նա գա ըմբռնել զքեզ և զնել յերկաթի կապանս և թագաւորութիւն քո լինքն գրաւել: Ի ահա նա մերձ է վաղիւ ի միւսում. և արդ, տես, թե որպէս զգուշացիս ի նմանէ» (նույն տեղում, էջ 62):

զորքերը, այլ և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում ստեղծված ջոկատները, որոնք գործում էին և՛ վրացիների ու ադրբեջանցիների, և՛ ռուսական զորամասերի հետ: Հիշատակության արժանի են Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը, որն իր ջոկատով ռուս զորքերին միացավ զեռես 1722 թ., Պետրոս Մեծի Պարսկական արշավանքի սկզբին, իսկ Ալվազ Աբրահամովը և Յակով Շամիրովը՝ իրենց շամախեցի հայ կամավորներով մասնակցեցին Ռեշտի գրավմանը³⁴:

Աստրախանից Մոսկվա վերադառնալու ճանապարհին (1722 թ.) Պետրոս Մեծից ռուսական ծառայության անցնելու թույլտվություն է խնդրել Պողոս Զենենցը և նրա կարգադրությանը ներկայացել Աստրախանի գեներալ-նահանգապետին, ապա իր ջոկատով մեկնել Բաբու և միացել ռուսական կայազորին³⁵: 1723 թ. Փիլիբեկ Բասաուրովը Վախթանգ VI-ի կողմից ուղարկվում է Հայաստան՝ Արարատյան դաշտ ներխուժող թուրքական զորքերին դիմադրություն կազմակերպելու³⁶:

Հայտնի է Ղուլանենց Ռաֆայելի և Քաղի եղբայրների, Պետրոս Կասպարովի, Ավետ Տասամալովի և շատ ուրիշների եռանդուն ու անձնուրաց մասնակցությունը 1720-ական թվականների հերոսամարտերին:

Մեծ ու նշանակալի դեր կատարեցին Հայկական և Վրացական էսկադրոնները, որոնց կազմում համախմբված ապստամբներն ու կամավորները լավ գիտենալով երկրի աշխարհազորական պայմանները, ժողովուրդներին ու նրանց լեզուն, օգնում էին ռուսական հրամանատարությունը կողմնորոշվելու և հերոսաբար մարտնչում էին թշնամու դեմ, արժանանալով բարձր գնահատականի: Խոսելով հայերի ակնառու զբրի մասին, պետք է շեշտել նրանց սխրանքները 1722—

34 Այս մասին մանրամասնությունները տե՛ս Հ. Ն. Խաչատրյան, Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում, Երևան, 1972. Նույնի, Армянское войско в XVIII в., Ереван, 1968.

35 Տե՛ս А. Н. Хачатрян, Армянское войско в XVIII в., стр. 250—252.

36 Նույն տեղում, վավ. № 112:

1730 թթ.: Բավական է հիշել թեկուզ միայն դեներալ-ֆելդ-մարշալ Վ. Վ. Դուգոուսկովի խոսքերն այն մասին, որ հայերը «թուրքերի դեմ կռվում են մեծազույն անվահերությամբ, գործում են արիաբար»: 1727 թ. նա հիացմունքով է գրում հայերի մասին ու զարմանքով նշում. «Մարդկային երեակալությունից վեր է այն, թե այդքան ուժեղ հակառակորդի դեմ ինչպես են նրանք դեռևս պաշտպանվում»³⁷: Դուգոուսկովը դիմում է կայսրին և խնդրում հայերին ցույց տալ ռազմական օգնություն³⁸: Ռուսական հրամանատարությունը, բարձր գնահատելով հայերի դերը, օգնում էր նրանց խրախուսանքներով, համառորեն կոչ էր անում կառավարությունը՝ թուլլատրել բացարձակ օգնություն ցույց տալ հայերին: Թեպետ, «Գեւրգույն գաղտնի խորհուրդը» չէր ուզում այդ քայլին դիմել և Թուրքիայի հետ պատերազմ սկսել, այնուամենայնիվ ռուս հրամանատարները գաղտնի օգնություն հասցնելու փորձեր անում էին: Այդ է վկայում թուրքական կառավարության բողոքը այն առթիվ, որ Իբրահիմ փաշային դիմադրող սրղենախյիների հետ եղել են նաև ռուսներ, և որ թուրքերին հաջողվել է խլել ռուսական դրոշակ, նրանց մոտ գտել են ռուսական անձնագրեր, տեսել են ռուսական համազգեստով զոհվածների և այլն³⁹:

Գեներալ Ա. Ի. Ռուսլանցի 1730 թ. հաղորդմամբ օգոստոսի 18-ին սղենախյիներից Գերբենտ են անցել 137 հայեր՝ յուզբաշիներ Աբրահամի, Ալավերդիի, Բադիրի, Սիմեոնի, Եպիսկոպոս Պետրոսի և զնդապետ Գրիգորի հետ⁴⁰:

Հայկական և Վրացական էսկադրոնները, որոնք 1720-ական թվականներին մեծ ծառայություն մատուցեցին Կասպյան ծովափ թափանցած ռուսական զորքերին, շարունակում էին զգալի դեր կատարել նաև 30-ական թվականներին: Զորքերի

37 Տե՛ս Գ. Էզով, վավ. № 292:

38 Նույն տեղում:

39 «Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII в.», Сборник документов, составители Восканян В. К., Галустян Дж. О., Мартиросян В. М., Ереван, 1978, стр. 20—21.

40 Նույն տեղում, էջ 23:

հրամանատար գեներալ Վ. Յա. Լեաշովը Ս. Խաչ բերդից վիզե-կանցներ Ա. Ի. Օստերմանին 1733 թ. դեկտեմբերին գրած նամակում նշում է հայազգի զնդապետ Լազար Խրիստաֆորովի մեծ դերը՝ որպես Հայկական էսկադրոնի հրամանատար ռուսների պարսկական կորպուսում և խնդրում է նրան արժանացնել «բարձր ողորմածություն», քանի որ նա բարեհույս և շատ կարևոր անձնավորություն է կայսերական շահերի պաշտպանության համար: Նույն բովանդակության գրությունը Լեաշովը դիմում է Օստերմանին՝ ներկայացնելով Ավան Յուզբաշուն: 1734 թ. Լազար Խրիստաֆորովին շնորհվում է գեներալի, իսկ Ավան Յուզբաշուն՝ «զլխավոր խանի» կոչում⁴¹:

Այսպես, XVIII դարի 30-ական թվականներին հայերը շարունակում էին օգնել Ռուսաստանին, կռվել թուրքական զինակալման դեմ, թույլ շտալով, որ նրանք ամրապնդեն իրենց դիրքերը Անդրկովկասում ու Ռուսաստանի մատույցներում: Նրանք գործակցում էին պարսիկների հետ, քանի դեռ նրանք կռվում էին իրենց երկիրը թուրքերից ազատելու համար: Բայց միշտ հայերն ու վրացիները նման գործակցությունը դիտում էին որպես ժամանակավոր դաշինք, քանի այդ համապատասխանում էր Ռուսաստանի (ուրեմն և Անգրեկովկասի) շահերին:

Աննա Իվանովնայի (1730—1740) կառավարության քաղաքականությունը, 1732 թ. Ռեշտի և 1735 թ. Գանձակի պայմանագրերով ռուսական զորքերը Մերձկասպյան շրջաններից էտ քաշելու և դրանք նորից Պարսկաստանին զիջելու փաստերն ինքնին խոսում էին այն մասին, որ Անդրկովկասն ազատելու և Ռուսաստանի տիրապետության կամ հովանավորության հարցը հանվում էր օրակարգից: Անհեռատես ու թեթեվամիտ Աննա Իվանովնան ըստ էության թուլացրեց Ռուսաստանի դիրքերը Կովկասում: Գրությունը հիմնականում նույնը մնաց հաջորդ կայսրուհու՝ Ելիզավետա Պետրովնայի կառավարման տարիներին (1741—1761), թեպետ հայ զինվորա-

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38, 39, 357—358:

կանները շարունակում էին մասնակցել Ռուսաստանի մղած պատերազմներին (1735—1739 թթ. ռուս-թուրքական, 1741—1743 թթ. ռուս-շվեդական, ապա 1756—1763 թթ. Յոթնամյա պատերազմին), ընդլայնվում էին ռուսահայ զաղթավայրերը և զարգանում էր առևտուրը, ստեղծվում են հայ վաճառականներին նախաձեռնած արդյունագործական ձեռնարկություններ: Շարունակվում էին հայերի քաղաքական կապերը Ռուսաստանի հետ: Նրանք տեղյակ էին պահում Նազիր շահի Ռուսաստանի դեմ նախապատրաստությունների մասին:

Նազիր շահի բռնակալական ու թալանչիական քաղաքականությունը, քմահաճ դաժանությունները, ծանր հարկապահանջությունը, տերություն տարբեր մասերում սկսված ապստամբություններն ու միջֆեոդալական բախումները ստեղծել էին նոր ճգնաժամ, որը տարեցտարի խորանում էր և աճելի կործանարար դարձավ Նազիրի մահից հետո (1747 թ.):

Այդ ժամանակաշրջանում ուժեղանում էին վրացական իշխանությունները, որոնց դիմադրությունը ջարդել չհաջողվեց Նազիրին և նրա հետնորդներին: Վրաց թագավորներ Հերակլ II-ը (Կախեթի, 1744—1798) և Թեյմուրազ II-ը (Քարթլիի, 1744—1762) ոչ միայն սերտ կապերի մեջ էին Ռուսաստանի հետ, այլև պայքարում էին Վրաստանի ազատագրման ու միավորման համար: Նրանց հետ համագործակցում էին ինչպես Վրաստանի, այնպես և ողջ Անդրկովկասի հայության ներկայացուցիչները՝ շատ հաճախ հանդես գալով որպես վրաց թագավորների և էջմիածնի գործիչներ: Դարձյալ սկսվում են ուղղակի դիմումներ Ռուսաստանին՝ Հայաստանի և Վրաստանի ազատագրության գործին ձեռնարկելու մասին:

XVIII դարի 50-ական թվականների վերջերից սկսվում է ազատագրական պայքարի նոր շրջան, որը նշանավորվեց Ռուսական կայսրության հզորացմամբ, Վրաստանի պետականության վերականգնման և միավորման կարևոր փաստերով:

Գ Լ ՈՒ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVIII ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ: ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱՆՑ ԳԵՐԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

XVIII դարի երկրորդ կեսին, ինչպես և նախորդ դարերում Հայաստանը շարունակում էր մնալ արևելյան երկու բռնապետությունների՝ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ:

Պարսկական տիրապետության ներքո գտնվող Արևելյան Հայաստանը հիմնականում ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանությունների մեջ: Նրա հյուսիսային որոշ շրջաններ՝ Լոռի-Փամբակը և Շամշադինը մտնում էին իր անկախությունը պահպանող Արևելյան Վրաստանի Քարթլ-Կախեթի միացյալ թագավորության մեջ: Անդրկովկասը, ինչպես և պարսկական պետության կազմի մեջ մտնող մյուս խանությունները, ենթակա էին շահի գերագույն իշխանությանը: Սակայն այդ խանությունները, օգտվելով Պարսկաստանում ծայր առած զահակալական կոիվներից և միջֆեոդալական ներքին բախումներից, կենտրոնական պետության հանդեպ կիսանկախ վիճակ էին ձեռք բերել:

Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական և մեծ մասը ընդգրկված էր Երևանի խանության մեջ, որն առանձնահատուկ կարևորություն ուներ, որպես կիսանկախ սահմանային կուսակալություն (սարդարություն): Երևանի խանությունը բաժանված էր տասնհինգ շրջանների՝ մահալների:

Խանության մեջ իրրև վարչական առանձին միավոր մտնում էր Երևան քաղաքը: Քաղաքը անմիջականորեն կա-

ուավարում էր սարգարի կողմից նշանակված ոստիկանապետը (դարուղան):

Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում տնտեսական կյանքը գտնվում էր ծայրաստիճան հետամնաց վիճակում: Ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր, իսկ լեռնային և նախալեռնային շրջաններում՝ անասնապահությունը: Գյուղատնտեսությունը տարվում էր հին, նահապետական եղանակով: Հողային տարածությունների մի զգալի մասը անմշակ էին մնում, անբերրիությունն ու սովը կրկնվում էին պարբերաբար: Արհեստներն ու առևտուրը նույնպես գտնվում էին զարգացման խիստ ցածր մակարդակի վրա: Հիմնական արտադրող դասակարգը՝ գյուղացիությունը և աշխատավորական մշուս խավերը, թուրք, պարսիկ թե հայ, ենթարկվում էին դաժան ճնշումների ու շահագործման:

Աշխատավորական զանգվածների շահագործումը կատարվում էր առաջին հերթին հարկահանություն միջոցով: Հարկերը բազմաթիվ էին ու բազմապիսի և վերցվում էին ինչպես բնամթերքով, այնպես էլ դրամով: Հարկերի և տուրքերի թիվը հասնում էր 40-ի և գանձվում էին հողից, ջրից, արոտավայրերից, այգիներից, ամեն մի ծխից, շափահաս տղամարդուց (զխահարկ) և այլն:

Աշխատավորության ճնշումն ու կեղեքումը չէր սահմանափակվում հարկերով ու տուրքերով: Նրանք իշխող դասերի համար կատարում էին նաև ծանր աշխատանք՝ կոո ու բեգար: Գյուղացիները պարտավոր էին իրենց ընտանիքներով աշխատել աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների համար՝ բերդեր, շենքեր, պահեստներ, պարիսպներ կառուցել, ճանապարհներ գցել, առու հանել, հող մշակել և այլն:

Սոցիալական անողոր ճնշումներին ավելանում էին ազգային ու կրոնական հալածանքները: Խանական ու փառաշահական դաժան ուժերը ոտնահարում էր հայերի ամեն մի իրավունք: Հայերը, ի տարբերություն մահմեդականների, անվանվում էին ռայա, այսինքն իրավազուրկ, ստորին դաս: Իր ազգային պատկանելության ու դավանանքի համար նա վճարում

էր հատուկ հարկ՝ խարաջ: Հայը իրավահավասար քաղաքացի չէր համարվում, զուրկ էր այն իրավունքներից, որ ուներ մահմեդականը: Նրա վկայությունը դատարանում չէր անցնում, մահմեդականի առաջ նա պետք է զլուխ խոնարհեր, իր հագուստով տարբերվեր նրանցից: Նա իրավունք չուներ ձի հեծնել, զենք կրել և այլն:

Ինչպես քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներից, այնպես էլ հայերից կատարում էին մանկահավաքներ: Մնողներից բռնություններ խլում էին գեղեցիկ աղջիկներին, ամուսիններից՝ կանանց, սուլթանի ու շահի, փառաների կամ խաների հարեմների համար: Թուրքիայում և Պարսկաստանում իշխող շերտերի և առաջին հերթին մահմեդական հոգևորականության կողմից ամեն կերպ խթանվում էր ազգային անհավասարությունը, վիրավորվում էր հայ ժողովրդի արժանապատվությունն ու նվիրական զգացմունքները: Եթե որևէ մեկը փորձում էր պաշտպանել իր անձն ու պատիվը, նա խստորեն պատժվում էր այդ երկրներում սովորական դարձած բարբարոսական ձևերով:

Այլ խոսքով, սոցիալական ճնշումներից ու հարստահարություններից բացի, հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր ազգային-կրոնական բիրտ հալածանքների: Թուրքիայում ու Պարսկաստանում տիրող խժոժությունները, շարաշահումներն ու ապօրինությունները դժոխային պայամանների մեջ էին դրել ժողովրդական զանգվածներին: Չկար կյանքի ու գույքի ապահովություն, չկային խաղաղ, ստեղծագործական աշխատանքի ամենատարրական պայամաններ: Երկրի տնտեսությունը քայքայում ու լճացում էր ապրում: Հայ ժողովրդի դրությունը զնալով ավելի էր վատթարանում, նրա հետագա զարգացումը կանգնում էր ֆակուզու առջև, նրա վրա կախված էր ֆիզիկական բնաշնչման վտանգը:

Քաղաքական առումով Հայաստանում իրավիճակը հետևյալ պատկերն ուներ: Ֆեոդալական նախկին տները, որոնք նախորդ դարերում այս կամ այն չափով պահպանում էին իրենց կիսանկախ գոյությունը, վերացել էին: Արևելյան Հայաստանում XVIII դարի կեսերին միայն Ղարաբաղում կա-

յին հինգ հայկական իշխանություններ կամ մելիքություններ՝ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Գրգալի։ Նադիր շահի տիրապետության ժամանակ մելիքներն իրենց իշխանությունների սահմաններում փաստորեն անկախ տիրակալներ էին, ունեին սեփական զինված ուժ։ Իրանի շահին ևնթակա լինելը արտահայտվում էր միայն նրան որոշ հարկ վճարելով։ Խամսայի (խամսա—հինգ) մելիքների միջև սերտ զաշնակցություն կար և այն ժամանակվա ֆեոդալական Անդրկովկասում նրանք համատեղ բավականին պատկառելի ուժ էին ներկայացնում։ Նադիր շահից հետո Իրանում ստեղծված անիշխանությունը բացասական հետևանքներ է ունենում հայ մելիքությունների համար։

Ղարաբաղի հարթավայրում հաստատված անասնապահությունը զբաղվող թուրքական բուլղոր ցեղերը սկսում են թափանցել լեռնային արոտավայրերը և փորձում հաստատվել այնտեղ։ Զիվանշիր ցեղի առաջնորդ Փանահը Լեռնային Ղարաբաղում հաստատվելու նպատակով այնտեղ ամրություններ կառուցելու փորձեր է կատարում, սակայն ամեն անգամ հանդիպելով հայ մելիքների համառ դիմադրությանը, անհաջողության է մատնվում։ Այնուամենայնիվ հայ մելիքների դժտության պատճառով այդ խորամանկ ու դաժան խանը հասնում է իր նպատակին։

Վարանդայի մելիք Հովսեփին սպանում է նրա կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազարը և իշխանությունը վերցնում է իր ձեռքը։ Մյուս մելիքների պատժից խուսափելու և իր իշխանությունը պահպանելու համար Մելիք-Շահնազարը ապավինում է Փանահ խանին, դառնում նրա հպատակը։ Վերջինս նրա տերիտորիայի անառիկ մասում 1752—1754 թթ. վերակառուցում է Շուշի բերդը և հաստատվում այնտեղ։ Այսպիսով, XVIII դարի 50-ական թվականներին ստեղծվում է Ղարաբաղի մահմեդական խանությունը, որը նկատելի դեր է սկսում խաղալ Անդրկովկասի կյանքում։ Հայ մելիքների մի մասը աստիճանաբար կախման մեջ են ընկնում նորաստեղծ խանությունից, մյուս մասին հաջողվում է պահպանել իր կիսանկախ գոյությունը։ Այսուհանդերձ խամսայի մելիքու-

թյունները դեռևս բաղաբական կշիռ ունեին և հարկ եղած դեպքում կարող էին զինվորական որոշ ուժ դուրս բերել։ Ահա թե ինչու ժամանակի հայ գործիչները Հայաստանի ազատագրման խնդրում հույսեր էին կապում հայկական պետականության այս վերջին բեկորների հետ։

XVIII դարի երկրորդ կեսին աշխուժանում է հայ եկեղեցու գործունեությունը, ազատագրական շարժման ընթացքում նաև իր հայացքը ուղղում է դեպի հյուսիս։ Հարաբերություններ են սկսվում էջմիածնի և ռուսական արքունիքի միջև։

Արևելյան Հայաստանը և հատկապես Վրաստանը մեծապես տուժում էին Կովկասի լեռնականների, մասնավորապես լեզգիների հաճախակի կրկնվող ավերիչ արշավանքներից։ Վրաստանը ի վիճակի չէր քիչ թե շատ կաղմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և պաշտպանվել ավաղակային այդ հարձակումներից, ուստի դիմում է ռուսական պետության օգնությանը։ Այդ նպատակով Ռուսաստան է մեկնում վրաց թեյմուրազ թագավորը։ Նույն ժամանակ, 1760 թ. հայոց կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին հատուկ կոնդակով դիմում է նյիզավետա Պետրովնա կայսրուհուն։ Նրանում նշվում է, որ հայ և վրաց ժողովուրդները կախման մեջ են օտարերկրացիներից, Իրանում սկսված անիշխանության հետևանքով ավելացել են նրանց կրած դառնություններն ու տառապանքները։ Գրա հիմնական պատճառը լեզգիներն են, որոնք իրենց անզազար արշավանքներով մեծ ավերածություններ ու նեղություններ են պատճառում։ Ապա կաթողիկոսը խնդրում է ընդունել Թեյմուրազ թագավորին և իր վրա վերցնել հայերի և վրացիների հովանավորությունը. «Խնդրեմք, նույնպես զազար մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգալ»¹։

Քաղաքում է, որ հայոց կաթողիկոսը ռուսաց օգնությունն էր դիմում հավատարազես երկու բախտակից ժողովուրդների՝ հայերի ու վրացիների համար։ Հավանական է, Հակոբ Շամախեցու՝ կոնդակը գրվել է վրաց թագավորների իմացությանը, թերևս նրանց անմիջական խորհրդով, և

¹ Միլան հայոց պատմության, գիրք 7, թիֆլիս, 1894, էջ 121.

նպատակ է ունեցել նպաստելու Քեյմուրազ թագավորի Պետերբուրգում վարելիք բանակցություններին²։ Բոլոր պարագաներում այդ փաստաթուղթը հանդիսանում է օգնություն ու հովանավորություն ստանալու իրենց հույսերը քրիստոնեական հզոր պետության՝ Ռուսաստանի հետ կապելու էջմիածնում տիրող քաղաքական մտայնության արտահայտությունը, նրա լավագույն դրսևորումը։

էջմիածնի քաղաքական այդ գիծը շարունակվեց և գործնական բնույթ ընդունեց հաջորդ կաթողիկոսի՝ Սիմեոն Երեվանցու (1763—1780) օրոք։ Նա ժամանակի կրթված և մեծ եռանդի տեր հոգևորականներից էր։ Ազատագրական շարժման հարցերում Սիմեոն Երևանցին ժողովրդին և հատկապես էջմիածինը վտանգի շենթարկելու նպատակով առավել զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում։

Հայոց կաթողիկոսը հարաբերությունների մեջ էր և գործակցում էր վրաց թագավոր Հերակլ II-ի հետ։ էջմիածինն օգտվում էր Քիֆլիսի արքունիքի մտերմության հասնող լավ վերաբերմունքից։ Սիմեոն Երևանցին հաճախ խորհրդակցում, իր գործողությունները համաձայնեցնում էր Հերակլ թագավորի հետ, միջնորդի դեր կատարում Հերակլի, մանավանդ նրա և մահմեդական իշխողների միջև Հատկանշական է, որ ոչ միայն դարի երկրորդ կեսին, այլև գրեթե ամբողջ XVIII դարում հայերը ազատագրական պայքարի ընթացքում մըշտապես գործակցում էին պետականություն ունեցող վրաստանի հետ, այդ համագործակցության, համատեղ պայքարի և դրսից սպասվող օգնության մեջ տեսնում ազատության ու փրկության ելքը։

Հարկ է նշել, որ հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման շրջանում էջմիածնի կաթողիկոսությունը ջանում էր իր իրավասությունները տարածել աստիճանաբար աճող և կարևոր դեր կատարող ռուսահայ բոլոր համայնքների վրա։ Մյուս կողմից ռուսական արքունիքը լավ էր ըմբռնում միակ համազգային կազմակերպության՝ հայ եկեղեցու կա-

բեր դերը իր ռազմաքաղաքական պլանները իրականացնելու գործում, ուստի և համակիր էր այդ տողությունները նրա կատարած քայլերին։ Կաթողիկոս Ս. Երևանցին հատուկ պատվիրակություն է ուղարկում Եկատերինա II-ի մոտ և խնդրում ճանաչել էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռի իրավասությունը ռուսահայերի վրա, վերջիններիս միավորել մի եկեղեցական թեմի մեջ, որը անմիջականորեն ենթարկվի էջմիածնին։

Եկատերինա II-ը պատշաճ ձևով ընդունում է հայ պատվիրակությանը, հատուկ հրովարտակով (1768 թ. հուլիսի 30-ին) էջմածնի կաթողիկոսության վրա է դնում Ռուսաստանում ապրող հայերի կրոնական թեմի ղեկավարությունը (1749 թ. Աստրախանի հայ եկեղեցին անջատվել էր էջմիածնից և ենթարկվում էր Գանձասարի կաթողիկոսությանը), որի կենտրոնն է դառնում Աստրախանը։

Սիմեոն Երևանցու և Եկատերինա II կայսրուհու փոխանակած զրույցումներով սկսված էջմիածնի և ռուսական արքունիքի կապերը հետագա տասնամյակներում ավելի ամրապնդվեցին՝ ի նպաստ Հայաստանի ազատագրման։

* * *

Հայտնի է, որ տակավին վաղ միջնադարից օտարի թափանչական արշավանքների և դաժան տիրապետության հետևանքով Հայաստանում ստեղծված պայմաններից հարկազրկած բնակչության մի մասը թողել է հայրենիքը և զանգվածաբար դիմել արտագաղթի։ Այս եղանակով աշխարհի տարբեր մասերում առաջացել են հայկական գաղթավայրեր, որոնցից շատերը դարձր շարունակ գոյություն են ունեցել՝ պահպանելով իրենց ազգային նկարագիրը։

XVIII դարի, ինչպես նաև XIX դարի մեր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքի և մշակույթի պատմության մեջ առանձնահատուկ դեր են կատարել հատկապես ռուսական գաղթիցները։

Ինչպես արդեն նկատեցինք, տակավին XVIII դարի 20-ական թվականներին Ռուսաստանի համար ստեղծված

² Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, стр. 73—74.

միջազգային անբարենպաստ պայմաններից ելնելով Պետրոս I կայսրը շկարողացավ անմիջական ռազմական օգնություն ցույց տալ հայ-վրացական ազատագրական շարժման ուժերին: Դրա փոխարեն նա բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում Ռուսաստան գաղթել ցանկացող հայերի համար: 1724 թ. նոյեմբերի 10-ին Պետրոս Մեծը ստորագրում է մի հրամանագիր, որով Ռուսաստանի հարավային շրջաններում բնակվող հայերին մի շարք արտոնություններ է շնորհում: Կայսերական հրամանագրով հայերին բնակատեղի էր հատկացվում Ռուսաստանին միացված մերձկասպյան տարածություններում, և գաղթողներին ցույց էր տրվում ամեն տեսակ աջակցություն: Դրանից հետո մինչև դարավերջը, մասնավորապես Պետրոս Մեծի ակտիվ քաղաքականությունը որդեգրած Եկատերինա II կայսրուհու օրոք (1762—1796), հրապարակվեցին օտարերկրացիներին, այդ թվում և հայերին տնտեսական և իրավական նշանակալից առանձնաշնորհումներ վերապահող մի շարք կայսերական հրովարտակներ:

Թեպետև ռուսական կայսրերը հովանավորական քաղաքականության իրենց այդ ձեռնարկումները քացատրում էին քրիստոնյաների նկատմամբ ունեցած հատուկ «հոգատարություն», սակայն իրականում դրանք թելադրված էին այլ դրդապատճառներով: Նման քաղաքականությունը բխում էր Ռուսաստանի տնտեսական և ռազմաքաղաքական շահերից: Դրանով ռուսական արքունիքը հետամուտ էր այգեգործության, արհեստների և հատկապես առևտրի մեջ հմտացած ժողովրդի զանգվածներ հաստատելու միջոցով Հյուսիսային Կովկասի ու Հարավային Ռուսաստանի սակավաբնակ ու զրևթե ամառի տարածությունները բնակեցնելու, տնտեսապես յուրացնելու նպատակի:

Սահմանամերձ շրջաններում տնտեսական հենարան ըստեղծելով, ցարիզմը միաժամանակ հովանավորում ու սիրաշահում էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին և օգտվում նրանց ծառայություններից կայսրության հարավային սահմաններն ընդարձակելու, ռազմաքաղաքական իր հիմնական ու վաղե-

մի ձգտումները իրականացնելու համար: Ռուսաստանի այդ քաղաքականությունն օբյեկտիվորեն համընկնում էր թուրքական ու պարսկական բունկալական տիրապետություններից ազատագրվելու Անդրկովկասի ժողովուրդների ձգտումներին և լայն արձագանք էր գտնում նրանց մեջ:

XVIII դարի 20-ական թվականներին ազատագրական շարժման պարտությունից հետո, թշնամու դաժանություններից ու վրեժխնդրությունից փրկվելու համար մասնավորապես Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից զգալի թվով հայեր, օգտվելով Պետրոս Մեծի հրամանագրի բնօրինակ հնարավորություններից, գաղթում են Ռուսաստան: Այդ գաղթի հետևանքով Ռուսաստանի հարավային սահմաններում՝ Կովկասում հիմնադրված հայկական առաջին գաղութներին էր Ղզլարը:

Ղզլար ամրոցի հիմնադրումից մի քանի տարի անց 1730-ական թվականների կեսերին բավական թվով հայեր հաստատվում են այնտեղ, ստանում հողամասեր և դրաղվում երկրագործությամբ: Ղզլար գաղթած հայերը ազատվում են զինվորական ծառայությունից պայմանով, որ շարունակեն բնակվել նույն տեղում և զբաղվեն հողագործությամբ:

1762 թ. վերանորոգվում է Ղզլարի ամրոցը և մի շարք ձեռնարկումներ են կատարվում քաղաքը և նրա շրջակայքը Կովկասի լեռնաբնակ ժողովուրդներով, ինչպես նաև հայերով ու վրացիներով բնակեցնելու ուղղությամբ: Այդ շրջանում Ղզլարի հայ բնակչության մեջ կային 70—80 հայ զինվորականներ, որոնցից շատերը մասնակցում էին գաղութի հասարակական-քաղաքական կյանքին և հետաքրքրվում Հայաստանի բախտով: XIX դարի սկզբներին Ղզլարի հայ բնակչության թիվը անցնում է չորս հազարից:

Ղզլարի հայկական գաղթավայրում արագորեն զարգացավ այգեգործության՝ հայերի համար ավանդական դարձած այնպիսի կարևոր նյութ, ինչպիսին էր խաղողագործությունը: Գարի վերջերից խաղողի մշակումը այնպիսի մեծ շահեր էր բերում, որ հայերը տասնյակ հազարավոր դուլլերով վաճառք էին հանում դրանից ստացված գինին և հատկապես սղին: Ենթամտապահության հիման վրա այնտեղ զարգացավ

մետաքսագործութիւնը: Ղզլարում կար հատուկ «Հայկական շուկա», որտեղ աշխույժ առևտուր էր կատարւում Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից, Կովկասի ու մերձկովկասյան այլևայլ շրջաններից ժամանած վաճառականների հետ: Ռուսաստանի սահմաններում, այդ թվում և Ղզլարում հաստատված հայերի կյանքին տեղեկանալով, Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող բազմաթիվ հայեր ցանկութուն էին հայտնում դաղթել Ռուսաստան:

1763 թ. կովկասյան գծի մյուս ամբողջունների շարքում, որպես սահմանամերձ ամբողջ հիմնադրվում է Մոզդուկը: Նույն տարում նրա բնակչությունը սովարանում է Ղզլարից տեղափոխված հայկական զանգվածների հաշվին: Հայերը մասնակցում էին քաղաքի շինարարությանը, զբաղվում արհեստներով և առևտրական եռանդուն գործունեություն ծավալում: XVIII դարի վերջին քառորդում Մոզդուկը դառնում է Հյուսիսային Կովկասի առևտրա-տնտեսական կարևոր կենտրոններից մեկը: 1785 թ. նա ստանում է գավառական քաղաքի իրավունք: Այնտեղ բնակվող տարբեր ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, արդեն շատ հարցներում առաջնորդվում էին իրենց ազգային սովորություններով: Դարավերջին քաղաքի հայկական բնակչությունը այնքան է աճում, որ վարիք է զգացվում կառուցելու հրեք եկեղեցի:

XVIII դարի երկրորդ կեսին նկատելիորեն աճեց ու զարգացավ Ռուսաստանի ամենահին հայկական համայնքը՝ Աստրախանի գաղթօջախը: Հայերը այնտեղ հաստատվել էին դեռևս XVI դարից: Համեմատաբար կարճ ժամանակում նրանց քանակը այնքան է սովարանում, որ XVII դարի առաջին քառորդում նրանք արդեն ունեին հատուկ առևտրական հրապարակը, առևտրական իջևանը և գերեզմանատունը: Աստրախանի հայերը ազատված էին պետական ծառայություններից: 1746 թ. նրանց տրվեց վարչական լիազորություններից օգտվող սեփական գատարան ունենալու իրավունք, իսկ երկու տասնամյակ անց ցարական հատուկ հրամանագրով թույլատրվեց հիմնելու իրենց մագիստրատը (ինքնավարության վարչական մարմինը):

Աստրախանի հայերը նույնպես զբաղվում էին խաղողագործությամբ ու գինեգործությամբ, սակայն նրանց հիմնական զբաղմունքը արհեստագործությունն ու առևտուրն էին:

Ռուսաստանում մեծ նշանակություն էր տրվում հում մետաքսի արտադրությանը: Տնտեսության այս ճյուղում զբաղվող դեր էին կատարում հայ մասնագետները: Մետաքսի արտադրության մեջ հայերի դերը այնքան ակնառու էր, որ շուվաշները այն անվանում էին «հայկական մետաքս»: Ծակավին Պետրոս Մեծի ժամանակվանից, որքան էլ Ռուսաստանում հայրենական մետաքսագործություն ստեղծելու նպատակով խրախուսվում էր մետաքսի արտադրությունը, այնուհանգիստ չէր բավարարվում եղած պահանջը և ներմուծումը մնում էր որպես մետաքսի մատակարարման հիմնական միջոց: Դրան և առհասարակ առևտրին նպաստելու նպատակով XVIII դարում կայսերական մի շարք հրամանագրերով բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծվում արտասահմանի, մասնավորապես Պարսկաստանի հետ առևտուր անող հայ վաճառականների համար: Հայերի դերը մեծ էր մասնավորապես մետաքսի ներմուծման ու մշակման գործում: Աստրախանի վրայով Ռուսաստան հասնող մետաքսի մեծագույն մասը՝ 70—80 տոկոսը, ներմուծվում էր Աստրախանի հայերի միջոցով: Կասպից ծովի ու Վոլգայի վրայով արևելյան երկրների հետ հայ վաճառականների առևտրական գործարքները այնքան ընդարձակվեցին, որ Աստրախանի հայ վաճառականները իրավունք ստացան սեփական նավեր ունենալու: 1741 թ. Ղուկաս Շիրվանովին թույլատրվում է վաճառականության համար նավեր կառուցել: 1773 թ. Կասպից ծովով առևտուր անելու և ծովային նավեր կառուցելու թույլատրվում է ստանում աստրախանցի Գրիգոր Կամպանովը: Քաղաքի տնտեսական կյանքում հայերի խաղացած կարևոր դերով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ 1779 թ. կառավարական հրամանագիր է հրապարակվում Աստրախանում արտոնյալ վարկապետում հատուկ հայկական քանկ հիմնելու մասին:

Հումքի և վաճառահամեման շուկաների մոտիվություն

ու հարմարավետությունը նպաստեցին Աստրախանի՝ XVIII դարում Ռուսաստանի մետաքսյա ու բամբակյա գործվածքների արտադրության նշանավոր կենտրոն դառնալուն: 1734 թ. հայերը այնտեղ առաջին մետաքսագործական մանուֆակտուրան են հիմնում: Արդեն 1787 թ. Աստրախանում հաշվվում էր 38 մետաքսագործական և 85 բամբակե գործվածքների ֆաբրիկա, որոնք ունեին շուրջ 968 դաղզահ: Դրանց ճնշող մեծամասնությունը, մանավանդ փոքրածավալ մետաքսագործական արհեստանոցները պատկանում էին տեղի հայերին³:

Նշանակալից են եղել Ռուսաստանի կարևորագույն երկու կենտրոնների՝ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի հայ գաղթավայրերի դերը: Տակավին XVI դարում կազմավորված Մոսկվայի հայկական գաղութը ստվարանում և կարևորություն է ստանում հատկապես XVII դարի 60-ական թվականներից, Մոսկվայի և «Հայկական առևտրական ընկերության» միջև կնքված պայմանագրից հետո: 1667 թ. կնքված պայմանագրի շնորհիվ Մոսկվան փաստորեն դարձավ հայ վաճառականների, նրանց գործակալների, արհեստավորների, ծառայողների զգալի մասի հանգրվանն ու գործատեղին: Առևտրական այդ պայմանագրով մաքսային, հարկային և այլ կարգի նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում հայերի համար: Վեճերի և թյուրիմացությունների դեպքում հայերը դիմում էին Ռատուշա, հաճախ՝ դեսպանական ատյան: Հարցի լուծմանը մասնակցում էին Մոսկվայի հայ ավագանու ներկայացուցիչները: Կյանքի ու գույքի ապահովությունը, առևտրի ու արդյունագործության մեջ հայերին տրված առանձնաշնորհումները մեծապես նպաստում և ուժեղացնում էին նրանց ներհոսը Մոսկվա: Բազմաթիվ հայ ընտանիքների հետ Մոսկվա է տեղափոխվում նաև կազարյանների գերդաստանը, որը XVIII դարի առաջին կեսում Նոր Զուղայից գաղթել և հաստատվել էր Աստրախանում:

Մոսկվայում մետաքսագործական ֆաբրիկա ուներ հայ

նշանավոր վաճառական Վասիլի Խոստատովը: Նա 1755 թ. Մոսկվայում ստեղծված առաջին ակցիոներական (բաժնետիրական) ընկերության ղիրեկտորն էր: Այդ ընկերությունը Գոնի Ռոստովի Թեմերնիկ նավահանգստից Սև և Միջերկրական ծովերով առևտրական գործառնություններ էր կատարում Կոստանդնուպոլսի, Իտալիայի, Վենետիկի և արտասահմանյան այլ երկրների ու քաղաքների հետ: 1760-ական թվականներին Մոսկվայի երեք մետաքսագործական ֆաբրիկաներ պատկանում էին հայերին, իսկ երկուսում էլ նրանք հանդես էին գալիս որպես բաժնետերեր: XVIII դարի 70-ական թվականներին Մոսկվայում կառուցվում է երկրորդ հայկական եկեղեցին: Հատկապես XVIII դարի վերջին քառորդից սկսած որոշակի է դառնում Մոսկվայի հայկական գաղթօջախի առաջավոր դերը ռուսահայերի և ամբողջ հայ ժողովրդի մշակութային ու հասարակական կյանքում:

Պետերբուրգի հայկական գաղութը Մոսկվայի նման իր բնակչության քանակով խիստ համեստ ու փոքրաթիվ էր, սակայն մեծ էր նաև նրա հասարակական դերը:

Պետերբուրգում հայերը հաստատվում են քաղաքի հիմնադրման առաջին տասնամյակներին: Այնտեղ բնակություն են հաստատում առաջին հերթին հայ վաճառականները, որոնք հիմնում են իրենց առևտրական գրասենյակները և Բալթիկ ծովով առևտուր անում եվրոպական երկրների հետ:

Նեայի ափերին հիմնադրված ռուսական նոր մայրաքաղաքի հետզհետե աճող դերի հետ մեկտեղ աճում էր նաև հայ ազգաբնակչությունը: Վաճառականների կողքին հանդես են գալիս արհեստավորներ, արդյունաբերողներ, թարգմանիչներ և զանազան բնույթի այլ ծառայողներ:

Միջբնազան Պետերբուրգի հայկական գաղթավայրն սկսեց կազմավորվել Վասիլևյան կղզում: Հայերից առաջին հողամասը այնտեղ ձեռք է բերել Լուկա Շիրվանովը: 1750-ական թվականներին նոր մայրաքաղաքում հաստատվեցին հայ վաճառական Արտեմի Շերիմանը, նորջուղայեցի

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, Երևան, 1972, էջ 410:

⁴ Նույն տեղում, էջ 427:

Քառասնամյակ եղբայրները, իսկ 60-ական թվականներին Պետերբուրգ է գալիս և իր առևտրական գրասենյակը հիմնում Հովհաննես Լազարյանը⁵:

Պետերբուրգում հայերն ունեին բավական թվով մետաքսագործական ֆաբրիկաներ, որտեղ արտադրվում էին արևելյան զանազան տիպի գործվածքներ: 1779 թ. կառուցվում է Պետերբուրգի մինչև այժմ կանգուն Կատարինևի, իսկ մեկ տասնամյակ անց ս. Հարություն եկեղեցիները: Ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի նկատմամբ տնեհալով կենտրոնական դիրք և մոտ գտնվելով ռուսական կառավարական շրջաններին, Պետերբուրգի հայկական գաղութը կարևոր դեր էր կատարում ինչպես հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերություններում, այնպես էլ ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի հետ ունեցած տնտեսական ու մշակութային կապերում:

XVIII դարի վերջին քառորդում հայկական նոր գաղթավայրեր են առաջանում հարավային Ռուսաստանում: 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Սև ծովի հյուսիսային առափնյա շրջանները Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց բացի, Ղրիմի թաթարական խանությունը թուլացնելու, այն Ռուսաստանին միացնելու և հարավի ընդարձակ տափաստանները բնակեցնելու, տնտեսական կյանքը աշխուժացնելու նպատակով 1778 թ. գեներալ Ա. Սուվորովի գլխավորությամբ կազմակերպվեց Ղրիմի շուրջ 12.600 հայերի գաղթը: Ղրիմահայերը հաստատվեցին Գոն գետի ձախ ափին, Գմիտրի Ռոստովսկու ամրոցից (այժմ՝ Ռոստով քաղաք) շուրս կամ հեռավորության վրա և հիմնադրեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը և նրա մոտակայքում Չալթր, Թոփաի, Մեծ Սալա, Աուլթան Սալա և Նեսվիտա գյուղերը:

Ինչպես ուրիշ գեպքերում, այս անգամ ևս ռուսական կառավարությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում իր տիրապետության սահմաններում հանգրվանած հայ զանգվածների համար: Եկատերինա II թագուհու 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով Գոնի ավազանում հաստատված

ղրիմահայերին տրվում էր տնտեսական ու իրավական նշանակալից առանձնաշնորհումներ:

Կովկասի նախադռներում հաստատված Նոր Նախիջևանը ուներ տնտեսական կյանքի զարգացման համար նպաստավոր բնական պայմաններ և աշխարհագրական հարմար դիրք: Գոնի շրջանում հանգուցավորվում էին ցամաքային ու ջրային առևտրական ճանապարհները, որոնք ամբողջ հարավային Ռուսաստանի համար բացառիկ կարևորություն ունեին: Գրա շնորհիվ Նոր Նախիջևանը առևտրատնտեսական գործունեությանը կապվում էր ինչպես Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների և Կովկասի լեռնականների հետ, այնպես էլ Ազովի և Սև ծովերի միջոցով՝ եվրոպական և ասիական մի շարք երկրների հետ:

Գոնի հայկական գաղթավայրում լայն զարգացում են ապրում արհեստները, հատկապես կաշեգործությունը, դարբնությունը, սղնձագործությունը և հայերի համար ավանդական դարձած ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը: Արհեստներն այնքան են աճում ու մասնագիտացվում, որ արհեստավորները ստեղծում են իրենց հատուկ կազմակերպություններ՝ համքարություններ: Նոր Նախիջևանի արհեստավորական համքարությունները տեղի, ռուսական միջավայրի ազդեցությունը կրելով հանդերձ, իրենց ներքին կառուցվածքով, վարք ու բարքով հար և նման են եղել Անդրկովկասի հայ համքարություններին:

Գոնի հարթավայրի բերքատու հողերն ու արոտավայրերը նպաստում էին երկրագործության ու անասնապահության զարգացմանը: Երկրագործության մեջ առաջատար նշանակություն ունեին հացահատիկային կուլտուրաների մշակումն ու այգեգործությունը: Հայերը իրենց հետ բերին և Գոնի առօրյա առևտրական մետաքսի բոժոժների առաջին տարածողները եղան:

Հայկական գաղութում մեծ ծավալ ընդունեց և նկատելի վերելք ապրեց ներքին ու արտաքին առևտուրը: Գոնի հարթը առևտրական ապրանքներով ողողում էին ոչ միայն Ռուսաստանը, նավթերկասկի ու Տագանրոգի շուկաները, այլև

⁵ Նույն տեղում, էջ 429—430:

Մոսկովայի, Նիժնի Նովգորոդի և այլ քաղաքների տոնավա-
ճառներ: Նովգորոսիայի (հարավային Ռուսաստանի) առևտրա-
կան վայրերում և մասնավորապես Հյուսիսային Կովկասում
նրանք իրենց խանութներն ու կրպակներն ունեին, ուր
ամբողջ տարվա ընթացքում աշխույժ առևտուր էին անում:
Արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էր հացահատիկը,
անասունների ճարպը և յուղը: Նվրոպայում հայտնի էր և
բարձր էր գնահատվում Չալթրի ցորենը: Հայ վաճառական-
ները, ծանոթ լինելով արևելյան լեզուներին ու բարբերին,
հաջողությամբ աշխույժ առևտուր էին անում ասիական մի
շարք երկրների հետ:

Առևտրի և արհեստագործության շնորհիվ հարստացած
հայերը սկսում են կառուցապատել ու բարեկարգել Նոր Նա-
խիջևանը և հայկական գյուղերը: Քաղաքը կառուցվում է
Նախապես մշակված նախագծի համաձայն: Նրա կենտրո-
նական մասում առանձնացվում է ընդարձակ քառակուսի
հրապարակ, որի երկու կողմերում հիմնվում են առևտրական
խանութաշարքեր և արհեստավորական գործատներ: Փո-
ղոցները կառուցվում են ուղղաձիգ դիրքով և խաչաձևելով
իրար ստեղծում են հավասար մեծության քառակուսի թաղա-
մասեր: Հատկանշական է, որ շատ նշանավոր գործիչներ,
այցելելով Հարավային Ռուսաստան, մեծ գովեստով են խո-
սել Դոնի հայկական գաղութի, Նոր Նախիջևանի մասին և
համարել այն երկրամասի լավագույն քաղաքներից մեկը:

Ակադեմիկոս Ս. Պալլասը 1793 թ. շրջել է Հարավային
Ռուսաստանում և իր ճանապարհորդական ուղեգրություննե-
րում գրել է. «Նախիջևանի բնակիչների մեծ մասն ապրում
է այժմ կղմինդրածածկ քարաշեն լավ տներում: Բացի այդ,
նրանք սեփական միջոցներով կառուցել են քաղաքային դու-
մա (մագիստրատ— Վ. Բ.), նրա առաջ գեղեցիկ քառակուսի
մի հրապարակ, որը շրջապատված է կրպակներով: Այստեղ
կարելի է գնել նրանց արտադրած մթերքները՝ սննդի ամեն
տեսակի պաշար և հաց: Այդ բոլոր մթերքների վաճառքը հա-
րեան օկրուզում շատ մեծ է, որովհետև կազակների մեջ քիչ
արհեստագործներ կան:

Այնտեղ կա երեք եկեղեցի, շահաված քաղաքից ութ
վերստ հեռավորության վրա գտնվող սրբատաշ քարով կա-
ռուցված վանքը: Դեպի Ռոստովի ամրոց տանող փողոցները
ձգված են ուղիղ և Դոն գետին զուգահեռ: Տները կառուցված
են մեկը մյուսից բավականին հեռու: Փայտե տները կավա-
ծեփ են և ծածկված կղմինդրով և այգալիսով ապահովված են
կրակից: Շատ գոհ մնալով այդ գաղութի ծաղկող վիճակից
և ուղևորվեցի ս. Դմիտրի Ռոստովսկու ամրոցը»⁶:

1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոս Ն. Ն. Ռաևս-
կին 1820 թ. ամռանը Ա. Ս. Պուշկինի հետ այցելում է Նոր
Նախիջևան և իր օրագրում գրանցում հետևյալը. «Ամրոցի
մյուս կողմը կա մեկ ուրիշ արվարձան կամ Նախիջևան ան-
վանվող հայկական քաղաք՝ ընդարձակ, բազմամարդ և առև-
տրով խիստ հարուստ: Կենցաղով, կառուցումներով, դեմ-
քերով, հագուստով, ամեն ինչով ինքնատիպ է»⁷:

Գրիգորիպոլի հայկական գաղութի հիմնադրումը կապ-
վում է ռուս-թուրքական հաջորդ, 1787—1791 թվականների
պատերազմի հետ: Յաշի հաշտության պայմանագրի համա-
ձայն թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Մուղա-
վիայից ու Բեսարաբիայից գաղթած շուրջ 4000 հայեր նա-
խապես տեղավորվում են Դուրասար քաղաքում, այս
Դեեսար գետի ավազանում հիմնադրում են Գրիգորիոպոլ քա-
ղաքը, իսկ նրա շրջակայքում՝ Իոսիֆովկա և Վասիլևկա դու-
ղերը: Քաղաքի հանդիսավոր հիմնադրումը տեղի է ունե-
նում 1792 թ. հունիսին: Գրիգորիոպոլի հայկական գաղութը
ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի նման առևտրատնտեսա-
կան ու մշակութային աշխույժ կյանք ունեցավ⁸:

1797 թ. հայ գաղթականների 3500 հոգուց բաղկացած
մի բազմամարդ խումբ անցնում է Կովկասյան լեռնաշղթան
և նրա մեծ մասը հին ամրոցի տեղում հիմնում է Սուրբ Խաչ

⁶ «Записки Ростовскоо на Дону общества истории, древностей и
этнографии», т. II, Ростов, 1914, стр. 204.

⁷ «Архив Раевских», т. I, СПб., 1908, стр. 519—520.

⁸ Տե՛ս Ջ. Ա. Անանյա, Армянская колония Григориополь, Ереван,
1969.

(այժմ՝ Բուդյոնովսկ) քաղաքը և ստանում առևտրով ու արհեստներով աղատորեն զբաղվելու իրավունք:

Այս շրջանում ստվարանում է Գերբենտի հայաբնակ գաղութը, հայկական համայնքներ են ստեղծվում Ստավրոպոլում, Գեորգիևսկում, Եկատերինոզարում (Կրասնոդար) և Հյուսիսային Կովկասի այլ վայրերում:

1783 թ. Արիմը Ռուսաստանին միացվելուց հետո տեղի հայ գաղթավայրերը, որոնք թուլացել ու մարելու վտանգի տակ էին, թերակղզին վերադարձող հայ բնակչության ներհոսքի շնորհիվ, աստիճանաբար սկսեցին վերակենդանանալ և աշխույժ ապրել: XVIII դ. վերջին և XIX դարի սկզբներին արգեն զրիմահայ գաղութները ապրում էին տնտեսական և իրավական լիաթոք կյանքով:

Վերը հիշատակված հայկական գաղթավայրերը ստացան տնտեսական և իրավաքաղաքական արտոնություններ: Նորահաստատ գաղութները տասը տարով ազատվում էին բոլոր տեսակի հարկերից, ռուսական զորքին օթևան և պարեն հատկացնելու պարտավորություններից (պոստոյ), զինվորակոչությունից (ռեկրուտ): Երկրագործներին հատկացվեցին բավարար քանակությամբ հողատարածություններ: Հայ զանգվածներին իրավունք էր վերապահվում երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս առևտուր անել, մրգատու այգիներ պեղել, գործարաններ ու ֆաբրիկաներ հիմնել: Մի խոսքով խրախուսվում ու պայմաններ էին ստեղծվում առևտրի, երկրագործության, արհեստների ու արդյունաբերության զարգացման համար՝ հայերի ցանկությունների և ունակությունների համապատասխան:

Ավելորդ չէ նկատել, որ ռուսական կայսրների՝ Պետրոս Մեծի, Եկատերինա II-ի, ապա Պավել I-ի (1799 թ.) և Ալեքսանդր I-ի (1801 թ.) կողմից վերահաստատված շնորհազրեթի տնտեսական կյանքին վերաբերող մասը գործունեության լայն հնարավորություններ էր ստեղծում առաջին հերթին հայ առևտրաարդյունաբերական վերին խավերի համար:

Ռուսահայ գաղութներին իրավունք էր վերապահվում

գաղութի ներքին գործերը վարել հայերեն լեզվով, աղգային սովորությունների ու իրավական նորմերի հիման վրա: Նրանց տրվում էր դավանանքի ազատություն, թույլատրվում էր կառուցել սեփական եկեղեցիներ, ազատորեն կատարել հայկական եկեղեցական ծիսակատարությունները, կրոնական հարցերում ենթարկվել միայն էջմիածնի Մայր Աթոռի հոգևոր գերիշխանությանը:

Տրված առանձնաշնորհումների հիման վրա և նրանց ընդհանած հնարավորությունների սահմաններում ձևավորվում է հայ գաղթավայրերի ինքնավարությունը: Խոշոր համայնքներում ստեղծվում են մագիստրատներ կամ ռաթհաուզներ, որոնք իրականացնում էին գաղութի դատական, ոստիկանական և զործադիր իշխանության ֆունկցիաները: Օրինակ, Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատը բաղկացած էր հինգ անդամներից, որոնք ընտրվում էին ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից: Նրանցից մեկը համարվում էր մագիստրատի նախագահ, երկու հոգի զբաղվում էին դատական գործերով, իսկ մյուս երկուսը՝ ոստիկանության խնդիրներով: Մագիստրատն ուներ իր հատուկ կնիքը, իսկ գաղութը՝ իր առանձին գերբը:

Հայկական գաղթավայրերում ներքին գործերը տարվում էին հայերեն, աղգային օրենքների ու ավանդությունների համաձայն, որը իր մարմնավորումն էր ստացել «Աստրախանի հայոց դատաստանագրքում»: «Դատաստանագիրքը» կազմել էին ժամանակի կրթված ու առաջավոր գաղափարների տեր Աստրախանի բնակիչներ Եղիազար Գրիգորյանը, Գրիգոր Կամպանյանը և Սարգիս Օհանյանը: Նրանք 1765 թ. ավարտում են «Դատաստանագրքի» վրա կատարվող տարիների աշխատանքը և դրանով իսկ ստեղծում հայ իրավունքի պատմության նշանավոր հուշարձաններից մեկը³:

«Դատաստանագրքի» հեղինակները թեպետև իրենց օգտագործած գրավոր աղբյուրներից առաջինը հիշատակում

³ Տե՛ս Յ. Գ. Պողոսյան, Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը, Երևան, 1967:

են բյուզանդական Հուստինիանոս կայսեր օրենսգիրքը, սակայն դրա վրա առանձնապես զգացվում է ազգային սովորութային նորմերի, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» և ռուսական միջավայրի ազդեցությունը: «Աստրախանի» կամ «Հայոց դատաստանագիրքը» իր ստեղծման առաջին տասնամյակներից շուրջ մեկ հարյուրամյակ գործածվել է ոչ միայն Աստրախանի, այլև նոր Նախիջևանի, Ղզլարի, Մոզդուկի գաղութներում:

Ռուսահայ գաղթավայրերը իրենց կուլտուր-կրթական հաստատություններով և այդ ասպարեզում ունեցած գործունեությամբ կարևոր դեր կատարեցին ռուս և հայ ժողովուրդների հոգևոր շփումների ու փոխազդեցությունների գործում: Ռուսահայ զանգվածները անտեսական աշխույժ կյանքին զուգահեռ նկատելի հաջողությունների հասան լուսավորության ու մշակույթի բնագավառում: Ռուսահայ գաղթավայրերի մշակութային կյանքը, փաստորեն սկսվում է XVIII դարի վերջին քառորդից: Գյւրոցներ հիմնելու և մատաղ սերունդին ուսուցանելու և դաստիարակելու խնդիրը միշտ էլ հուզել է հայ զանգվածներին, սակայն այն իրականացնելու համար պայմաններ են ստեղծվում միայն 80-ական թվականներից:

Հիրավի, Աստրախանի հայկական առաջին ուսումնական հաստատությունը դա հոգևոր վարժարանն էր, որը հիմնվում է 1780-ական թվականների սկզբներին: Այդ նույն տարիներին առաջին վարժարաններն են հիմնվում նոր Նախիջևանում և նրա մերձակայքում գտնվող հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոն Ս. Խաչ վանքում: Վերջինս Գ. Պատկանյանը համարում էր հայկական առաջին գիշերօթիկ դպրոցը¹⁰: Մինչև դարավերջ բացվում են մի շարք ուսումնարաններ ևս:

XIX դարի առաջին տասնամյակում Աստրախանում բացվում է ժամանակի պահանջները բավարարող Աղաբաբյան ուսումնարանը, որը գոյատևեց ավելի քան հարյուր տարի: 1816 թ. Աստրախանում լույս տեսավ հայկական յոթերորդ,

իսկ ռուսահայ առաջին պարբերականը՝ «Արևելյան ծանուցամունքը»: 1806 թ. Գրիգորիոսյան Մ. Կյումուշխանցու ջանքերով բացվում է ծխական դպրոց, իսկ տասը տարի անց դպրոցներ են հիմնվում Ղարասուբազարում և Ղրիմի հայաշատ այլ վայրերում:

Ուսումնարանների համար մանկավարժներ են հրավիրվում, դպրոցների ուսուցման կանոններ մշակվում: Ռուսահայերի և առհասարակ հայ իրականության մտավոր կյանքում մեծ է 1815 թ. Մոսկվայում հիմնադրված ուսումնարանի՝ Լազարյան ձեմարանի դերը: Ձեմարանը շուտով դարձավ այն հիմնական օջախը, որտեղ իրենց կրթությունը շարունակում էին հայ գաղթավայրերի վարժարանների ուղիմ սաները և հաղորդակից դառնում ռուսական մշակույթին: Ձեմարանը, մասնավորապես, սովորող ռուս պատանիների միջոցով ռուս հասարակայնությանը հաղորդակից էր դարձնում հայկական մշակույթին ու պատմությանը: Այդ իմաստով էլ ռուսահայ կուլտուր-կրթական հաստատությունները և առաջին հերթին Լազարյան ձեմարանը կարևոր դեր կատարեցին:

Գյւրոցներին անհրաժեշտ էին ուսուցիչներ, դասագրքեր, քառարաններ և առհասարակ գրականություն, ուստի և նրանց գոյությունը աներևակայելի էր առանց տպարանի: Ահա թե ինչու դպրոցների հիմնադրման հետ միաժամանակ ռուսահայերը հիմնեցին նաև տպարան:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հրատարակչական գործի ծանրությունը ընկած էր Խալդարյանի տպարանի վրա¹¹: Գրիգոր Խալդարյանը նոր Զուլայի նշանավոր վաճառականի ընտանիքից էր: Նա հաստատվում է Լոնդոնում, ձուլել է տալիս հայկական տառեր և 1780 թ. հայ եկեղեցու դավանանքի վերաբերյալ մեկ գիրք տպագրելուց հետո, հաջորդ տարին, տպարանը տեղափոխում է Պետերբուրգ: Ռուսաստան տեղափոխվելը ամենեին պատահական երևույթ չպետք է համարել, այնտեղ պարարտ հող կար տպարանի

11 Տե՛ս Վ. Բաբխուղարյան, Ռուսահայ առաջին տպարանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4:

10 Տե՛ս «Արոր», 1911, № 4:

գործունեության համար և այդ ընտրությունը միանգամայն համահնչյուն էր ժամանակի ոգուն: Հ. Արղունյանի ջանքերով Խաղարյանի տպարանը Ռուսաստանում կարողացավ գործել քսան տարի (1781—1789 թթ.՝ Պետերբուրգում, 1790—1795 թթ.՝ Նոր Նախիջևանում, 1796—1800 թթ.՝ Աստրախանում) և այդ ընթացքում տպագրեց ավելի քան քառասուն գիրք:

Կարևորը, սակայն, միայն տպարանի արգաստվոր գործունեությունը չէ, մի հանգամանք, որը գրեթե անխտիր շեշտում են ուսումնասիրողները, այլ այն, թե ինչպես էր հրատարակված գրքերով տպարանը արձագանքում ժամանակի լուսավորության ու հասարակական-քաղաքական հուղող հարցերին: Հիրավի, դժվար է պատկերացնել, որ տպագրական այն ժամանակվա պարզունակ տեխնիկայի ու դժվարությունների պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր գրքի տպագրումը հայ մշակութային կյանքում խոշոր իրադարձություն էր, աշխատությունները հրատարակվեին առանց խիստ ընտրություն ու որոշակի նպատակի: Տպագրված գրքերին և այդ առթիվ եղած գրադրություններին ծանոթանալուց ակներև է դառնում, որ Խաղարյանի տպարանի հրատարակչական գործունեությունը ծառայեցվում է հետևյալ հիմնական խնդիրներին: Նախ, տպարանը մեծապես նպաստում էր լուսավորության գործին, ուստի հայ գաղթավայրերի մատաղ սերնդի կրթության պահանջներին: Այն դասագրքերով ու ձեռնարկներով ապահովում էր հիմնադրված և հիմնադրվելիք դպրոցները: Տպարանը հրատարակած գրքերի միջոցով սեր էր ստեղծում դեպի ուսումն ու գիտությունը: Դրանցից բացի, տպարանից դուրս եկած գրքերը օգնում էին հայկական ղանդվածներին, մասնավորապես նորահաստատ գաղութներին բնակչությանը ուսերեն սովորեցնելու, գործնական կյանքում նրանց դյուրություն ընձեռելու խնդրին:

Տպարանը արտասահմանից Պետերբուրգ տեղափոխելու հենց առաջին տարում՝ 1781 թ. լույս է տեսնում «Տետրակ ալբերնական» ձեռնարկը: Աղատագրական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչ Մովսես Սարաֆյանի դուստր՝ Կլեոպատ-

րա Սարաֆյանը հրատարակում է «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատությունը, որ ուսաց լեզու սովորեցնելու առաջին հայերեն ինքնուսույցն էր: Հրատարակվում է Գ. Խաղարյանի կազմած հայ-ուսերեն բառարանը և այլն:

Ռուսահայերի տպագրական-հրատարակչական գործի հիմնական խնդիրներից մեկը հայ աղատագրական շարժման նպատակներին ծանոթելը, հայերին ուսաց պատմությունն ու կուլտուրային ծանոթացնելը, նրանց մեջ ուսական կողմնորոշումն ամրապնդելու, հյուսիսային հարևանի նկատմամբ համակրությունը ուժեղացնելու ձգտումն է եղել: Խաղարյանի տպարանից դուրս եկած կամ հրատարակության նախապատրաստված աշխատությունների ցանկն անգամ շատ բան է ասում: Այսպես, 1787 թ. հրատարակության է պատրաստվում Եղիշեի «Պատմութիւն Վարդանանցը»՝ հայրենիքի ազատության ու անկախության համար պայքարի կոչող երկը: Մի քանի տարի անց հրատարակվում է Ստեփանոս Սյունեցու «Ողբ և հառաչանք» աշխատությունը, ուր հեղինակը նկարագրելով իր երկրի ժողովրդի տարաբախտ վիճակը, բոլոր ղենքի ունակ մարդկանց կոչ է անում պայքարի ելնել տիրողների դեմ: Ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արղունյանը հատուկ նամակով ողջունում էր Մարգար Երևանցուն՝ Շահամիր Շահամիրյանի գիրքը թարգմանելու և տպագրության պատրաստելու համար, և միաժամանակ հույժ կարևոր էր համարում Դավիթ-Բեկին նվիրված աշխատության հրատարակությունը: Նա 1786 թ. Գ. Խաղարյանին հայտնում էր Պետրոս Մեծի համառոտ պատմության մասին և խնդրում 600 օրինակ հայերեն և ուսերեն, 400 օրինակ միայն հայերեն լեզվով տպագրել և ուղարկել իրեն արտաքին երկրներ առաքելու համար¹²: Միաժամանակ աշխատանք էր տարվում ուսական շրջաններին հայկական իրականությունը ծանոթացնելու համար:

Հրատարակված գրքերը բազմաթիվ օրինակներով իրացվում էին առաջին հերթին ուսահայ գաղութներում՝ Կովկա-

¹² Տե՛ս Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր № 2949, Թ. 49, 93—94:

սի, Մոլդավիայի հայաշատ շրջաններում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում և այլուր: Ռուսաստանի սահմաններից դուրս առանձնապես սերտ կապ էր պահպանվում, գրքեր էր առաքվում և իրացվում Կոնստանդնուպոլսի և Հնդկաստանի հայ գաղութներում:

Այսպիսով, ռուսահայ գաղութները XVIII դ. վերջին և XIX դարի առաջին տասնամյակներին արդեն զարձան ռուսական առաջավոր մտքի հետ կապված հայ մշակույթի ու հասարակական կյանքի զարգացման կարևոր կենտրոններ: Ռուսահայ մշակույթի ասպարեզում կարևոր դեր էին կատարում լուսավորական շարժման կազմակերպիչների ու մտավոր գործիչների մի ամբողջ խումբ՝ Հ. Լազարյանը, Մարգար Խոջենց Երևանցին, Ս. Պատկանյանը, Գ. Խաչդարյանը, Թ. Մարությանը և շատ ուրիշներ: Նրանց ծավալած գործունեությունը և առհասարակ ռուսահայ լուսավորական շարժումը արգասավոր եղավ հայ և ռուս ժողովուրդների փոխճանաչման, նրանց մտավոր ու հոգևոր շփումների ու մերձեցման գործում:

Ռուսահայ գաղթավայրերը կենդանի կապերի մեջ էին մայր հայրենիքի հետ: Այդ կապերն ու շփումները իրականանում էին լայն շափերով, բազում ձևերով ու եղանակներով: Դրանք ամենից առաջ կատարվում էին առևտրական շփումների միջոցով: Աստրախանի միջոցով կատարվող հատկապես մետաքսի աշխույժ առևտրում զգալի դեր էին կատարում հայ վաճառականները, որոնք կենդանի կապերի մեջ էին մտնում Հայաստանի և հայկական շրջանների հետ:

Ռուսահայ թեմը համահայկական ընդհանուր հոգևոր կենտրոնի՝ էջմիածնի գերիշխանությանը ենթարկվելու շնորհիվ այդ կապերը իրականանում էին նաև եկեղեցու միջոցով: Ռուսահայ գաղթավայրերի հետ էջմիածնի կապերը արտահայտվում էին ուսումնական գործին հետևելու, եկեղեցական հասույթները հավաքելու, կրոնական զանազան ծիսակատարությունների առթիվ կատարվող այցելությունների միջոցով և այլ եղանակներով: Դրանից բացի ռուսահայերը սովորություն ունեին Երուսաղեմի և Մշո ս. Կարապետի վանքը հեռավոր ուխտագնացություն կատարել: Թիֆլիս—Երևան—էջ-

միածին երթուղով, երկու երեք ամիս տևող ուխտագնացության ընթացքում նրանք ի մոտո ծանոթանում էին Անդրկովկասի ու Հայաստանի հայության կյանքին:

Կենդանի կապերի և ի լրո հասնող տեղեկությունների միջոցով բուն Հայաստանում ծանոթ էին ռուսահայ զանգվածների դրուսյանը: Ռուսահայերի բարվոք վիճակը ինչպես նկատեցինք, ներազդող օրինակ էր հանդիսանում օտարի տիրապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի համար: Այդ լուծը թոթափելու և Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելու հակումը ուժեղանում էր ժողովրդի մեջ: Մյուս կողմից ռուսահայերը տեղյակ էին բուն Հայաստանում տիրող իրավիճակին, ժողովրդի ծանր դրուսյանը և անտարբեր չէին իրենց ժողովրդի բախտի, նրա պատմական ճակատագրի նկատմամբ: Ռուսահայ գաղթավայրերը ջանացել են բարձր պահել ազատագրական շարժման ոգին: Հայկական գաղութներում ազատագրական շարժման համապատասխան ամփնուլուրտ էր ստեղծված, պարարտ ու պատրաստի հող կար այդ ասպարեզի գործիչների համար: Պատահական չէ, որ Հայաստանի ազատագրման բազմաթիվ նախագծեր մտահղանում ու մշակվում են ռուսահայ շրջաններում, այնտեղի առաջավոր գործիչների կողմից և հանդիսանում էին ռուսահայ հասարակական հասունացած կյանքի, հայ ժողովրդի պատմական բախտի, Հայաստանի ազատագրման գործի նկատմամբ նրանց մտորումների ու ձգտումների լավագույն արտահայտությունը:

Այսպիսով, Ռուսաստանի հայկական գաղութները իրենց կարողությունների շրջանակներում լծորդել են երկու ժողովուրդների՝ հայ և ռուս ժողովուրդների փոխհարաբերություններն ու կապերը, աշխուժորեն արձագանքել ու մասնակցել ռուսական կյանքի զլխավոր իրադարձություններին, միաժամանակ անտարբեր չեն եղել մայր հայրենիքի նկատմամբ, ամեն կերպ ջանացել են նպաստել հայ ժողովրդի ազատագրման գործին:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀՆԴԿԱԼԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

Հայ ազատագրական շարժումների մեջ գաղթաշխարհի վատարած դերի մասին մեր ասածը ամբողջացնելու նպատակով համառոտակի ծանոթանանք նաև ազատագրական շարժման մյուս կարևոր կենտրոնի՝ հնդկահայ գաղթավայրերի հետ:

Հայերը Հնդկաստանը իմացել և հնդիկ ժողովրդի հետ առևտրական կապեր են ունեցել տակավին վաղ ժամանակներից: Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունները աշխույժ բնույթ են ստացել հատկապես XVI—XVII դարերում: XVI դարից էլ Հնդկաստանի տարբեր վայրերում, մասնավորապես ծովափնյա քաղաքներում գոյացել են առաջին հայ համայնքները¹: Հնդկահայ գաղութները ստվարացել ու բազմացել են հատկապես XVI դարի երկրորդ կեսին՝ Աքբար թագավորի հովանավորող քաղաքականության շնորհիվ: Հնդկահայ հին ու մարդաշատ գաղութ է եղել Ագրայում: Այնտեղ հայ համայնքն այնքան ստվարածավալ է եղել, որ 1562 թ. նրա համար պետական ծախսով անգամ հայկական եկեղեցի է կառուցվել: Ագրայի հայերը ղրաղվել են վաճառականության, արհեստագործության (աչքի են ընկել մասնավորապես տեղական զենքի արտադրության մեջ), վարել

¹ Հնդկահայ գաղթավայրերի մասին տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, էջ 337—347, Բ. Ա. Абрамян, Армянские источники XVIII в. об Индии, Ереван, 1968, стр. 5—71, Ք. Գուշակյան, Հնդկահայր, Երուսաղեմ, 1941 և այլն:

են պետական պաշտոններ, եղել ղինվորականներ, ճարտարագետներ և այլ մասնագետներ: Հայկական գաղթավայրեր են եղել նաև Բենգալիայի տարբեր վայրերում:

Հայկական գաղթավայրերի մյուս խումբն առաջացել է XVII—XVIII դարերում՝ Պարսկաստանից, հատկապես Նոր Զուղայից գաղթող հայ զանգվածների հաշվին: Այս շրջանի նշանավոր գաղթավայրերից էր Սուրաթը, որի հայ վաճառականներն ունեին անգամ սեփական օվկիանոսային նավեր և խոշոր դեր էին կատարում տարանցիկ առևտրում:

Աչքի ընկնող հայկական գաղութ է եղել Հնդկաստանի արևելյան մյուս նշանավոր նավահանգստում՝ Մադրասում: Այնտեղ հայկական մնայուն համայնք է եղել տակավին XVI դարի կեսերից, սակայն գաղութը մեծացել և նշանակալի դեր է կատարել հատկապես XVII—XVIII դարերում: Հայկական գաղթավայրեր են եղել Բոմբեյում, Կալկաթայում և Հնդկաստանի բազմաթիվ այլ քաղաքներում:

Հնդկահայ գաղթավայրերը տնտեսական և մշակութային բավական բովանդակալից կյանք են ունեցել: Հայ զանգվածների հիմնական զբաղմունքը առևտուրն ու արհեստագործությունն են եղել: Հայ առևտրականները տեղական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքի պայմաններում սեփական և ուրիշներին պատկանող նավերով կապվել և աշխույժ առևտուր են արել ինչպես Հնդկաստանի ծովափնյա, այնպես էլ հեռավոր վայրերի շուկաներում: Նրանցից ոմանք ձեռք էին բերել անգամ առևտրի որոշ ճյուղերի մենաշնորհը, իսկ որոշ առևտրականներ էլ սկսել էին ներթափանցել արտադրության բնագավառը: Հնդկահայ վաճառականներից շատերը շահեկան առևտրի շնորհիվ հարստացել և պատկանելի գումարի տեր էին դարձել:

Հնդկահայ գաղթավայրերում մեծ առաջադիմության հասավ մշակույթը, որը, իրավամբ, կարելի է համարել հայ ժողովրդի կուլտուրայի համընդհանուր շղթայի փայլուն օղակներից մեկը: Այնտեղ տակավին XVIII դարի վերջին քառորդում հիմնվեցին (Մադրասում՝ 1772 թ., Կալկաթայում՝ 1796 թ. և այլն) հայկական տպարաններ: 1794 թ. հոկտեմ-

քերին Մադրասում Հարություն Շմավոնյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում հայկական առաջին ամսագիրը՝ «Աղգարարը»։ Կրանով էլ հիմք է դրվում հայ պարբերական մամուլին։ Գարավերջին բացվում են հայկական առաջին դպրոցները։

Հնդկահայ գաղթավայրերի հայ գանգվածները ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Հնդկաստանի ոչ միայն տնտեսական, մշակութային, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքին։ Եվրոպացիների Հնդկաստան ներխուժելուց հետո, ինչպես հայտնի է, կատաղի պայքար ծավալվեց հնդիկ ժողովրդի և գաղութարարների միջև։ Հնդիկ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ պայքարում հայերը աներեր կանգնեցին գաղութարարների դեմ մարտնչող հնդիկ հայրենասերների շարքերում։

Աղբյուրական շրջանում, երբ եվրոպացիները նոր էին մուտք գործում ու հաստատվում Հնդկաստանում, նրանք բարյացկամ վերաբերմուք ունեին և ամեն կերպ սիրաշահում էին հայ վաճառականներին, որոնք քաջ ծանոթ էին Հնդկաստանին, նրա սովորություններին, գիտեին արևելյան լեզուներ և լավ անուն ու համարում ունեին հնդկական իշխությունների մոտ։ Եվրոպացիները ջանում էին գործակիցներ գտնել հայ խոշաների շրջանում, որպեսզի նրանք միջնորդի դեր կատարեին տեղական իշխանությունների հետ բանակցությունների ժամանակ։ Հայ առևտրականների նկատմամբ եվրոպացիների սիրաշահող քաղաքականության լավագույն արտահայտությունն է Անգլիայի Արևելա-հնդկական ընկերության և հնդկահայ վաճառականների միջև 1688 թ. կնքված պայմանագիրը, որի համաձայն հայ վաճառականները անգլիական ազդեցության տակ գտնվող բոլոր երկրներում անգլիացիներին հավասար իրավունքներ էին ստանում։

Այդ դրությունը սակայն երկար չի տևում։ Եվրոպացիների Հնդկաստանում հաստատվելուց հետո աստիճանաբար վիճակը փոխվում է։ Ուժեղ մրցակցություն է սկսվում նախ եվրոպացիների և ապա նրանց ու հատկապես անգլիական և հնդկահայ վաճառականների միջև։ Հատկանալի է, որ հայ

առևտրականները չէին կարող դիմանալ կանոնավոր բանակ ու նավատորմ ունեցող Արևելա-հնդկական ընկերության մրցակցությանը։ Նրանք ծանր հարվածներ ստանալով սկսում են դուրս մղվել վաճառահանման շուկաներից։ Շուտով անգլիացիները հայերի նկատմամբ անցնում են ապօրինի գործողությունների ու բացահայտ հայաթանքների։ Դրանից տուժում էր ոչ միայն առևտրական խավը, այլև հնդկահայ մանր ձեռնարկատերերն ու արհեստավորները, որոնք պատվերներ էին ստանում և իրենց գործառնությամբ կապված էին առևտրականների հետ։ Այդ պատճառով էլ եվրոպական գաղութարարների դեմ թշնամաբար էին տրամադրված հնդկահայ գրեթե բոլոր շերտերը, որոնք մասնակցելով հնդիկ ժողովրդի ազատագրական շարժումներին, պաշտպանում էին ոչ միայն իրենց երկրորդ հայրենիքը, այլև իրենց տնտեսական գոյավիճակը։

Անգլիական գաղութարարների դեմ հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարի փայլուն դրվագներից են 1760—1764 թթ. Բենգալիայում ծավալված ազատագրական կռիվները։ Այդ պայքարը միաժամանակ հայ-հնդկական զինական դաշնակցության և հնդկահայերի անձնազոհ մասնակցության լավագույն վկայություն է։ Բենգալիայում հնդիկ ժողովրդի ազատագրական շարժումները ճնշելուց հետո անգլիական գաղութարարները հնդկահայերին զրկում են Արևելա-հնդկական ընկերության պայմանագրով նրանց վերապահված առանձնաշնորհումներից։

Հնդկահայ շրջաններում XVIII դարի երկրորդ կեսին սկսեց ծավալվել մտավոր-լուսավորական մի շարժում, որը իր հասարակական-քաղաքական էությունը բովանդակում էր օտարի տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրման գաղափարը։ Հիրավի, այնտեղ, իր ժամանակի առաջադիմական խոշոր երևույթ հանգիսացող, ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը մեծ հաջողությունների հասավ։

Հնդկահայ միջավայրում ազատագրական շարժման աննախադեպ վերելքը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով։ Նախ, Հնդկաստանում հայ վաճառականությունը

մրցութեան ընթացքում դուրս էր մղւում սեփական հողը պետութեան հովանավորութիւնը վայելող անգլիական առևտրական կապիտալի կողմից: Առևտրական նոր շուկաներ որոնելու ճանապարհին հնդկահայ վաճառականութեան առաջավոր գործիչների հայացքն ուղղւում է դեպի իրենց հեռավոր հայրենիքը: Նրանք լավ էին ըմբռնում, որ հայկական պետականութեան վերականգնումով պայմաններ կստեղծվեին ազգային շուկա, հետևաբար առևտրական սեփական կապիտալի գործունեութեան լայն ասպարեզ ունենալու համար: Ուստի և հնդկահայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները մտածում էին հայրենիքի ազատութեան ու անկախութեան մասին և այդ ուղղութեամբ ծրագրեր մշակում:

Իրանից բացի, իր ժամանակի համար առաջադեմ հնդկահայ բուրժուազիան ու նրանից դուրս եկած և նրա գաղափարախոսութիւնը արտահայտող մտավորականութիւնը տեսնելով թուրքական ու պարսկական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի ծանր վիճակը, շէր կարող անտարբեր լինել նրա պատմական ճակատագրի հանդեպ, հեռու մնալ հայ իրականութեան մեջ ծավալվող, հասարակական բոլոր խավերին համակած ազատագրական շարժումներից: Նա, բնականաբար, ակտիվորեն ներգրավւում է ազատագրական այդ պայքարի մեջ:

Հնդկահայ առևտրական բուրժուազիան շփումների մեջ էր ու ծանոթ եվրոպական երկրներին: Նրա առաջավոր գործիչների մտայնութեան վրա, անտարակույս, ազդել էր XVIII դարի եվրոպական լուսավորիչների առաջավոր գաղափարները: Գաղափարական այդ ազդեցութիւնը ակներև էր մասնավորապես հնդկահայերի լուսավորական և ազատագրական շարժման վրա: Այսպիսով, ռուսահայ շրջանների հետ հնդկահայ համայնքը մյուս կարևոր կենտրոնն էր, ուր մտածում և նախագծեր էին կազմվում Ռուսաստանի օգնութեամբ, հայրենի երկրի կենսունակ ուժերի վրա հենվելով, Հայաստանը ազատագրելու վերաբերյալ:

Հնդկաստանի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր

գործիչներից էր Հովսեփ Էմինը²: Նա ծնվել է 1726 թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում, վաճառականի ընտանիքում: Մտքի շատերի նման նրանց ընտանիքն էլ հարկադրված է եղել հեռանալ Հնդկաստան և հաստատվել Կալկաթայում: Թուրքիայում և Պարսկաստանում հարազատ ժողովրդի կրած բռնութիւններն ու հալածանքները, որի ականատեսն էր Էմինը մանկութեան տարիներին, մեծ տպավորութիւն են գործում և առմիշտ դրոշմվում նրա հիշողութեան մեջ:

Հնդկաստանը միանգամայն նոր աշխարհ է բացում ուշիմ ու հետաքրքրասեր պատանու առջև: Կալկաթայի նազանգաստում և այլուր նա առաջին անգամ հանդիպում է եվրոպացիներին, տեսնում նրանց զարգացած տեխնիկան, ազգական արվեստն ու բարձր փուլաբարձ: Այդ ամենը անընդհատ տպավորութիւն են թողնում նրա վրա: Հայրը ցանկանում էր Էմինին վաճառական դարձնել, սակայն միանգամայն այլ էին ընդունակ պատանու հետաքրքրութիւնները: Նա մեծ պահանջ ուներ ուսման, գիտելիքներ ձեռք բերելու, երազում էր տիրապետել ռազմական գործին և իրեն նվիրել հայ ժողովրդի ազատութեանը: Էմինը լսել էր Ղարաբաղի մելիքների և Դավիթ-Բեկի զլխավորութեամբ Հայաստանում տեղի ունեցած ազատագրական հերոսական պայքարի մասին և շատ էր ոգևորվում դրանով:

Ռազմական կրթութիւնն ստանալու և հայրենի երկրի ազատագրմանը նվիրվելու ցանկութեամբ տարված Էմինը 1751 թ., հոր կամքին հակառակ, թողնում է հայրենի տունը, առևտրական մի նավով մեկնում է Կալկաթայից և բավական տառապանքներ կրելով հասնում է Անգլիա: Առանց ապրուստի և օթևանի շորս տարի նա կոնդոնում մեծ զրկանքներ է

2 Նրա մասին մեզ են հասել իր՝ «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները» ընդարձակ ինքնակենսագրութիւնը, որը հրատարակվել է 1792 և 1813 թվականներին, անգլերեն: 1958 թ. Բեյրութում Հ. Խաչմանյանի թարգմանութեամբ այն հրատարակվել է հայերեն՝ «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները» վերտառութեամբ: Հրատարակի վրա է Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի «Հովսեփ Էմին» ռուսերեն լեզվով (Երևան, 1945) հրատարակած հանգամանալից ուսումնասիրութիւնը:

կրում՝ գոյությունը պահպանելով միայն պատահական վաստակով: Դիպլոմատական ծանոթությունը անգլիական երիտասարդ գրող էրմոնդ Բյորքի հետ էական նշանակություն է ունենում նրա կյանքում: Իր քարեկամ ու հովանավոր Բյորքի ղեկավարությամբ էմինը եռանդուն կերպով զբաղվում է ինքնակրթությամբ, բավական լայն ու խոր դիտելիքներ ձեռք բերում, յուրացնում անգլիական լուսավորիչների առաջավոր գաղափարները³:

Մեկ այլ պատահական ծանոթությունը լորդ Նորթումբրլենդի հետ էմինի առաջ բացում է անգլիական բարձր հասարակության դռները: Հ. էմինը բարձրաստիճան իր նոր հովանավորների միջնորդությամբ կարողանում է իրականացնել իր վաղեմի երազանքը, ընդունվում է Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան: 1757 թ. որպես անգլիական սպա նա կամավոր մասնակցում է Յոթնամյա պատերազմին, ստացած ռազմական դիտելիքները կիրառում կյանքում, աչքի ընկնում հմտությամբ ու քաջությամբ:

էմինը իրեն արդեն նախապատրաստված էր համարում հայրենիքի ազատագրության իր փայփայած գաղափարը իրականացնելու համար: Վերագտնալով Անգլիա, նա նամակներ է գրում մի կողմից հնդկահայերին ու հորը, ջանում ստանալ նրանց աջակցությունը և մյուս կողմից վրաց թագավոր Հերակլ II-ին: Նա Հայաստանը ազատագրելու գործում Ղարաբաղի մելիքներից բացի, և նրանցից առավել, մեծ դեր էր վերապահում Հերակլին՝ նրան համարում «Վրաստանի և Հայաստանի թագավոր»: Նա իր պատրաստակամ ծառայությունն էր առաջարկում եվրոպական բանակների ձևով վրացական բանակը կազմակերպելու և վարժեցնելու գործում, դովերգում եվրոպացիների ռազմական արվեստը, լուսավորությունն ու առաջադիմությունը:

էմինը փորձում է ստանալ անգլիական կառավարության աջակցությունը: Նրան հաջողվում է այդ նպատակով հանդիպում ունենալ վարչապետ Պիտտի հետ: Այդ հանդիպու-

միջ հետ էմինի համար պարզ է դառնում, որ անհույս է Անգլիայից քաղաքական աջակցություն ակնկալելը, որ վերջինի շահերը հակասում են հայկական պետականությունը վերականգնելու իր ձգտումներին:

Տեսնելով, որ Անգլիայում այլևս անելիք չունի, էմինը 1759 թ. մեկնում է Հայաստան: Անցնելով Արևմտյան Հայաստանի գյուղերով և ականատես լինելով նրանց հետամնաց ու թշվառ վիճակին, նա ազատագրական պայքարի, բռնության, անիրավահավասարության դեմ ելնելու պրոպագանդա է անում: էրզրումի մոտակա Զենիս գյուղում նա գյուղացիների առջև կարդում է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունը», նրանց պատմում հայոց պետության, հայ ժողովրդի կատարած սխրագործությունների մասին և կոչ անում արևմուտքի քրիստոնյաների նման պայքարել անկախության համար⁴:

էջմիածնում էմինին ընդունում են ոչ այնքան բարյացակամ: Հենց այստեղ, էջմիածնում նա հրաժարվում է Հերակլ II-ին և Ղարաբաղի մելիքներին հանդիպելու իր նախկին վճռից: Անձամբ շփվելով ու մոտիկից ծանոթանալով հայկական կյանքի իրական վիճակի, Անդրկովկասի քաղաքական կացության և հակառակորդ ուժերի ռեալ փոխհարաբերությունների հետ, նա հանդում է այն եզրակացության, որ առանց ռուսական հզոր պետության օգնության անհնար է իր ծրագրերի իրականացումը: Անգամ հարևան Վրաստանի օչնությունը կարելի էր ստանալ միայն եղբայրական երկու ժողովուրդներին Ռուսաստանից հայցվող աջակցության ու հովանավորության շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ Հ. էմինը որոշում է վերագտնալ Անգլիա, այնտեղից համապատասխան հանձնարարական ձեռք բերել և մեկնել Ռուսաստան:

1761 թ. էմինը հասնում է Կոնդոն, տեսակցություն է ունենում ռուսական դեսպան իշխան Գ. Գոլիցինի հետ, նրանից համապատասխան հանձնարարականներ է ստանում և անմիջապես մեկնում է Պետերբուրգ: Այստեղ էմինին ընդունում է ռուսական կանցլեր Մ. Վորոնցովը, հանգամանորեն

³ Տե՛ս Ա. Բ. Ноаннисян, Иосиф Эмин, стр. 19—24.

⁴ Նույն տեղում, էջ 51—56, 61.

Ժանոթնանում նրա ծրագրերի հետ: Կանցլերը համակրանքով է վերաբերվում էմինի գաղափարներին, օգնություն ցույց տալիս նրան, հանձնարարական նամակ գրում Հերակլ II թագավորին: Էմինը տեսակցություն է ունենում նաև Մոսկվայում գտնվող վրաց թագավոր Քեյմուրազի և ռուսական պետական մի շարք այլ գործիչների հետ և մեկնում է Աստրախան: Աստրախանում նրան են միանում մի քանի տասնյակ զինված հայ երիտասարդ կամավորներ, որոնք պատրաստ էին մեկնել հայրենիք և կռվել նրա ազատագրության համար: Երբ էմինը մոտենում է Ղզլար քաղաքին, նրան դիմավորում են տեղի հայ զինավառ երիտասարդները և հանդիսավորությամբ ուղեկցում քաղաք: Էմինի համբավը տարածվել էր թե՛ Աստրախանի, թե՛ Հյուսիսային Կովկասի հայության շրջանում, մանավանդ երիտասարդությունը մեծ խանդավառությամբ է դիմավորում նրան, որպես Հայաստանի ապագա ազատարարի:

Ռուսական սահմանապահ զորքերի հետ պատահած թյուրիմացությունը հարթելուց հետո 1763 թ. գարնանը էմինը ժամանում է Թիֆլիս: Այստեղ էլ նրան ընդունում են ջերմությամբ: Հերակլ II թագավորի կարգադրությամբ հայերից ու վրացիներից կազմված մի շոկատ ընդառաջ է գնում էմինին, նրան դիմավորում են բազմաթիվ հայեր⁵:

Հերակլ II-ի հետ հանդիպումների ժամանակ էմինը խանդավառված պատմում է իր ծրագրերի մասին: Եվրոպայում կրթված հայ զինվորականը վրաց թագավորին խորհուրդ էր տալիս դպրոցներ բացել, ժողովրդի մեջ լուսավորություն տարածել, երիտասարդությանը դաստիարակել հայրենասիրության ու ազատասիրության ոգով: Նա համոզում էր թագավորին պայքարել կենտրոնախույս ուժերի դեմ, ամրապնդել պետությունը, վրացիներից ու հայերից կազմակերպել քանակ, այն վարժեցնել եվրոպական բանակների ձևով, ազատագրել վրացական և հայկական հողերը, Հերակլի թագավորությամբ ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն:

Հաստատում ավելի քան մեկ տարի հյուրընկալվելու ընթացքում էմինը նամակագրական կապ է հաստատում Պարաբադի մելիքների և Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Լովնանի հետ: Վերջինս ոգևորում էր էմինին, որ նա իր ազգեցիկ դիրքն ու բազմաթիվ կապերն օգտագործելով եռանդուն գործունեություն ծավալի Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական պայքար բորոքելու համար: Նա էմինին հավաստիացնում էր, որ բոլոր պայմանները կան թուրքական լուծը թոթափելու համար: Եթե էմինը վրացական մի շոկատի գլուխ անցած մտնի Արևմտյան Հայաստան, հավաստեցնում էր Լովնանը, ապա նրան կմիանան տասնյակ հազարավոր զինված հայեր և ազատագրական ապստամբությունը կծավալվի ամբողջ երկրով մեկ⁶:

Հերակլ II-ը համակրանքով էր վերաբերվում էմինի գաղափարներին ու մտահղացումներին, անգամ Քերիմ խանի Վրաստան ներխուժելու վտանգի ժամանակ էմինին հանձնարարում է զորախումբ կազմել և վարժեցնել այն: Սակայն վրաց թագավորն ընդհանուր առմամբ խուսափողական պատասխան էր տալիս թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ ապստամբություն կազմակերպելու էմինի առաջարկներին: Եվ դա հասկանալի է: Վրացական պետությունը այնքան զորեղ չէր, որ կարողանար ինքնուրույնաբար դուրս գալ Օսմանյան պետության և շահական Պարսկաստանի դեմ: Այդ պատճառով էլ Հերակլը հեռու էր մնում իր իշխանության սահմաններն ընդարձակելու և հայ-վրացական միասնական պետություն ստեղծելու մտքից: Ի վերջո նա հրաժարվում է էմինի հետ գործակցելուց և նրան հեռացնում է Վրաստանի սահմաններից: Էմինը գնում է Հյուսիսային Կովկաս, այնտեղից անցնում Պարաբադ, որտեղ մոտիկից ծանոթանալով, որ հայ մելիքների ուժերը բավարար չեն ազատագրական պայքար ծավալելու համար, կրկին անցնում է Վրաստան: Վրաստանում սառը վերաբերմունքի հանդիպելով՝ նա 1769 թ. մեկնում է Լնդկաստան:

⁵ Նույն տեղում, էջ 119—125:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140—150:

Հովսեփի էմինը, ազատագրական-լուսավորական շարժման այդ աննկուն գործիչն ու անխոնջ հայրենասերը, որը հայրենիքի ազատագրման ու անկախության պայքարին նվիրեց իր ամբողջ կյանքը, բազմաթիվ զրկանքներ կրելով, վտանգի ենթարկելով իր անձը, չի հուսալքվում և մինչև վերջ հավատարիմ է մնում իր որդեգրած գաղափարներին: 1770 թ., չսելով ռուս-թուրքական պատերազմի մասին, էմինը մտադրվում է վերադառնալ Անգլիա, այնտեղից մեկնել Ռուսաստան, որպեսզի ծառայության մեջ մտնի ռուսական բանակում և մասնակցի Քուրբիայի դեմ մղվող պատերազմին: Սակայն իր այդ որոշումը նա չկարողացավ իրագործել՝ ռուս-թուրքական վերահաս հաշտության պատճառով:

1773 թ. Հ. էմինը ժամանում է Մադրաս և լավ ընդունելություն գտնում հայերի կողմից: Նրա վճռականությունը, անկատարում կամքը և հայրենիքի ազատագրմանը ծառայելու մեծ ձգտումը ոգևորում է Մադրասի հայերին: Նրանք անգամ որոշում են էմինի տրամադրության տակ դնել դրամական նշանակալից գումար՝ գորախումբ ստեղծելու համար: Այդ ժամանակ Մադրասում գտնվող Հովհաննես եպիսկոպոսը սակայն, միջամտում և կարողանում է խափանել այդ գործը:

Հետագա տարիներին էմինը բազմաթիվ փորձեր է անում Պարսկաստանի կամ Քուրբիայի վրայով մեկնել Հայաստան՝ ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով, սակայն տեղական իշխանություններն արգելում են: 1784 թ. նա կրկին վերադառնում է Կալկաթա: Հետագայում էմինը այլևս դուրս չի գալիս Հնդկաստանից: Նա զինվորական ծառայության մեջ է մտնում անգլիացիների մոտ, ապրում մինչև խոր ծերություն, երբեք չկորցնելով հայրենի երկիրը ազատագրված տեսնելու հույսը: 1809 թ. Կալկաթայում, 83 տարեկան հասակում էմինը կնքում է իր մահկանացուն: Հովսեփի էմինի գործունեությունը նկատելի հետք թողեց և բարերար ազդեցություն ունեցավ ազատագրական, լուսավորական գաղափարախոսությունը տարածելու գործում:

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում մի խումբ հայրենասերներ լուրջ գործու-

նենթյուն են ծավալում հայ ժողովրդի ազատագրման և Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու գաղափարը քարտեզու ուղղությամբ: Հնդկահայ առևտրական բուրժուազիայի հայրենասերական այդ խմբակի անդամներից հայտնի են Շահամիր և Հակոբ Շահամիրյանների, Մովսես Բաղրամյանի, Գրիգոր Խոջաշանյանի անունները: Լուսավորություն տարածելու, ազատագրական գաղափարախոսությունը պրոպագանդելու նպատակով նրանք Մադրասում հիմնում են տպարան, որտեղ հրատարակում են Հայաստանի ազատագրման, այնտեղ ստեղծվելիք հասարակական-քաղաքական կարգերի վերաբերյալ արժեքավոր աշխատություններ: Մադրասցիները աշխույժ կապեր են ստեղծում Պարաբադի մելիքների, էլեմիածնի կաթողիկոսի, Հերակլ II-ի, հատկապես ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արղունյանի հետ և արժարժում մալր հայրենիքի ազատագրության իրենց հուրող հարցերը: Ինչպես հայտնի է հնդկահայերը ևս Հայաստանի ազատագրության խնդրում վճռական նշանակություն են տալիս Ռուսաստանին, նրա օգնությանը: Պատահական չէ, որ ազատագրական շարժումների և մշակույթի հարցերում Շ. Շահամիրյանը գործարար կապերի մեջ էր ռուսական կողմնորոշման մեծ ջատագով Հ. Արղունյանի հետ:

1773 թ. Շ. Շահամիրյանի տպարանում լույս է տեսնում Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» աշխատությունը: Մ. Բաղրամյանը Պարաբադից էր, Հ. էմինի հեռավոր ազգականն էր և հինգ տարի եղել էր նրա ուղեկիցն ու գաղափարակիցը: Գորիում, բաժանվելով էմինից, Մ. Բաղրամյանը ուղևորվում է Մադրաս, որտեղ ծանոթանում է Շ. Շահամիրյանի հետ և, լինելով հայոց լեզվի և քերականության լավ գիտակ, դառնում է նրա որդիների ուսուցիչը և շատ շուտով նաև Շահամիրյանի խմբակի գաղափարախոսը՝ «Նոր տետրակում» Մ. Բաղրամյանը հայ երիտասարդների մեջ ազգային հպարտության զգացմունք առաջացնելու նպատակով նկարագրում է հայ ժողովրդի փառավոր անցյալը,

նրա հերոսների սխրագործությունները: Ապա Հայաստանի հերոսական անցյալին հակադրում է տխրալի առօրյան, երբ երկիրը ձնշվում ու թալանվում է թուրքական և պարսկական տիրապետության տակ և կոչ է անում երիտասարդությանը՝ արթնանալ թմրության քնից, համարձակորեն դուրս գալ օտար քոնակալների դեմ և ղենքի ուժով ձեռք բերել հայրենիքի ազատությունը. «ապա լաւ ևս է մեռանիլն մի անգամ քաջաբար՝ քան ղկեալն զայսպիսի թշվառութեամբ»⁸:

«Նոր տետրակի» մեջ հեղինակը հայկական պետականության անկման և օտարի լծի տակ ընկնելը բացատրում է հայերի ներքին հակասություններով և անմիաբանությամբ, թուլություններով ու տգիտությամբ: Այդ պատճառով էլ Մ. Բաղրամյանը հայրենակիցներին կոչ է անում ուսում և կրթություն ստանալ և այդ տեսակետից աշխատել նմանվել եվրոպացիներին: Բաղրամյանը ոչ պակաս կործանարար է համարում հայ թագավորների միանձնյա իշխանությունը: Անհրաժեշտ համարելով միապետի իշխանության սահմանափակումը և քննադատելով միապետությունը, նա առաջ է քաշում սահմանադրական կարգի առավելության գաղափարը, որը և նրա քաղաքական իդեալն էր: Հայաստանի ազատագրության համար պայքարի ռեալ ուժը Բաղրամյանը համարում էր Ղարաբաղի մելիքներին և վրաց Հերակլ II թագավորին, որոնք միասնաբար պետք է հանդես գային և օգնություն ստանային Ռուսաստանից: «Նոր տետրակում» առաջ քաշված ազատագրական և լուսավորական գաղափարները, ապստամբության միջոցով Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը, ղեկավարված մի քննադատությունը կրում էին Հովսեփ էմինի հասարակական-քաղաքական հայացքների որոշակի ազդեցությունը:

«Նոր տետրակի» օրինակները մաղրասցիները տարածում են Ղարաբաղում և հայկական այլ շրջաններում: Ստանալով գիրքը և նրա հետ մաղրասցիների ծրագրային նամակը, Սիմեոն կաթողիկոսը Շ. Շահամիրյանին առաջարկում է

⁸ «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ», Մաղրաս, 1772, էջ 26:

«Վերջ տալ այդ ամենին, այրել գիրքը և Մ. Բաղրամյանին հետաքննել իրենց միջավայրից: Ավելորդ չէ նշել, որ կաթողիկոսի գաղթությունը ու սպառնալիքները անզոր եղան կասեցնելու մաղրասցիների լուսավորական ու հասարակական-քաղաքական գործունեությունը:

Հայաստանի ազատագրության և ապա հայկական պետության կառուցվածքին, նրա բնույթին, օրենսդրությանն էր նվիրված Մաղրասի խմբակի ղեկավար Շ. Շահամիրյանի 1788—1789 թթ. հրատարակած «Որոգայթ փառաց» նշանավոր աշխատությունը: Գրքի առաջին մասում հեղինակը կոչ է անում պայքարի ելնել օտարի քոնակալական լծի դեմ և ազատագրել հայրենիքը: Նա հայկական պետականության կորստի պատճառը համարում է հայ թագավորների գոռոզ ու անիրավ իշխանությունը և հորդորում է օրենքները զնահատել, լուսավորություն տարածել և նրա օգուտները հասկանալ: «Որոգայթ փառացի» երկրորդ, ընդարձակ մասում տրվում է անկախ Հայաստանի պետական օրենսդրության, սահմանադրության նախագիծը: Շահամիրյանը քննադատում է կառավարման միապետական եղանակը և առաջ է քաշում պառլամենտական պետություն ստեղծելու գաղափարը, որտեղ ամենուրեք և անխախտ կերպով իշխելու է օրենքը: Երկրի գերագույն իշխանությունը վերապահվում էր «Հայոց տանը»՝ պառլամենտին, որը պետք է լիներ ընտրովի մարմին: Նախարարը օրենքը հետևողականորեն կիրառող պետության առաջին ներկայացուցիչն էր, զորքերի գլխավոր հրամանատարը: Նրան էր վերապահվում պատերազմ հայտարարելու կամ հաշտություն կնքելու իրավունքը:

Աշխատության մյուս հոդվածներում շարադրվում էր երկրի օրենսդիր և զործադիր մարմինների, ընտրական սիստեմի, դատական կարգի, բանակի կառուցվածքի, պետության ֆինանսական ու հարկային սիստեմի, քաղաքացիների իրավունքների ու պարտականությունների հետ կապված հարցերը: Ուրիշ խոսքով նրա երազած պետական կարգը բուրժուական հանրապետությունն էր: Հարկավ, Շահամիրյանը վերապահություն էր անում նախարարների իշխանու-

Քյունը ցմահ լինելու և ժառանգարար փոխանցվելու հարցում: Այդ զիջումը արվում էր հայկական թագավորական դահի վրա Բագրատունիներից սերված վրաց Հերակլ II թագավորին տեսնելու միտումով⁹:

Հայաստանում պինված ապստամբություն կազմակերպելու և Ռուսաստանից ու Վրաստանից անկալվող օգնության միջոցով Հայաստանը ազատագրելու, հայկական անկախ պետության կառուցվածքի վերաբերյալ նոր ձևավորվող բուրժուազիայի մտայնությունը արտահայտող հընդկահայ գործիչների առաջ քաշած գաղափարները, լուսավորություն տարածելու, տգիտության, հետամնացության, ավատական կարգերի դեմ պայքարելու նրանց պրոպագանդան ժամանակի համար խիստ առաջադիմական քաղաքական-հասարակական հայացքներ էին: Հնդկահայ մտավոր այդ շարժումը հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման վիթխարի առաջընթաց քայլ էր և նշանակալից ազդեցություն ունեցավ ու նկատելի հետք թողեց հայ իրականության մեջ:

⁹ См. А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-ах годах XVIII столетия, Ереван, 1947, стр. 147.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ո Ւ Ք Ե Ր Ո Ր Կ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԿՈՒՄ

1768 թ. վերջերին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը աշխուժացրեց ազատագրական շարժումները և սուլթանական ծանր լուծը թոթափելու հույսերի նոր ալիք ստեղծեց Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների շրջանում: Գրան խթանում էր մանավանդ այն հանգամանքը, որ ռուսական դիվանագիտությունը, ոչ առանց միտումի, հանդես էր գալիս Թուրքական կայսրության հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին ազատագրելու նշանաբանով:

Հայկական շրջաններում օտարի դարավոր լուծը թոթափելու հույսերը ամրապնդվեցին հատկապես 1769 թ. կեսերին, երբ լուր տարածվեց, թե ռուսները զորք են մտցնելու Անգրկովկաս և Վրաստանի ու Իմերեթիայի թագավորների հետ արշավելու են Թուրքիա:

Ռուս-թուրքական պատերազմը, կովկասում ևս ուղմական զործողություններ սկսելու հեռանկարը տգեորություն առաջ բերեց նաև հայրենիքի ազատագրության երազանքներով ազդող ռուսահայերի մեջ: 1769 թ. հունիսի 8-ին Մոսկու Մարաֆյանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիա է ներկայացնում Հայաստանն ազատագրելու և Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկական պետությունը վերանախնայելու ուղադրավ նախագիծ: Մ. Սարաֆյանը ռուսահայ առաջադիմաբերական բուրժուազիայի խոշոր ներկայացուցիչներից էր: Պարսկաստանից տեղափոխվելով Ռուսաստան, նա շուտով աչքի է ընկնում և մեծ հեղինակու-

թյուն ու ազդեցություն ձեռք բերում Աստրախանի հայ հարուստ վաճառականների մեջ: Նրա առևտրական գործունեությունը այնպիսի ծավալ է ընդունում, որ կառավարությունից թույլտվություն է ստանում Կասպից ծովում նավարկելու համար առևտրական նավ կառուցել, դառնում է մետաքսի գործարանի տեր և այլն: Մ. Սարաֆյանի ներկայացրած նախագծի մշակմանը մասնակցել կամ համենայն դեպս տեղյակ են եղել Ռուսաստանի ազդեցիկ հայերից Գրիգոր Կամպանյանը, Հովհաննես Լազարյանը և ուրիշներ:

Սարաֆյանի նախագիծը բաղկացած էր ներածությունից և տասնչորս հոդվածներից: Դրանում, որպես առաջնահերթ խնդիր, առաջարկվում էր Թուրքիայի դեմ պատերազմի հանել վրաց երկու թագավորությունները, Վրաստան ուղարկել ռուսական կորպուս: Միաժամանակ Մոսկվայում, Աստրախանում, Ղզլարում, Մոզդոկում և Ռուսաստանի մյուս քաղաքներում ապրող հայերից ու վրացիներից կազմակերպել զորախումբ և ուղարկել Վրաստան: Հաջորդ հիմնական խնդիրը համարվում էր Ղարաբաղի մելիքներին Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմի մեջ ներգրավելը:

Ծրագրի հեղինակը առաջարկում էր ռազմական գործողությունները սկսել ոչ թե անմիջապես Թուրքական մարզերը ներխուժելով, այլ Երևանի գրավումով, քանի որ այդ սահմանային բերդը ստրատեգիական կարևոր դիրք ուներ և կարող էր բազա հանդիսանալ Թուրքիայի դեմ հետագա գործողություններ ծավալելու համար: Երևանը գրավելուց հետո Հերակլ II-ը հարձակվելու էր Ախալցխայի և Կարսի, իսկ մյուս զորախմբերը՝ Բայազետի և ապա Վանի վրա: Ծրագրում չէր անտեսված նաև պատերազմի ծախսերը հոգալու խնդիրը¹:

Ազատագրված Հայաստանում ստեղծվելու էին միապետական կարգեր և Ղարաբաղի մելիքներից մեկը պետք է դառնար Հայաստանի թագավոր: Ապագայում Թուրքիայի հնարավոր հարձակումներից Հայաստանը պաշտպանելու էր Ռու-

սասանը, որպես իր հպատակ պետություն: Այսպիսով, Մ. Սարաֆյանի ծրագրում գրվում էր ոչ միայն Թուրքիայի ~~թուրքապետության~~ տակ գտնվող Արևմտյան, այլև ամբողջ Հայաստանի ազատագրման հարցը: Երևանը գրավելու նրա առաջարկը, փաստորեն, Արևելյան Հայաստանը պարսկական լճից ազատագրելու նպատակ էր հետապնդում: Հատկանշական է, որ Հայաստանի ազատագրման գործում մեծ տեղ էր արվում հենց իրենց՝ հայերին:

Սարաֆյանի ծրագիրը առանձին ուշադրության չարժանացավ ռուսական արքունիքում: Այնուհանդերձ այդ ծրագիրը արտահայտում էր Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի բնակչության հասարակական առաջադեմ խավերի հայրենասիրական ձգտումներն ու քաղաքական ակնկալությունները:

1768—1774 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Սև ծովի առափնյա շրջաններում ամրապնդվեցին Ռուսաստանի դիրքերը, Թուրքիայից անկախ հայտարարվեց Ղրիմը և ռեալ պայմաններ ստեղծվեց այն Ռուսաստանին միացնելու համար: Յարական կառավարության համար առաջնահերթ խնդիր է դառնում Կասպից ծովի շրջանում գերիշխանություն ձեռք բերելը: Այդ նպատակով 1779 թ. ռուսական արքունիքը, օգտվելով Պարսկաստանում սկսված ներքին պայքարի հարմար առիթից, ծրագրում է արշավանք կազմակերպել դեպի Անդրկովկաս: Ռուսական կառավարությունը այդ գործին լայնորեն ներգրավում և օգտվում է անդրկովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ազատագրական շարժման գործիչների ծառայությունից:

XVIII դարի վերջին քառորդին Ռուսաստանի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչների մեջ աչքի էին ընկնում և մեծ երախտիք ունեն մասնավորապես ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղուսյանը (1743—1801) և հայ մեծահարուստ Հովհաննես Լազարյանը (1735—1800): Լինելով գործունյա ու բանիմաց անձնավորություններ, նրանք ակտիվորեն մասնակցում էին ռուսահայ գաղթավայրերի կյանքին, հայ-ռուսական հարաբերությունների ու Հայաստանի ազատագրման գործին:

1 См. А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 267—268, 271—275.

Պարսկաստանի դեմ ծրագրվող արշավանքի նախապատ-
բաստությունը հանձնարարվում է զորավար Ա. Սուվորովին:
1780 թ. հունվարի սկզբներին մի քանի հանդիպումներ են
տեղի ունենում մի կողմից Հ. Արղուսյանի ու Հ. Լազարյանի,
մյուս կողմից ռուսական պետական ռազմական գործիչներ՝
Գ. Պոտյոմկինի, Ա. Սուվորովի և Ի. Գորիչի միջև: Այդ հան-
դիպումների ժամանակ ռուսական պետական ու ռազմական
գործիչները հարցեր են տալիս և հանգամանորեն տեղեկա-
նում Պարսկաստանի, նրա վիճակի, բնակավայրերի, ռազ-
մական ուժերի, Ղարաբաղի մելիքների, էջմիածնի, Վրաս-
տանի և Հերասիլ II թագավորի մասին²: Հայկական պետա-
կանությունը Երևան կենտրոնով վերականգնելու վերաբեր-
յալ Հ. Լազարյանի և Հ. Արղուսյանի համառ առաջարկներին
իշխան Գ. Պոտյոմկինը պատասխանում է, որ դա հնարա-
վոր է, սակայն անհրաժեշտ է, որպեսզի հայոց կաթողիկոսը
որոշ անվանի մարդկանց հետ հայերին փրկելու խնդրանքով
դիմի իրենց³:

Թե հայ գործիչները Ա. Սուվորովի հետ բանակցելու ժա-
մանակ հայկական պետականությունը վերականգնելու ինչ
պլաններ էին առաջ քաշում, երևում է 1780 թ. հունվարի 10-ին
Ա. Սուվորովին ներկայացրած Հ. Լազարյանի ղեկուցագրե-
րից, որը հայտնի է «պարոն Իվան Լազրևի նոտան» վեր-
տառությունը⁴: Այդ ղեկուցագիրը Ռուսաստանի հովանավո-
րության տակ հայկական պետականությունը վերականգնե-
լու մի պլան է: Հեղինակը առաջարկում է իր մտահղացումը
իրականացնել հետևյալ ձևով: Անհրաժեշտ է համարվում
ռուսների ռազմական և տնտեսական օգնությամբ, հայերից

² Ա. Սուվորովի և 1780-ական թվականների հայ-ռուսական հարա-
բերությունների մասին տե՛ս Մ. Գ. Նեպոխան, Ա. Վ. Սուվորովը և հայ-
ռուսական հարաբերությունները 1770—90-ական թթ., Երևան, 1944, նույնի.
Из истории русско-армянских отношений, книга первая, Ереван,
1956, стр. 43—100.

³ Տե՛ս А. Р. Иоанисян, Россия и армянское освободительное
движение, стр. 22.

⁴ Տե՛ս «Собрание актов, относящихся к обозрению истории ар-
мянского народа», ч. II., М., 1838, стр. 68—70.

որն է մեկի գլխավորությամբ գրավել Շամախին ու Գանձա-
կը: Գրանից հետո Ղարաբաղից և Սղնախից նրանց կմիա-
նան հայերը, որոնցից կազմված զորքով հնարավոր կլինի
հեշտությամբ գրավել Երևանը և մյուս քաղաքները: Այդպի-
սով, ռուսական զբրիշխանությունը պարսկական Հայաստանի
ընդհանրից ստեղծվելու էր ապագա Հայաստանը, որի սահ-
մանները կընդլայնվեր Արևմտյան Հայաստանի հաշվին:

Ենթադրվում է, որ այդ ղեկուցագիրը Ա. Սուվորովը ներ-
կայացրել էր Եկատերինա II կայսրուհուն⁵:

Ա. Սուվորովը, հունվարի վերջերին մեկնելով Աստրա-
խան, կապեր է հաստատում Ղարաբաղի և Արարատյան նա-
հանգի հայ ազատագրական շրջանների հետ, սկսում ռազմա-
տնտեսական անհրաժեշտ տեղեկություններ հավաքել: Անց-
նում էր ժամանակը, սակայն ծրագրվող արշավանքը չէր
սկսվում: Մինչդեռ Ղարաբաղում գրությունը վատթարանում
էր: Փանահին փոխարինած Իբրահիմ խանը ավելի է սաստ-
կացնում ճնշումները՝ հայերի նկատմամբ:

1781 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ղարաբաղից նամակներ են
ուղարկվում ռուսական արքունիք (Եկատերինա II-ին, Գ.
Պոտյոմկինին և Ա. Սուվորովին), որոնցում նկարագրվում են
ստեղծված ծանր վիճակը, երկրամասի բնական հարստու-
թյուններն ու պարհնային հնարավորությունները: Նամակա-
գիրները խնդրում էին նաև ուղարկել ռուսական 10000-
անոց հետևակ և հավաստիացնում, որ իրենք զինված պայ-
քար կսկսեն տիրողների դեմ: Հատկանշական է, որ Գ. Պոտ-
յոմկինին հասցեագրված նամակում նրանք խնդրում էին ղե-
պի Անդրկովկաս արշավող ռուսական զորքերի հրամանատար
նշանակել զենեքալ Ա. Սուվորովին:

Սակայն շուտով Ա. Սուվորովը Կազան մեկնելու հրա-
ման է ստանում, նրան փոխարինած զենեքալ Պ. Պոտյոմկին-
նը 1782 թ. աշնանը ժամանում է Հյուսիսային Կովկասի
Գեորգիևսկ ամրոցը և շարունակում է արշավանքի նախա-

⁵ Տե՛ս М. Г. Персиян, Из истории русско-армянских отношений,
стр. 55.

պատրաստութունը: Նա իր մոտ՝ Գեորգիևսկ ամրոցն է հրավիրում Հ. ԱրղուՅյանին և նրա անմիջական մասնակցութեամբ ու աջակցութեամբ կապեր է հաստատում Հերակլ II-ի, Ղարաբաղի մելիքների, հայոց կաթողիկոսի հետ և հանգամանալից տեղեկութուններ ստանում Անդրկովկասի ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական վիճակի մասին:

1783 թ. մարտին Ղարաբաղի հայ մելիքները, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը և այլ նշանավոր անձինք նամակներ են ուղարկում Պ. Պոտյոմկինին ու Հ. ԱրղուՅյանին և նկարագրելով Ղարաբաղի նյութական հարստութուններն ու ունեցած հնարավորութունները, նրա ստրատեգիական հարմար դիրքը, խնդրում են արագացնել նախապատրաստվող արշավանքը: Ռուսական հրամանատարութունը նախատեսում էր արշավանքը կազմակերպել երկու ուղղությամբ: Զորքերի մի մասը Գեորգենտի վրայով, Կասպից ծովի ափերով պետք է շարժվեր ու զբավեր էնզելին, իսկ մյուս մասը Կովկասյան լեռներով մտնելու էր Վրաստան, ապա Ղարաբաղ և Ղարաղաղ, միաժամանակ զբավելով նաև Երևանը⁶:

Նույն տարվա ամռանը Գեորգիևսկ ամրոցում ստորագրվեց պայմանագիր՝ «Բարեկամական տրակտատ», որի համաձայն Քարթլ-Կախեթի թագավորութունը պաշտոնապես անցնում էր ռուսական հովանավորության տակ: Տակավին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, Գեորգիևսկի պայմանագրից տասը տարի առաջ Հերակլ II-ը պատվիրակութուն էր ուղարկել Եկատերինա II-ին՝ Ռուսաստանի հետ ավելի մերձավոր հարաբերություններ հաստատելու և նրա հովանավորության տակ անցնելու առաջարկով: Պատվիրակութունը լավ էր ընդունվել ռուսական արքունիքում, սակայն պայմանները նպաստավոր չէին Հերակլի խնդրանքը իրականացնելու համար: 1780-ական թվականների սկզբներին, երբ ռուսական քաղաքական շրջաններում մշակվեց Թուրքական կայսրութունը ջախջախելու և նրա տիրապետության

տակ գտնվող ճնշվող ազգութունների անկախութունը վերականգնելու այսպես կոչված «հունական նախագիծը», հնարավոր դարձավ իրագործել Արևելյան Վրաստանի հետ ավելի սերտ հարաբերություններ ստեղծելու խնդիրը:

Պայմանագրի համաձայն վրացական թագավորութունը հրաժարվում էր ինքնուրյուն և անկախ արտաքին քաղաքականութուն վարելուց: Վրաց թագավորները զահը ժառանգել կարող էին ռուսական կայսեր կողմից հաստատվելուց և նրան հավատարմության երդում տալուց հետո: Դրա փոխարեն կայսրուհին պարտավորվում էր ռուսական զորք մտցնել Վրաստան, որը մշտապես պետք է մնար այնտեղ և փր հովանու տակ պահեր երկիրը: Թիֆլիսում Ռուսաստանի լիազորներ կայացուցիչ է (ոեզիդենտ) նշանակվում Ս. Բուսնաշովը, իսկ Պետերբուրգում՝ հայտնի պոետ Ալ. Ծավճավաձեի հայրը՝ Գարսևան Ծավճավաձեն⁷:

Գեորգիևսկի պայմանագիրը կարևոր իրադարձություն էր ոչ միայն Վրաստանի, այլև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների կյանքում: Դրանով ուժեղանում էր ռուսական ազդեցությունը Անդրկովկասում և հիմք էր ստեղծվում այդ ազդեցությունը ավելի ամրապնդելու և խորացնելու համար:

Հարևան Վրաստանի Պարսկաստանի կազմից դուրս գալու և Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու հանգամանքը նոր խթանող ազդակ էր հանդիսանում Ռուսաստանի օգնությամբ օտարի լուծը թոթափելու համար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ղարաբաղի մելիքութունները հանդիսանում էին հայ ազատագրական շարժման հիմնական, բայց ոչ միակ կենտրոնը: Այս շրջանում շարժման կենտրոն էր դարձել նաև Երևանը, որին, ինչպես հայտնի է, կարևոր տեղ էր տրվում Արևելյան Հայաստանը Պարսկաստանի տիրապետությունից ազատագրելու և այն հայկական պետության հիմնական մասը դարձնելու ռուսական պլաններում: Այստեղ ծավալված ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից

⁶ См. А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 90—91.

⁷ См. «Летопись дружбы грузинского и русского народов, с древних времен до наших дней», Тбилиси, 1967, стр. 95—96.

էր Ստեփան Տեր-Սահակյանը: Նա իրեն ամբողջովին նվիրել էր հայրենի երկրի փրկութեան գործին: Տեր-Սահակյանը նամակագրական կապերի մեջ էր Պ. Պոտյոմկինի և Հ. Արզումանի հետ և կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում Հայաստանում տիրող իրավիճակի մասին: 1783 թ. աշնանը նա մեկնում է Ղարաբաղ, ծանոթանում մելիքների ղինական ուժերի, տնտեսական հնարավորությունների հետ, այդ ամենի մասին նամակով տեղեկացնում է Պ. Պոտյոմկինին: Տեր-Սահակյանի այդ այցելությունը ուղադրավ իրողություն էր հայ ազատագրական շարժման անջատ-անջատ գործող երկու կենտրոնները՝ Ղարաբաղն ու Երևանը իրար հետ կապելու տեսակետից:

Պարսկական արշավանքի նախապատրաստման և հայ ազատագրական շարժումների աշխուժացման այս շրջանում Հայաստանը ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու խնդիրը թվում էր այնքան ունալ ու մոտալուտ, որ հայ առաջադեմ գործիչները մշակում և ուսական արքունիք են ներկայացնում վերականգնվելիք հայկական պետության և Ռուսական կայսրության հարաբերություններին նվիրված դաշնագրերի երկու նախագիծ: Այդ նախագծերից մեկի հեղինակը ուսաստան թեմի առաջնորդ Հ. Արզումանն էր, մյուսինը՝ հեղկահայ հայրենասեր Ծ. Ծահամիրյանը:

Հ. Արզումանի ներկայացրած նախագիծը, որը արտահայտում էր ուսաստան շրջանների մտայնությունը և կազմվել էր Հ. Կաղարյանի հավանությամբ, բաղկացած էր 18 կետից: Այդ փաստաթուղթը, որը անվանվում էր «Կերպ դաշնագրության ի մեջ երկու ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց», ըստ էության ոչ այնքան դաշնագրության նախագիծ էր, որքան առաջարկ-ցանկություն ասպագա Հայաստանի քաղաքական կառուցվածքի, հայկական պետության և Ռուսական կայսրության փոխհարաբերությունների մասին⁸:

1783 թ. կազմված այդ նախագիծով առաջարկվում էր վերականգնել հայկական պետությունը: Հայոց թագավորի

ընտրության իրավունքը վերապահվում էր ուսական կայսրուհուն, որը կարող էր թագավոր ընտրել հայերից կամ իր մերձավոր պալատական ուսաններից: Հայոց թագավորը անկախ ազգությունից պետք է դավաներ հայկական կրոնին և ավանդական ձևով օծվեր էջմիածնում: Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվելու էր թագավորի առաջարկությամբ: Հայկական թագավորության մայրաքաղաքը պետք է լիներ Վաղարշապատը կամ Անին և կամ Արարատյան նահանգի որևէ այլ պատշաճավոր քնակավայր: Հայաստանը ունենալու էր իր պետական կնիքը, դրոշմը, պատվո նշանները:

Նախագիծ համաձայն Ռուսական կայսրությանը և հայոց թագավորությանը միմյանց հետ կապված էին լինելու հավիտենական բարեկամությամբ: Նախատեսվում էր Հայաստանում ուսական ոչ մեծաքանակ մշտական զորք պահել, երկրի պաշտպանության և Թուրքիային ու Իրանին զսպելու համար: Հայաստանի վասալական կախումը արտահայտվելու էր հարկերի (այդ թվում նաև ոսկով կամ արծաթով) վճարման, ինչպես նաև պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանին ցույց տրվելիք անհրաժեշտ ռազմական օգնությամբ: Հայոց թագավորի ժառանգներից մեկը մշտապես պետք է մնար ուսական արքունիքում: Նախատեսվում էր երկու երկրների միջև հաստատել առևտրատնտեսական կայուն փոխհարաբերություններ, ընդ որում առևտրական նպատակով Կասպից ծովի ափին Հայաստանին տրամադրվելու էր մի նավահանգիստ:

Հայ իշխանական տների այն ներկայացուցիչները, որոնք վկարողանալին ապացուցել իրենց իրավունքները, ետ կստանալին պապենական ժառանգական տիրույթները՝ կալվածքները: Հայաստանում չպետք է լինեին ճորտեր, որոնց հնարավոր լիներ անձնապես վաճառել: Բայց այնտեղ պահպանվելու էր ավանդական այն կարգը, ըստ որի կարելի էր նվիրել կամ վաճառել ամբողջ գյուղերը՝ իրենց բնակիչներով, հողով ու ջրով: Այլ խոսքով, Հայաստանում պահպանվելու էր ճորտատիրական մուլքադարձական իրավունքը:

Հեղկահայ բուրժուականացող շրջանների մտայնությունն

⁸ Տե՛ս «Իվան հայոց պատմության», գիրք Դ, էջ 731—734:

արտահայտվող Շ. Շահամիրյանի նախագիծը մշակվել էր XVIII դարի 80-ական թվականներին և բաղկացած էր 20 հոդվածից⁹։ Այս, երկրորդ նախագծի համաձայն Ռուսաստանի օգնությունը Հայաստանի անկախությունը վերականգնելուց հետո այն դառնալու էր ինքնուրույն պետություն՝ հանրապետություն, որի գլուխ կանգնելու էր միայն հայկական ծագում ունեցող ու հայ կրոն դավանող նախարարը (նախագահը)։

Հայկական պետությունը կառավարվելու էր «Հայոց տան»՝ պառլամենտի կողմից՝ ըստ հայկական օրենքների։ Ռուսական կայսրությունը «Հայոց տունն» ընդունելու էր որպես Հայաստանի տնօրենի, որն իր մշտական դեսպանն («Հայոց բերանը») էր ունենալու Պետերբուրգում։

«Հայոց տունը» իր հերթին ճանաչելու էր Ռուսաստանը որպես իր ազատարարի և մշտական բարեկամությունը կապվելով նրա հետ, պարտավորվելու էր նրա թշնամիների հետ լինել թշնամի, իսկ բարեկամների հետ՝ բարեկամ։ Ռուսական կայսեր պահանջով Հայաստանը նրա տրամադրության տակ էր դնելու մինչև 6000 զինվոր։ Ամեն տարի Հայաստանը ռուսաց կայսրին հանձնելու էր քսան մսխալ ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ՝ «ի նշան հնազանդության»։ Շուրջ 6000 զինվորից բաղկացած ռուսական զորքը մնալու էր Հայաստանում, երկիրը պահպանելու համար, որի ծախսերը հոգալու էր «Հայոց տունը»։ Քսան տարվա ընթացքում այդ զորքը մաս առ մաս հեռանալու էր Հայաստանից։

Հայաստանը ազատագրելուց հետո այն հանրապետություն հռչակելու և պառլամենտական եղանակով կառավարելու հայ-ռուսական դաշնադրության այս երկրորդ նախագիծը ամբողջապես բխում էր «Որոգայթ փառացի» գաղափարներից և արտահայտում էր հայ առաջավոր բուրժուազիայի և բուրժուական մտավորականության քաղաքական բաղձանքները։

Եթե Արղուիթյանի նախագիծը նախատեսում էր Հայաստանում

առանում պահպանել ավատական կարգերը և թագավորական միապետությունը, վերականգնել հայ ֆեոդալական տների ժառանգական կալվածատիրական իրավունքները, ապա Շահամիրյանի նախագիծով Հայաստանը դառնալու էր պառլամենտական կարգերով ղեկավարվող բուրժուական հանրապետություն։ Երկու ծրագրերի միջև նկատելի տարբերություններ կային նաև հայկական պետության և Ռուսական կայսրության փոխհարաբերությունների հարցում։ Արղուիթյանի նախագիծով Հայաստանը որոշակի վասալական կախման մեջ պետք է լիներ Ռուսական կայսրությունից։ Վերջինիս կողմից էր նշանակվելու հայոց թագավորը, Հայաստանում պետք է մշտապես ռուսական զորք պահվեր։ Հնդկահայ նախագիծով նույնպես նախատեսվում էր երկու պետություններ սերտ հարաբերություններ, սակայն միայն աննշան, ձևական բնույթ կրող վասալական կախվածությամբ։

Անհրաժեշտ է նշել, որ ռուսահայ շրջաններում մշակված պլանը ավելի իրագործելի էր, քան Շահամիրյանի ծրագիրը։ Արղուիթյանի նախագիծը ոչնչով չէր հակասում, ավելին, համահնչյուն էր ցարական Ռուսաստանի պետական-քաղաքական կարգերին։ Բուրժուական կարգեր հաստատելու միտում ունեցող հնդկահայ ծրագիրը, անհամեմատ առաջադիմական լինելով հանդերձ, առավել անընդունելի էր ճորտատիրական, միապետական Ռուսաստանի համար¹⁰։ Պրոֆ. Աս. Մնացականյանը «դաշնադրության» բնագրերի քննարկման հիման վրա եկավ այն հետևություն, որ նախապես ռուսահայ ծրագիրն էլ մոտ է եղել Շահամիրյանի նախագծին, սակայն համոզվելով, որ նման ձևով ցարական շրջանների կողմից չի ընդունվի, այն վերափոխվել, հարմարեցվել է ռուսական պետության պահանջներին¹¹։

Այն ժամանակվա պատմական պայմաններում դաշնադրության այդ երկու ծրագրերն էլ մնացին անիրագործելի։

¹⁰ Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 47—50, 161—163.

¹¹ Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1958, № 4, էջ 150—152։

⁹ Տե՛ս «Գիվան հայոց պատմության», գիրք Գ, էջ 734—737։

Սակայն այդ վավերագրերի երևան դալը ժամանակի համար առաջադիմական խոշոր երևույթ էր և վկայում էր հայ ազատագրական շարժման հասունության, նրա ղեկավար, առաջադեմ գործիչների քաղաքական ակնկալությունների ու պատանքների մասին:

Ռուսական արշավանքի պատրաստությունների և ազատագրական շարժումների աշխուժացման շրջանում՝ 1784 թ. Երևանի հայերը Ս. Տեր-Սահակյանին ուղարկում են Պետերբուրգ, Հայաստանն ազատագրելու շուրջը բանակցելու նպատակով: Երևանի պատվիրակը կամ ինչպես անվանում էին «Արարատյան դեսպանը» իր հետ Ռուսաստան էր տարել պարսկական լուծը թոթափելու գործում Ռուսաստանից օգնություն հայցելու մասին Երևանի հայերի նամակները՝ հասցեագրված Եկատերինա II-ին և իշխան Գ. Պոտյոմկինին: Հ. Արղուսյանը գրում էր Տեր-Սահակյանին, որ նա ռուսական կառավարությանը ներկայանա ոչ միայն որպես Երևանի, այլև ողջ հայության ներկայացուցիչ և, ուղարկելով հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը, խորհուրդ էր տալիս դրանով դիմել ռուսական իշխանություններին¹²:

Այս շրջանում, սակայն Անդրկովկասում դրությունը գնալով բարդանում էր: Թուրքիան Ռուսաստանի ազդեցությունն ու առաջխաղացումը թուլացնելու նպատակով Հերակլ II-ի դեմ է հանում Կովկասի մահմեդական խաներին: Նրան հաջողվում է Վրաստանի դեմ ուղղել Ավարիայի Ումմա խանին: Վերջինս 1785 թ. լեզգիներից և այլ ցեղերից կազմված բազմամարդ բանակի գլուխ անցած արշավում և բավական ավերածություններ է վատարում Վրաստանի արևելյան և հարավային շրջաններում: Իբրահիմ խանը, օգտվելով խառնակ վիճակից, սկսում է հաշվեհարդար տեսնել Ղարաբաղի մեկիքների և հայ բնակչության հետ:

Պարսկաստանում գահակալական պայքարում հաղթանակ տարած վաջարների ցեղին պատկանող Աղա-Մահմեդ

խանը 1794 թ. իրեն պարսից շահ է հռչակում: Նա հաջորդ տարին 50000-անոց բանակով արշավում է դեպի Անդրկովկաս, գրավում Թիֆլիսը, յոթ օր կողոպտում ու թալանում քաղաքը և մեծ ավարով ու դերիններով վերադառնում: Աղա-Մահմեդ շահի արշավանքը մեծ վնաս պատճառեց և մի կատարյալ դժբախտություն էր երկրամասի ժողովուրդների համար: Այդ ավերիչ արշավանքի ժամանակ զոհվեց նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամության մեծ երգիչ, բանաստեղծ Սայաթ-Նովան:

Անդրկովկասում Պարսկաստանի կենտրոնական իշխանության ազդեցությունը թուլացնելու և Ռուսաստանի դիրքերը ամրապնդելու նպատակով 1796 թ. կազմակերպվում է կոմս Վ. Ա. Զուբովի արշավանքը: Վերջինիս մոտ Ղզլար է ժամանում Հ. Արղուսյանը, որն աջակցելու էր ռուսական զորքերի արշավանքին: Ռուսական զորքերը հաջողությամբ առաջ են շարժվում, գրավում Դերբենտը, Ղուբան, Բաքուն, Գանձակը: Հ. Արղուսյանը և հայ ազատագրական շարժման մյուս գործիչները փախվալով էին այն հույսը, որ այս անգամ իրականանալու են Հայաստանը ազատագրելու իրենց բաղձանքները: Սակայն, տարաբախտաբար, հետագա իրադարձությունները այլ կերպ զարգացան:

1796 թ. նոյեմբերին մահանում է կայսրուհի Եկատերինա II-ը և նոր գահ բարձրացած Պավել I-ը, որը միանգամայն այլ քաղաքականություն էր վարում, հրամայում է դադարեցնել արշավանքը և ռուսական կորպուսը հտ բերել Հյուսիսային Կովկաս:

1798 թ. մահանում է Հերակլ II-ը: Նրա մահից հետո ավելի է քարդանում Վրաստանի դրությունը: Օգտվելով ռուսական զորքերը Անդրկովկասից հտ վերադարձնելու հանգամանքից և Վրաստանում սկսված դահակալական ներքին պայքարից, իրենց գործողությունները ավելի են ակտիվացնում թուրքական և պարսկական ագրեսիվ շրջանները: Վրաց նոր թագավոր Գեորգի XII-ը համոզվելով, որ առանց դրսի օգնության չի կարող հաղթահարել ստեղծված ներքին ու արտաքին դժվարությունները, ընդունում է միանգամայն

¹² Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 121.

ճիշտ որոշում: Նա հատուկ պատվիրակի միջոցով 1800 թ. դիմում է ռուսական կառավարությանը և խնդրում վերանայել 1783 թ. Գեորգիևսկի պայմանագիրը և առավել ակտիվ միջամտել Քարթլ-Կախեթի գործերին: Ռուսական նոր կայսեր, Ալեքսանդր I-ի 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի մանիֆեստով պաշտոնապես ձևակերպում է Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին¹³: Ռուսաստանին միանալու այդ ակտը, որը նախապատրաստվել էր նախորդ դարերի պատմության ամբողջ ընթացքում, էական, բեկումային նշանակություն ունեցավ ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար: Գրանով Վրաստանը փրկվեց թուրքական ու պարսկական ավազակային հարձակումներից ու ֆիզիկական բնաջնջումից: Պատմական այդ ակտը հսկայական նշանակություն ունեցավ Վրաստանի տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածությունը հաղթահարելու գործում: Նա թևակոխեց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման միանգամայն նոր ուղի:

Վրաստանի միացումով Անդրկովկասում ամրապնդվում և ուժեղանում էր ռուսական ազդեցությունը և պայմաններ ստեղծվում ամբողջ երկրամասը Թուրքիայի ու Պարսկաստանի լծից ազատագրելու համար:

Հայերը խանդավառությամբ ընդունեցին Ռուսաստանին Վրաստանի միացման փաստը: Նախ, դրա շնորհիվ Ռուսաստանի հպատակության տակ անցավ Վրաստանում բնակվող և բավական պատկառելի թիվ կաղմող հայությունը: Վրաստանի հետ Ռուսաստանին միացվեց նաև Լոռի-Փամբակը, Շամշադինը և հայկական որոշ այլ շրջաններ:

Վրաստանի միացումը նոր թափ հաղորդեց հայ ազատագրական շարժմանը, Ռուսաստանի միջոցով թուրքական ու պարսկական լուծը թոթափելու նրա պայքարը առավել ռեալ ու գործնական բնույթ ընդունեց, դարձավ օրակարգի հարց:

¹³ Տե՛ս «Летопись дружбы грузинского и русского народов», стр. 102. 1803 թ. Ռուսաստանին միացավ Մենգրելիան, 1804 թ.՝ Իմերեթիան, Գուրիան և Գանձակի խանությունը, իսկ 1810 թ.՝ Աբխազիան:

Այսպիսով, եթե մինչև XVIII դարի վերջը Անդրկովկասում նախորդ դարերից եկող քաղաքական իրավիճակը շարունակվում էր մնալ անփոփոխ, նախկին ձևով, ապա հաջորդ՝ XIX դարի արշալույսից սկսած տեղի ունեցան միանգամայն նոր այնպիսի իրադարձություններ, որոնք բախտորոշ նշանակություն ունեցան երկրամասի ժողովուրդների կյանքում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ե Ն Բ Ո Ր Պ

ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XIX ԳԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին և Անդրկովկասում ռուսական ազդեցության ուժեղացումը ավելի սրեց խոշոր պետությունների միջև եղած հակասությունները: Անդլիան և Ֆրանսիան մրցում էին Մերձավոր Արևելքում տնտեսական ու քաղաքական ազդեցիկ դիրք ձեռք բերելու համար, միաժամանակ նրանք ջանում էին խոչընդոտել Ռուսաստանի առաջխաղացմանը, Անդրկովկասում դերիշխող դիրք ձեռք բերելու նրա ձգտումներին: Այդ նպատակով նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր Թուրքիային ու Պարսկաստանին հանել Ռուսաստանի դեմ: Պարսկաստանն իր հերթին ոչ միայն չէր հաշտվում Վրաստանի և Գանձակի խանության Ռուսաստանին միանալու փաստի հետ, այլև Անդրկովկասն ու անգամ Կովկասը իր տիրապետության տակ գցելու նվաճողական ձգտումներ ուներ: Այսպիսով, Անդրկովկասի համար մղվող պայքարում հանգուցավորվում էին հակասությունները ոչ միայն Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի, այլև Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև¹:

Անգլիային հաջողվում է 1801 թ. Թեհրանում պայմանագրի կնքել Պարսկաստանի հետ, որով նա ձեռք էր բերում թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական զգալի ազդեցություն:

¹ Տե՛ս Ա. Ք. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.

Այդ պայմանագրին ուղղված էր ինչպես Ֆրանսիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի դեմ: Ֆրանսիան իր հերթին գործակալներ է ուղարկում Պարսկաստան այնտեղ իր ազդեցությունը ուժեղացնելու և հակառակորդ պետությունների դեմ պայքարելու նպատակով, միաժամանակ 1802 թ. Փարիզում հաշտության պայմանագրի է կնքում Թուրքիայի հետ:

Ողնշնչված Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանավորությունից և հակառուսական քաղաքականությունից, պարսկական Ֆաթ-Ալի շահը ակտիվորեն նախապատրաստվում էր պատերազմի: Նա նպատակ ուներ խոշոր քանակներով ներխուժել Վրաստան, ռուսներին դուրս մղել այնտեղից և ողջ Անդրկովկասը ենթարկել պարսկական կենտրոնական իշխանությանը: Ռուսական հրամանատարությունն իր հերթին եռանդուն նախապատրաստություն էր տեսնում և աշխատում նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը:

Պատերազմի առիթ ծառայեց հայոց կաթողիկոսական գահի շուրջը սկսված «Դավիթ-Գանիելյան» հայտնի պայքարը: Նորընտիր կաթողիկոս Հ. Արղունյանը էջմիածին ժամանելու ճանապարհին 1801 թ. Թիֆլիսում հանկարծամահ է լինում: Հակամարտ խմբավորումների կողմից գրեթե միաժամանակ կաթողիկոս են ընտրվում Դավիթ և Գանիել արքեպիսկոպոսները: Ռուսական, պարսկական ու թուրքական կառավարությունները օգտագործում էին «Դավիթ-Գանիելյան» հակամարտը իրենց ազդեցությունը Հայաստանում ուժեղացնելու նպատակով: Ռուսական զորքերի հրամանատար զեներալ Յիցիանովը պահանջում է Երևանի Մամադ խանից էջմիածնի կաթողիկոս ճանաչել ռուսական կողմնորոշում ունեցող Գանիելին, իսկ արքեպիսկոպոս Դավիթին ուղարկել Թիֆլիս: Խանը մերժում է Յիցիանովի պահանջը, որն առիթ է ծառայում 1804 թ. գարնանը արշավելու Երևանի վրա: Այդ արշավանքով սկսվում է ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը (1804—1813 թթ.):

Ռուսական զորքերը գրավում են Գանձակը (այժմ՝ Կիրովաբադ): Դեպի Երևան կատարվող արշավանքի ընթացքում էջմիածնում մեծ ճակատամարտ է տեղի ունենում պարսկա-

կան թագաժառանգ Արքայ-Միրզայի 20.000-անոց հեծելազորի հետ: Թեպետ ռուսական զորքերը իրենց քանակով շորս անգամ փոքր էին, սակայն ասեղ մարտերում նրանց հաջողվում է պարտության մատնել պարսկական բանակը, որը նահանջում է դեպի Երևան: Ռուսական զորքը 1804 թ. ամռանը պաշարում է Երևանը, սակայն բերդը գրավելու փորձերն ապարդյուն են անցնում: Պարենի և մասնավորապես ռազմամթերքի պակասը լուրջ դժվարություններ էին ստեղծում ռուսական զորամասի համար, ուստի Յիցիանովը թողնում է Երևանի պաշարումը և վերադառնում Վրաստան:

1805 թ. ռուսական զորամասերը գրավում են Շիրակը: Նույն թվականին խաղաղ բանակցությունների միջոցով Ռուսաստանին են միանում Ղարաբաղի, Շաքիի (Նուխի), Շիրվանի (Շամախի), իսկ 1806 թվականին՝ Բաքվի, Գերբենտի և Ղուբայի խանությունները:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում ավելի է ակտիվանում Ֆրանսիայի և Անգլիայի ղեկավարիտական գործունեությունը Թուրքիայում և Պարսկաստանում՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գերիշխող դիրք ձեռք բերելու համար:

Եվրոպայում իր դիրքերն ամրապնդած և աշխարհակալական ձգտումներ ունեցող Նապոլեոն Բոնապարտը, որը թշնամաբար էր տրամադրված Ռուսաստանի նկատմամբ, ձգտում էր կանխել նրա առաջխաղացումը, հեռու պահել Անգլիայի կապից ու Արևելյան շուկաներից, իսկ իր հիմնական հակառակորդ Անգլիային դուրս մղել ոչ միայն Մերձավոր Արևելքից, այլև Հնդկաստանից: 1806 թ. Թեհրան ժամանած Նապոլեոնի գործակալ Ժոքերին հաջողվում է պարսկական շահի հետ համաձայնության գալ հրկու հրկրների միջև ռազմական դաշինք կնքելու համար: Ֆրանսիական նոր դեսպան Սեբաստիանը կարողանում է Թուրքիային հանել Ռուսաստանի դեմ, որը և 1806 թ. դեկտեմբերին պաշտոնապես պատերազմ է հայտարարում Ռուսաստանին: Շուտով Կոստանդնուպոլիս են ժամանում ֆրանսիական բազմաթիվ զինվորական հրահանգիչներ, ռազմական գործի մասնագետներ: Նա-

պոլեոնը ձգտում էր հաշտեցնել Թուրքիային և Պարսկաստանին և ռազմական ընդհանուր դաշինք ստեղծել ընդդեմ Ռուսաստանի: Ֆրանս-պարսկական ամրապնդվող մերձեցումը հանգեցրեց այն բանին, որ 1807 թ. Ֆինկենշտեյնում (Լեհաստան) երկու երկրների միջև կնքվում է դաշնակցային պայմանագիր: Պարսկաստանում Ֆրանսիայի քաղաքական և տնտեսական լիակատար ազդեցությունը հաստատող այդ պայմանագիրն ուղղված էր մի կողմից Ռուսաստանի, մյուս կողմից Անգլիայի դեմ:

Ֆինկենշտեյնյան պայմանագիրն ավելի գոտեպնդեց Պարսկաստանի ղեկավար ռազմամով շրջաններին, որոնք նախապատրաստվում էին մեծ ուժերով հարձակվել Վրաստանի վրա: Ֆաթ-Ալի շահը և Աբբաս-Միրզան մտադիր էին ներխուժել Վրաստան այն ժամանակ, երբ Թուրքական բանակը հարձակման կանցներ կովկասյան ճակատում: Նրանց այդ խնդրում մեծապես աջակցում էր Թեհրան ժամանած ֆրանսիական դեսպան գեներալ Գարդանը, որն իր հետ ռազմական մասնագետներ էր բերել պարսկական բանակը վարժեցնելու և ռազմական ամրություններ կառուցելու համար: Իզուր չէ, որ Վ. Ի. Լենինը գեներալ Գարդանի դեսպանությունը անվանել է «Նապոլեոն առաջինի զինվորական միսիան Պարսկաստանում»²:

Ռուսական զորքերի համար Անգլիկականում ստեղծված այդ ծանր պայմաններում Յիցիանովին փոխարինած գեներալ Ի. Գուդովիչը հրաման է ստանում Թուրքերի դեմ անցնել ակտիվ ռազմական գործողությունների: Հարձակողական այդ գործողությունները նպատակ ունեին մի կողմից կանխելու Թուրքերի ներխուժումը Վրաստան, մյուս կողմից արգելելու Թուրքիային իր հիմնական ուժերը կուտակել պատերազմի զլխավոր թատերաբեմում՝ Դանուբյան ռազմաճակատում:

1807 թ. հունիսի 18-ին Ախուրյան գետի ափին, Փոքր Ղարաբիլիս գյուղի մոտ ուժեղ ճակատամարտ է տեղի ունենում ռուսական 7000-անոց և Թուրքական 20000 հազա-

² «Ленинский сборник», XXIX, стр. 351.

բանոց զորարանակաների միջև: Չնայած թուրքական բանակի ճիգերին, յոթ ժամ տևող լարված մարտերն ավարտվում են ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակով: Թուրքերը խուճապահար փախչում են դեպի Կարս: Յուսուֆ փաշան հազիվ է ազատվում գերի ընկնելուց: Ռուսական սահմանի մոտ գտնվող Աքքաս-Միրզանե, տեսնելով թուրքերի պարտությունը, առանց մարտի մեջ մտնելու իր զորքով անմիջապես նահանջում է Նախիջևան: Ռուսական կորպուսի տարած հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Այն ոչ միայն խափանեց Քիֆլիս ներխուժելու հակառակորդի սլանները, այլև ձախողեց թուրք-պարսկական ռազմական դաշինքի կնքումը, որին ակնհայտորեն ձգտում էին Նապոլեոնի գործակալները:

Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև 1807 թ. հուլիսի 8-ին Տիլզիտի պայմանագրի կնքումից հետո էլ Նապոլեոնի գործակալները շարունակում էին իրենց հակառուսական գործունեությունը թե՛ թուրքիայում և թե՛ Պարսկաստանում:

Կովկասի ռուսական հրամանատարությունը վերսկսեց բանակցությունները Պարսկաստանի հետ՝ հաշտություն կընթելու և ռուս-պարսկական սահմանագծի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար, սակայն, փաստորեն Գարդանի հրահրանքով պարսկական կողմը մերժեց ռուսների հաշտության առաջարկը: Ինչպես երևում է գեներալ Գուդովիչի Ալեքսանդր I-ին տված ղեկուցագրերից, ֆրանսիական մասնագետների կողմից Երևանի բերդը ամրացվում էր եվրոպական ռազմական արվեստի կանոնների համաձայն: Ռուսական հրամանատարությունը, տեսնելով, որ խաղաղ ճանապարհով չեն լուծվում հարցերը, վճռում է նոր ռազմական արշավանք կազմակերպել և գրավել Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: Նոր արշավանքի համար նպաստավոր պայմաններ կային. նախ, Երևանի խանը տակավին չէր ավարտել բերդի ամրացումը և բացի այդ, սրվել էին նրա հարաբերությունները Կարսի փաշայի հետ: Ռուսական կորպուսի հիմնական ուժերով՝ 6000-անոց զորքով, գեներալ Գուդովիչը Ապարանի վրայով շարժվում է դեպի Երևան, 1808 թ. հոկտեմբերին մոտենում է քաղաքին ու պաշարում բերդը: Այդ նույն

ժամանակ Ղարաբաղում գտնվող գեներալ Նեբուխինի զորամասը շարժվում է դեպի Նախիջևան, առաջադրանք ունենալով գրավել այն և դրանով փակել ճանապարհը ու հնարավորություն չտալ պարսկական շահին օգնության գալու Երևանի խանին: Ղարաբաբա գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ռուսական զորագունդը հաղթանակ է տանում Աքքաս-Միրզայի զորքի դեմ և առանց ղժվարություն գրավում Նախիջևանը:

Ռուսական զորքերի հաջողությունները՝ Երևանի պաշարումը և Նախիջևանի գրավումը պարսկական շրջաններում առաջ բերեցին մեծ անհանգստություն ու խանաշիփոթություն: Դժբախտաբար Գուդովիչը ձեռքից բաց թողեց ստեղծված այդ նպաստավոր պահը: Փոխանակ վճռական գործողությունների դիմելու, անմիջապես գրոհելու բերդի վրա, նա խաղաղ ճանապարհով բերդին տիրելու հույսով բավական ժամանակ կորցրեց Երևանի խանի հետ ապարդյուն գրագրությունների վրա: Այդ ընթացքում խանը կարողացավ բերդն ամրացնել և անհրաժեշտ ուժեր կուտակել հակառակորդին դիմադրելու համար: Գուդովիչը, զգալով իր սխալը, նոյեմբերի 17-ին սկսեց գրոհը Երևանի վրա, սակայն, հանդիպելով թշնամու համառ դիմադրությանը, նա համոզվեց, որ ձմեռնամուտին ճանապարհները փակվելու և վրաստանից կտրվելու վտանգ էր ստեղծվել: Բացի այդ, արդեն սպառվում էր զինամթերքի, զենքի ու հանդերձանքի պաշարները: Այդ ամենը հարկադրեցին Գուդովիչին թողնել Երևանի պաշարումը և վերադառնալ Քիֆլիս: Նեբուխինի զորագունդն իր հերթին թողեց Նախիջևանը և նահանջեց Ղարաբաղ:

Այսպիսով, անհաջողությամբ վերջացավ Երևանի գրավման երկրորդ արշավանքը ևս: Երևանյան արշավանքի անհաջողության հետևանքով գեներալ Գուդովիչն ազատվում է պաշտոնից և Կովկասի ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակվում գեներալ Տորմասովը:

Այս շրջանում սկսեց փոփոխվել մեծ տերությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ուժերի հարաբերակցությունը Արևելքում: Թուրքիայում և Պարսկաստանում ստիճանաբար

թույլանում է Ֆրանսիայի ազդեցությունը և ամրապնդվում են Անգլիայի դիրքերը: Դա հանգեցնում է նրան, որ 1809 թ. հունվարին կնքվում է անգլո-թուրքական, իսկ մարտին՝ անգլո-պարսկական դաշնակցային պայմանագիր: Հատկանշական է, որ 1809 թ. փետրվարի 13-ին ֆրանսիական ներկայացուցչությունը գններալ Գարդանի գլխավորությամբ հեռացավ Պարսկաստանից, հաջորդ օրը Բեհրան ժամանեց անգլիական միսիան՝ Զոնսոնի գլխավորությամբ³: Անգլիան Ֆրանսիայից ավելի մեծ շահերով սկսեց Պարսկաստանին օգնել գնեքով, զինամթերքով, դրամով: Անգլիական ռազմական հրահանգիչները վարժեցնում էին պարսկական բանակը:

Ինչպես Անգլիայի, այնպես էլ նրանից առաջ Ֆրանսիայի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքված դաշնակցային պայմանագրերը, որոնց նպատակն էր դուրս մղել Ռուսաստանին Անգրկովկասից և ուժեղացնել իրենց ազդեցությունը Արևելքում, անուղղակիորեն ուղղված էին Անգլո-թուրքական ժողովուրդների ազատագրական շարժումների դեմ: Հարկավ, Թուրքիային և Պարսկաստանին ուժեղացնելու և Անգրկովկասը նրանց տիրապետության տակ պահպանելու նվիրտպալի խոշոր երկրների քաղաքականությունը նպաստում էր անգրկովկասյան ժողովուրդներին արևելյան ընդհանրական երկու այդ պետությունների լծի տակ պահելուն: Մի քաղաքականություն, որը ուղղակիորեն հակասում էր Անգրկովկասի ժողովուրդների շահերին:

Անգլիայի վարած հակառուսական քաղաքականության հետևանքով Թուրքիան 1809 թ. վերսկսեց պատերազմական գործողությունները, իսկ Պարսկաստանի հետ հաշտություն կնքելու բանակցությունները ձախողվեցին: Պարսիկները ռազմական գործողությունները սկսեցին ուժեղացնել Ախալքալաքի, Շորաքալա-Փամբակի և Ղարաբաղի ուղղությամբ: Չնայած պարսկական բանակին անգլիացիների ցույց տված բազմա-

³ Տե՛ս Զ. Գրիգորյան, Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, հ. I, Երևան, 1960, էջ 214:

կողմանի օգնությունը, ռազմական գործողությունները ծավալվեցին հօգուտ ռուսական զորաբանակի: 1810 թ. Կոստյարևսկու զորագունդը սրբնթաց գրոհով գրավեց Մեղրին և, հարձակվելով Արաքսի մոտի պարսկական զորակայանի վրա, հարկադրեց Աբբաս-Միրզային իր զորքերը դուրս բերել Ղաբաբաղից: Ռուսական զորքերը հաջողությունների հասան նաև Ախալքալաքի, Շիրակի և Փամբակի ուղղությամբ տեղի ունեցած ռազմական գործողություններում: Պարսկական բանակի այդ անհաջողություններից հետո Անգլիան ավելի է ուժեղացնում օգնությունը իր դաշնակցին: Շտապ կարգով Պարսկաստան է ուղարկվում 20.000 հրացան, նույնքան ռումբ և այլ զինամթերք⁴:

Ռուսական զորքերը խոշոր հաջողությունների հասան նաև թուրքական ռազմաճակատում: Նրանք 1809 թ. գրավեցին Փոթին, 1810 թ.՝ Սուխումը, իսկ 1811 թ.՝ Ախալքալաքը: Դանուբյան ռազմաճակատում մեծ հաջողությունների հասավ Մ. Կուտուզովի գլխավորած ռուսական բանակը և հարկադրեց Թուրքիային հաշտություն կնքել:

1812 թ. մայիսի 16-ին Բուխարեստի հաշտության պայմանագրով ռուս-թուրքական պետական սահման ճանաչվեցին՝ Արևմուտքում Գրուտ, Անգրկովկասում՝ Ախուրյան գետերը: Ռուսաստանին անցան Բեսարաբիան և Արևմտյան Վրաստանի որոշ շրջաններ:

Նապոլեոնյան բանակի ներխուժման վտանգից ելնելով Ռուսաստանը փորձեր է անում հաշտություն կնքել նաև Պարսկաստանի հետ, սակայն նրա այդ փորձերը ապարդյուն ձև անցնում: Պարսիկները, օգավելով Ֆրանսիայի հետ արդեն պատերազմի մեջ գտնվելու հետևանքով Ռուսաստանի համար ստեղծված դժվար կացությունից, կրկին անցնում են ակտիվ ռազմական գործողությունների: Ռուսական հրամանատարությունը որոշում է անցնել վճռական հակահարձակման: 1812 թ. սեպտեմբերին գնեքալ Կոստյարևսկու զորա-

⁴ «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией», т. IV, стр. 761.

բանակը, համարձակ անցում կատարելով Արաքսի աջ ափը, Ասլանդուզի մոտ պարտության է մատնում Աբրահամ-Միրզայի 30000-անոց բանակին: Դրան հաջորդում է ռուսական բանակի նոր փայլուն հաղթանակը Լենքորանի մոտ:

1812 թ. հունիսին եվրոպայում բազմաթիվ հաղթանակներ տարած ֆրանսիական «Մեծ բանակը» Նապոլեոնի գլխավորությամբ հարձակվեց Ռուսաստանի վրա: Ռուս ժողովրդի հետ հայրենական պատերազմի ելան նաև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդները: Նապոլեոնյան ագրեսիայի դեմ կազմակերպվող համաժողովրդական պայքարին արձագանքեցին Կովկասի մեծ ու փոքր ժողովուրդները ևս, այդ թվում հայ ժողովուրդը: Ռուսահայ գաղթավայրերում և Անդրկովկասի հայկական շրջաններում կազմակերպվում են աշխարհազորային ջոկատներ, նվիրատվություններ են կատարվում ինչպես Նապոլեոնի զորքերի, այնպես էլ պարսիկների դեմ մղվող պատերազմում ռուսներին օգնելու համար: Այսպես, օրինակ, նոր նախիջևանի քաղաքային մագիստրատի տնօրինությունը կազմակերպվում է կամավորական ջոկատ, քաղաքի և հայկական գյուղերի բնակչության ցանկությամբ արգելվում է պատերազմի այդ ծանր օրերին քեֆեր, տոնախմբություններ կազմակերպելը: Գաղթավայրի բնակչությունը միաժամանակ պատերազմի կարիքների համար նվիրաբերում է 25000 ռուբլի գումար: Հայրենասիրական այդ շարժմանը ակտիվ մասնակցում են նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Գրիգորիոպոլի հայերը: Աստրախանի հայերը դրսևորում են օրինակելի հայրենասիրություն, միայն 1812 թ. ընթացքում նրանք նվիրաբերում են ավելի քան 100000 ռուբլի⁵:

Ռուսական բանակում ծառայում էին բազմաթիվ հայ սպաներ ու զինվորներ, որոնք թշնամու դեմ մղված կռիվներում հերոսաբար պաշտպանում էին ինչպես իրենց երկրորդ հայրենիքը՝ Ռուսաստանը, այնպես էլ Անդրկովկասն ու Հա-

յաստանը, քանի որ Ռուսաստանի եվրոպական մասում ֆրանսիական բանակի դեմ տարվող հաղթանակները, փաստորեն միաժամանակ ուղղված էին նաև Անդրկովկաս ներխուժած պարսկական զորքերի դեմ:

1812 թ. հայրենական, ժողովրդա-ազատագրական պատերազմին մասնակցում և հերոսական էջեր են գրում նրա տարեգրության մեջ ռուսական բանակի լավագույն զենեղալի կոշման արժանացած բարձրաստիճան սպաներ Պ. Մելիքովը, Պ. Հայրապետովը, Գ. Ախշարովովը, Գ. Աբամելիքը, գնդապետ Գ. Դելյանովը, պատերազմում հերոսաբար զոհված Ա. Լազարյանը, Պ. Լալայանը, Պ. Շախնավալյանը և շատ ուրիշներ⁶:

1812 թ. ընթացքում Անդրկովկասում պարսիկների կրած պարտությունները, Ռուսաստանում Նապոլեոնի բանակի ջախջախումը հարկադրեցին շահական Պարսկաստանին հաշտություն կնքել:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ղարաբաղի Գյուլիստան ամրոցում պարսիկների հետ կնքվեց երկկողմանի հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչեց Գաղստանի, Վրաստանի (այդ թվում Իմերեթի, Գուրիա, Աբխազիա), Գանձակի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենտի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունների, Լոռու, Շամշադինի, Զանդեղուրի և Շորադյալի գավառների միացումը Ռուսաստանին:

Այսպիսով, Գյուլիստանի պայմանագրով ավարտվեց և պաշտենապես ձևակերպվեց Ադրբեջանի միացումը Ռուսաստանին: Դա ադրբեջանական ժողովրդի պատմական բախտի տեսակետից առաջադիմական խոշոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր: Միացման շնորհիվ վերացավ երկրամասի ֆեոդալական մասնատվածությունը, սկսեց հաղթահարվել առանձին շրջանների միջև եղած տնտեսական պարփակվածությունը, համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ

⁵ Տե՛ս Մ. Գ. Կերսկյան, Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, Ереван, 1965, стр. 196—204.

⁶ Նույն տեղում, էջ 210—242.

ստեղծվեցին արտադրողական ուժերի զարգացման համար: Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելով ադրբեջանական ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ շփվելու ռուսական դեմոկրատական մտքի և առհասարակ հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ:

Գյուլիստանի պայմանագրով Վրաստանի և Հյուսիսային Ադրբեջանի հետ պարսկական լծից ազատագրվում և Ռուսաստանին են միանում նաև Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Շիրակի, Զանգեզուրի հայկական շրջանները: Դրանով պայմաններ են ստեղծվում Արևելյան Հայաստանի մյուս գավառները ևս Ռուսաստանին միացնելու համար, որը տեղի ունեցավ ռուս-պարսկական հաջորդ պատերազմի ժամանակ:

Այժմ անդրադառնանք այն էական հարցին, թե այս պատերազմներին ինչ վերաբերումն էր ունեի և ինչ տրամադրություններ էր դրսևորում հայ ժողովուրդը:

XIX դարի սկզբին Անդրկովկասում ծավալված ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ամբողջ ընթացքում ինչպես հայերը, այնպես էլ երկրամասի մյուս ազգությունները ունեին իրենց որոշակի կողմնորոշումը, որն ակնհայտորեն դրսևորվում էր մասնավորապես ռազմական գործողությունների ժամանակ: Հայերը պարսկական և թուրքական բռնակալական տիրապետությունից ազատվելու ճրգտումով ամեն կերպ աջակցում ու օգնում էին ռուսական բանակին:

Ռուս-պարսկական պատերազմի հենց սկզբից հայերը ստեղծեցին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնք մի կողմից պաշտպանում էին թշնամու հարձակումներից իրենց բնակավայրերը, մյուս կողմից մասնակցում էին ռուսական զորամասերի հարձակողական մարտերին:

1804 թ. Գյումրիի մոտ ռուսական զորքերի պարսիկներին տված առաջին իսկ ճակատամարտին հակառակորդի դեմ կռվում էր նաև հարյուր մարդուց բաղկացած հայկական աշխարհազորային հեծյալ մի ջոկատ: Նույն թվականին, Երևանի առաջին պաշարման ժամանակ ռուսական կորպուսին զգալի աջակցություն ցույց տվեց Գյուլիստանի Մելիք-Աբովի որդի՝

Ռոստոմ բեկի հայկական հեծյալ ջոկատը: Նրա օգնությունը մեծ էր հատկապես դինամիկորդ տեղափոխող ռուսական զորամասերը անվտանգ Երևան հասցնելու գործում: Նման հանձնարարություն կատարելու ժամանակ Փամբակի կիրճում նա հանկարծակի հարձակման ենթարկվեց թշնամու գերակշիռ ուժերի կողմից: Ռոստոմ բեկի ջոկատը մի ամբողջ օր հերոսաբար դիմադրեց թշնամուն: Անհավասար կռվում ընկան հայ հայրենասերներից շատերը, իսկ մի քանի տեղից ծանր վիրավոր, քաջաբար կռվող ջոկատի հրամանատարը գերի վերցվեց, շղթայակապ ուղարկվեց Քավրիզ և Աբբաս-Միրզայի դահլիճների կողմից բարբարոսաբար սպանվեց⁷:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ առավել նշանակալից գործունեություն ծավալեց Շամշադինի Հախում Գյուլի հոգևորական Գրիգոր Մանուչարյանի 500 հայ հեծյալներից կազմված աշխարհազորային ջոկատը: Նրա մասին պատմարան Ալ. Երիցյանը գրում է հետևյալը. «Գրիգոր հայիսկոպոսը Շամշադինի և Ղազախի հայերից 500 կտրիճ երիտասարդների մի հեծելազունը էր կազմել և ինքը դարձել նոցա գնդապետ: Վեղարը և հոգևորական տարազը ծախելով տանը, նա հագել էր շինականի շուխա, ծածկել ուխարի մեծ փափախը, կապել թուրը և դաշույնը և հրացանը ձեռքին, սպիտակ նժույզի վրա նստած, առաջնորդում էր յուր զունդին թե՛ Գանձակի, և թե՛ Երևանի վրա արշաված ժամանակ: Պարսից հեծելազորքի հետ կռիվ սկսողը և ճակատահար լինողը միշտ Գրիգոր արհին էր լինում յուր կտրիճներով: Սարսափելի էր դառնում այս հեղ և համեստ հոգևորականը պատերազմի դաշտում, թուրը հանած միջոցին: Մինչև այսօր էլ ավանդաբար քաջագործությանց հրաշքներ են պատմում Մանուչարյանց Գրիգոր հայիսկոպոսի մասին և մեր ձեռքում եղած պաշտոնական գրությունները մասամբ հաստատում են ժողովրդական ավանդությունները»⁸: Նա կարևոր դեր կատարեց

⁷ Տե՛ս Առ, Նոր նյութեր 19-րդ դարու պատմության համար, Ենթ ուղթ, առաջին գիրք, Երևան, 1932, էջ 128:

⁸ Ալ. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և հովանավորը, մասն Ա, Քիֆլիս, 1894, էջ 244:

րեց հատկապես իր հայրենիքը՝ Շամշադինը, Ղազախի, Բոր-
շալուի (ներկայումս Վրացական ՍՍՀ Մառնեուլի շրջան) հայ-
կական ու ադրբեջանական շատ գյուղեր պարսկական հրոսա-
կախմբերի հարձակումներից պաշտպանելու համար: Գր. Մա-
նուշարյանի ջոկատը մասնակցում էր նաև ուսական բա-
նակի հարձակողական գործողություններին: Նա մասնակ-
ցից Գանձակի գրավմանը, ինչպես նաև երևանյան առաջին
և երկրորդ արշավանքներին: Ամենուրեք այդ ջոկատը աչքի
էր ընկնում խիզախությունը և զգալի օգնություն ցույց տալիս
ուսական բանակին, որի համար էլ նրա հրամանատարը
պարգևատրվեց շքանշաններով:

Ռուսական զորքերի հետ համատեղ պայքար էին մղում
նաև Լոռի-Փամբակում, Մեղրիում, Զանգեզուրում և Ղարա-
բաղում կազմավորված հայ աշխարհազորային ջոկատները:
Գեներալ Նեբոլսինի ղեկուցագրից հայտնի է դառնում, որ
1806 թ. ամռանը իր զորագնդին է միացել Մելիք Զումշուզ
Շահնազարյանի և Մեհտի-Կուլի խանի զլխավորած հայերից
և ադրբեջանցիներից կազմված 300 հոգիանոց հեծյալ մի ջո-
կատ, որը մասնակցել է Ասկարանի և մի շարք այլ ճակատա-
մարտերի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Ա Ս Ա Ն Բ Ր Ր Գ

ԱՐԵՎԵԼԵՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագիրը պարսկական կա-
ռավարող շրջանների սրտովը շէր. նրանք հարմար առիթ էին
որոնում այն շեղյալ հայտարարելու, ետ գրավելու կորցրած
նահանգները և Անդրկովկասում կրկին գերիշխող դիրք ձեռք
բերելու: Պարսկաստանի այդ նվաճողական տրամադրու-
թյունները և հակաուսական քաղաքականությունը ամեն կերպ
խրախուսվում էր Անգլիայի կողմից: 1825 թ. դեկտեմբերին
հայտնի ապստամբության լուրը պարսկական արքունիք
հասցնող անգլիական գործակալները համոզում էին կառա-
վարող շրջաններին, որ Ռուսաստանում զահակալական կոնվ-
ներ են գնում, զորքի մեջ խռովություն է սկսվել և ուսաներին
Անդրկովկասից վտարելու ամենահարմար ժամանակն է:

Անգլիայի դրդումով, առանց պատերազմ հայտարարե-
լու, 1826 թ. հուլիսի 16-ին Երևանի սարդար Լուսինի խանի
զորքերը հանկարծակի հարձակվում են ուսական սահմա-
նային զորքերի վրա: Հաջորդ օրը թագաժառանգ Աբրահա-
միբեկյան հրամանատարությամբ գործող 60000 մարդուց
բազմաթիվ զլխավոր բանակը ներխուժում է Ղարաբաղ:
Սկսվում է ուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը (1826—
1828 թթ.):

Անդրկովկասի տարրեր վայրերում ցրված ուսական
փոքր-թիվ զորքի և սահմանամերձ հայ բնակչության հա-
մար սանձվում է ծանր վիճակ: Լուսինի խանին հաջողվում է
պազվել Շիրակի և Փամբակի զավառները: Աբրահամիբեկյան

պաշարում է Շուշի բերդը: Նա ծրագրում էր գրավել Շուշին, Ելիզավետպոլը (Գանձակ) և ապա հարձակվել Քիֆլիսի վրա: Օգտվելով հանկարծակի հարձակման և գերազանց ուժեր ունենալու առավելություններից, պարսկական բանակին հաջողվում է տասնյակ հայկական գյուղեր ավերելով, բնակչությունը սրի քաշելով, գրավել Ելիզավետպոլը, Շամախին, Նուխին, Քալինի, Շաքիի և Շորագյալ—Փամբակի որոշ շրջաններ:

Հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով ռուսական զորքերի հրամանատարությունը մինչև լրացուցիչ ուժեր ստանալը, ակտիվացնում է տեղի հայ բնակչության դիմադրական կարողությունները, անցնում ստրատեգիական կարևոր բերդերի ու ամրությունների ակտիվ պաշտպանությունը: Ռազմական նշանակություն ունեցող նման կարևոր ամրություններից էր Շուշի բերդը: Տեղի ռուսական փոքրաքանակ կայազորը, շրջակա գյուղերից օգնություն եկած հայ աշխարհազորայինները հերոսաբար դիմադրեցին և կարողացան ավելի քան վեց ամիս բերդը պաշտպանել Աբբաս-Միրզայի զորքերի հարձակումներից: Դրանով նրանք խոչընդոտում էին միասնական հզոր ուժերով Քիֆլիսի վրա հարձակվելու Աբբաս-Միրզայի պլանների իրականացմանը:

Ռուսական փոքրաքանակ զորամասերին մեծ օգնություն են ցույց տալիս հայ կամավորական ջոկատներն ու տեղի հայ բնակչությունը: Այդ խնդրում էական նշանակություն էին ունենում Ներսես Աշտարակեցու հավատով լի մարտական շրջաբերականները: Պարսկական զորքերի ժամանակավոր հաջողությունների շրջանում պարսիկներին դիմադրելու հայրենասիրական ոգեշունչ խոսքերով նա դիմում է հայ բնակչությանը. «Աբիացեք,— գրում էր Ն. Աշտարակեցին,— մի վախիք: Նոցա հանկարծակի հարձակումը անդենք և խաղաղ շինացվոց վրա չէ կարող սասանացնել Ռուսիո օգոստոսափառ կայսեր անհաղթելի զորաց: Հաստատ մնացեք ձեր հավատարմության մեջ: Աշխատեցեք խոհեմությամբ անմահացնել և փառավորել ձեր և ձեր նախնիների հիշատակը...

Դիմադրեցեք թշնամուն և սորա արբանյակներին կամ ռուսաց զորքերի հետ միասին և կամ թե մի ուրիշ կերպ, որ ավելի հարմար կլինի ներկա ավազակորեն հարձակման միջոցին: Իսկ թե հարկ լինի՝ մի խնայեք ձեր արյան վերջին կաթիլը»¹:

1826 թ. աշնանից բեկում առաջացավ պատերազմական գործողությունների մեջ: Ռուսական բանակը, օգնական ուժեր ստանալով, նշանավոր զորահրամանատար ղեկերալ Երմոլովի գլխավորությամբ անցավ հակահարձակման և մի շարք հաղթանակներ տարավ: Սեպտեմբերի 3-ին Շամխոր գետի մոտ 2000 զինվորից կազմված ռուսական մի զորագունդ հայազգի նշանավոր ղեկերալ Վ. Մադաթովի հրամանատարությամբ ջախջախեց պարսկական 10000-անոց առաջապահ զորամասը: Տասն օր հետո Ելիզավետպոլի մոտ տեղի ունեցավ արյունալի ճակատամարտ, որը վերջացավ պարսկական գլխավոր բանակի ծանր պարտությամբ: Ռազմի դաշտում թողնելով շուրջ 2000 սպանված՝ Աբբաս-Միրզան փախուստի դիմեց: Ռուսական մեկ այլ զորամաս Փամբակում և Շիրակում, Հայրենական պատերազմի փառաբանված հերոս, պարտիզան Դենիս Դավիդովի գլխավորությամբ հաղթական մարտեր է մղում և պարսկական զորքերը ետ շարտում մինչև Երևան: 1826 թ. աշնանը փաստորեն հաջողվեց պարսիկներից ետ գրավել Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած տերիտորիաները: Դրանից հետո լայն նախապատրաստական աշխատանք է տարվում Երևանի վրա արշավելու համար:

1827 թ. մարտին Նիկոլայ I-ի հրամանով Կովկասի կամավորազորեալ և զորքերի գլխավոր հրամանատար Երմոլովը, որին կայսրը, կասկածելով ղեկաբերիտների հետ ունեցած կապերի մեջ, անվստահությամբ էր վերաբերվում, ազատվում է պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակվում է ղեկերալ Բ. Պավլովը: Վերջինիս հրամանատարությամբ ռուսական առաջապահ զորքերը առանց դիմադրություն հանդիպելու

¹ Տե՛ս Ելիզավետպոլի մասին, էջ 242—243:

գրավում են էջմիածինը: Հունիս ամսին ռուսական զորքերը գրավում են Նախիջևանը և պաշարում անգլիական մասնագետների օգնությամբ կառուցված Արաքսի ափին գտնվող Աբասաբադ բերդը:

Աբբաս-Միրզան 12000-անոց զորքով օգնության է շտապում պաշարված Աբասաբադին և փորձում Արաքսի աջ ափից անսպասելի հարված հասցնել ռուսներին: Ռուսական կորպուսի հրամանատարությունը, նախաձեռնությունը իր ձեռքում պահելու նպատակով, դեկտեմբերի 15-ին Պուշկինի ղեկավարությամբ կարճ ժամանակում տեղափոխվեց պատրաստած կամուրջներով զինվորներին փոխադրում է Արաքսի մյուս ափը և հարձակվում պարսիկների վրա: Հուլիսի 5-ին Ջևանբուլաղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը վերջանում է Աբբաս-Միրզայի կատարյալ պարտությունով: Երկու օր հետո անձնատուր է լինում Աբասաբադի բերդապահ կայազորը:

Ամռան շոգերի նպատճառով ռուսական հրամանատարությունը դադարեցնում է ռազմական գործողությունները: Գեներալ Կրասովսկին վերացնում է Երևանի պաշարումը և էջմիածնում թողնելով մի փոքր զուսուրտակ, զորքին հանգիստ է տալիս Արագածի ստորոտներում, իսկ Պասկևիչը՝ Ղարաբաղի լեռնալանջերում:

Աբբաս-Միրզան, որ հաշտության բանակցություններ վարելու պատրվակով զինադադար էր խնդրում, խորամանկորեն ժամանակ է շահում և ուժեր կուտակում: Նա ձախողում է բանակցությունները, օգոստոսի սկզբներին 30000-անոց զորքով անցնում է Արաքս գետը ու հարձակվում էջմիածնի վրա, նպատակ ունենալով ոչնչացնել Կրասովսկու զիվիզիան և ապա շարժվել դեպի Թիֆլիս: Ծուտով Աբբաս-Միրզան գրավում է Աշտարակը և պաշարում էջմիածինը: Տեղի ռուսական կայազորը և հայ աշխարհագորայինները արիաբար դիմադրում են թշնամու մեծաքանակ զորքերին:

Ստանալով էջմիածնի պաշարման լուրը, Կրասովսկին, 3000 զինվորով շտապում է օգնության հասնել պաշարվածներին: Օգոստոսի 7-ին Օշական գյուղի մոտ նա հանդիպում է

թվով տասն անգամ ավելի պարսկական բանակին և կովի է բռնվում նրա հետ: Աբբաս-Միրզան ձգտում է խափանել Կրասովսկու զորագնդի մուտքը էջմիածին, շրջապատել և ոչնչացնել այն: Սկսվում է կատաղի ու արյունալի ճակատամարտ: Պարսիկները, օգտվելով թվական գերակշռությունից, անընդհատ գրոհում են Կրասովսկու զորամասի վրա, իսկ ռուս զինվորները և հայ ու վրացի աշխարհագորայինները չնայած հոգնածությունը, բաղջին ու ծարավին, կովում են մեծ քաջությամբ, ետ են մղում թշնամու գրոհները: Ռուսական զորամասին ծանր կորուստների գնով հաջողվում է ճեղքել հակառակորդի դիմադրությունը, մտնել էջմիածին և դրանով իսկ փրկել այն թշնամու ձեռքն անցնելուց ու ավերումից:

Օշականի ճակատամարտում հերոսաբար զոհված զինվորների հիշատակին էջմիածնից Օշական տանող ճանապարհի վրա 1834 թ. կառուցվում է հուշարձան:

Ռազմական ակտիվ գործողությունները վերսկսվում են սեպտեմբեր ամսին: Պասկևիչի և Կրասովսկու զորամասերը շրջապատում են Սարդարապատի բերդը: Այն կառուցել էր Երևանի սարդար Հուսեյն խանը Ֆրանսիական մասնագետների ղեկավարությամբ: Բերդն ուներ ամուր բուրգեր ու պարիսպներ, նրա կայազորը բաղկացած էր 2000 մարդուց: Ռուսական պաշարողական ծանր հրետանու ուժեղացումից ահաբեկված Սարդարապատի պաշտպանությունը ղեկավարող Հասան խանը փախչում է: Բերդում փակված հայ բնակչությունը սեպտեմբերի 19-ին բացում է դարպասները և ջերմորեն դիմավորում ռուսական զորամասերին: Սարդարապատում ռուսների ձեռքն ընկավ մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք ու պարեն:

Սարդարապատը գրավելուց հետո Կովկասի ռուսական զորքերի ղեկավար ուժերը կենտրոնացվում են Երևանի վրա: Երևանի բերդը Արևելյան Հայաստանի ամենախոշոր ամրությունն ու պարսկական տիրապետության ամենակարևոր հենակետն էր: Հրազդան գետի կողմից նա շրջապատված էր անմատչելի ժայռերով, իսկ բերդի մյուս մասերն ամրացված էին կրկնակի պարիսպներով: Սեպտեմբերի 25-ին ռու-

սական զորքը պաշարում է Երևանը, որի պաշտպանությունը
իր վրա էր վերցրել Սարգարապատից փախած Հասան խանը:
Վերջինիս հրամանով բերդում բռնի կերպով հավաքված էր
Երևանի և շրջակա գյուղերի շուրջ 18000 հայ բնակիչ, որոնց
հետ կապեր է հաստատում ռուսական բանակում գտնվող
Ն. Աշտարակեցին և աշխատում դուրացնել քաղաքի գրա-
վումբը:

Արշունահերոթյունից խուսափելու նպատակով Պասկե-
վիչը Հասան խանին առաջարկում է առանց կովի հանձնվել,
սակայն կտրական մերժում ստանալով սկսում է բերդի հրե-
տանային ուժեղացումը: «Ամսի 25-ն էր, — գրում է Խ. Արով-
յանը, — որ Երևանի բերդը ծխումը կորավ... Հինգ օր հինգ
վիշեր սար ու ձոր դմբում, դմբում էր... էնքան թուփի գյուլ-
լա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել»²:

Հակառակորդը կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս:
Զնայած դրան ռուսական հետևակը առաջ շարժվելով հաս-
նում է բերդի արտաքին պարիսպներին և սեղմում պաշար-
ման օղակը: Աստիճանաբար սաստկանում է բերդի ուժեղաց-
ումը: Սեպտեմբերի 28-ին՝ 14, իսկ 30-ի ամբողջ գիշերը
40 թնդանոթներից քաղաքի ամրությունների վրա արձակվեց
ավելի քան 1000 ումբ, պատճառելով մեծ ավերածություն-
ներ: Հոկտեմբերի 1-ի վաղ առավոտյան սկսվում է ռուսական
հետևակի վերջին դրոհը: Բերդի հարավ-արևելյան պարսպի
փլվածքի միջով քաղաք են ներխուժում լեյք-գվարդիական
գնդի վաշտերը և մարտերը շարունակում բերդի ներսում: Այդ
նույն ժամանակ հյուսիսային դարպասից բերդ են թափան-
ցում Կրասովսկու զորամասը և մյուս վաշտերը: Թշնամին
այլևս անկարող էր դիմադրել, նա հարկադրված անձնատուր
է լինում: Ռուսները գերի են վերցնում ավելի քան 3000 սար-
բազ, գոռոզ Հասան խանին, ուրիշ խաների և ավելի քան 200
բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Հաղթողներին է անցնում
ուղղակի մեծ ավար՝ 60 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ

² Խ. Արովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1948,
էջ 178:

զենք ու զինամթերք, ավելի քան 10000 շեռվերտ հացահա-
տիկ:

Այսպիսով, ռուսական զորքի երրորդ արշավանքը ա-
վարտվեց Երևանի գրավումով և 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին
Երևանի բերդի վրա ծածանվեց ռուսական հաղթական դրոշը:

Երևանի գրավումը որոշակի բեկում մտցրեց պատերազ-
մի ընթացքի մեջ, Պարսկաստանի լիակատար պարտությունը
ակնբախ դարձավ: Թվում էր, թե Աբբաս-Միրզան հաշտու-
թյուն պետք է խնդրեր, սակայն դա տեղի չունեցավ: Այդ
պատճառով էլ ռուսական զորքերը շարունակում էին առաջ-
խաղացումը և հետապնդելով բարոյալքված թշնամուն, հոկ-
տեմբերի 13-ին առանց դժվարության գրավեցին Թավրիզը:
Թավրիզի գրավման գործում ռուսական բանակին նկատելի
օգնություն ցույց տվեց տեղի հայ և աղբրեջանական բնակ-
չությունը:

Թավրիզի անկումը և շահական բանակի խուճապահար
նահանջը պարսկական կառավարությանը հարկադրում են
հաշտություն խնդրել: Նոյեմբերի սկզբներին դադարեցվում
են պատերազմական գործողությունները և Դեհլիարխան գյու-
ղում հաշտության բանակցություններ են սկսվում: Շուտով
հայտնի է դառնում, որ պարսկական կողմը, ձգձգելով բա-
նակցությունները, ժամանակ է շահում և Ուրմիայի շրջանում
խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով, ցանկանում է ռուսական կոր-
պուսին թիկունքից անակնկալ հարված հասցնել:

Ռուսական հրամանատարությունը, տեսնելով պարսիկ-
ների այդ խորամանկությունները, վերսկսում է ուղղակի
գործողությունները և կարճ ժամանակում գրավում Ուրմիան,
Խոյը, Սալմաստը, Մարաղան և Արդաբիլը: Ռուսական զոր-
քերի գլխավոր ուժերը, հետապնդելով անկանոն նահանջող
թշնամուն, ուղղություն են վերցնում դեպի Թեհրան: Պարս-
կական բանակի լիակատար պարտությունը սրում է երկրի
ներքին երկպառակություններն ու կաշարների դինաստիայի
նկատմամբ եղած ընդհանուր դժգոհությունները: Անգլիական
զեռպան Մակդոնալդը ներկայանում է Պասկևիչին և հայտ-
նում, որ Ցաթ-Ալի շահը խնդրում է վերսկսել հաշտության

բանակցութիւնները: Հաշտութիւնը անհրաժեշտ էր նաև Ռուսաստանին, բանի որ նա լուծել էր պատերազմում իր ունեցած խնդիրները, դուրս էր եկել ստրատեգիական կարևոր նշանակութիւն ունեցող Արաքս գետի սահմանագիծը: Դրանից բացի խիստ սրվել էին ռուս-թուրքական հարաբերութիւնները և ընդհարումը դարձել էր օրվա հարց: Հետևաբար հարկ էր շուտափութ հաշիվները մարբել պարսիկների հետ, կանխել թուրք-պարսկական հնարավոր ռազմական դաշինքը, պատերազմի դեպքում գործ ունենալ միայն մեկ հակառակորդի հետ:

Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա գտնվող Թուրքմենշայ փոքրիկ գյուղում 1828 թ. փետրվարի 7-ին վերսկսվում են բանակցութիւնները: Անգլիական զինանագետները ջանում են մասնակցել բանակցութիւններին որպես միջնորդ կողմ, սակայն նրանց այդ փորձերը վճռականորեն մերժվում են ռուսների կողմից: Փետրվարի 10 (22)-ին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է հաշտութիւն երկկողմանի պայմանագիր, որը Ռուսաստանի կողմից ստորագրում են գեներալ Պասկևիչը և պետական խորհրդական Ա. Օրբեկովը, իսկ Պարսկաստանի կողմից՝ թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան:

Թուրքմենշայի պայմանագրով ռուս-պարսկական սահման է ճանաչվում Արաքս գետը: Պարսկական շահն իր և հաջորդների անունից մեկընդմիջտ պաշտոնապես ճանաչում է Երևանի և Նախիջևանի խանութիւնների և Օրդուբադի գավառի միացումը Ռուսաստանին: Պարսկաստանը պարտավորվում է վճարել 20 միլիոն ռուբլի ռազմական տուգանք: Երկու երկրների միջև վերականգնվում են զինանագիտական և առևտրական հարաբերութիւնները: Պարսկաստանը պարտավորվում է արգելք չհարուցել իր տիրապետութիւն ներքո գտնվող քրիստոնյաներին գաղթելու և մշտական բնակութիւն հաստատելու ռուսական տիրապետութիւն սահմաններում:

Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունքը վերապահվում է միայն Ռուսաստանին: Միաժամանակ կնքվում է առևտրական պայմանագիր, որով ազատ

առևտրի իրավունք է տրվում երկու կողմերի հպատակներին: Այդ պայմանագիրը մեծապես խթանում է Անգրկովկասի և Կասպից ծովի վրայով կատարվող ռուս-պարսկական առևտուրը:

Այսպիսով, ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմում ռուսական բանակների տարած հաղթանակի շնորհիվ, որը իր զինանագիտական ձևակերպումը ստացավ Թուրքմենշայի պայմանագրով, Արևելյան Հայաստանը ազատագրվեց շահական Պարսկաստանի դարավոր լծից և միավորվեց Ռուսաստանի հետ:

* * *

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը, որը ռեալ էր դարձրել Արևելյան Հայաստանի վերջնական ազատագրումը պարսկական դաժան լծից, մեծ ոգևորութիւն էր առաջացրել Անգրկովկասի հայութիւն շրջանում: Ռուսական զորքերի հրամանատարութիւնը, նկատի ունենալով կովկասյան կորպուսի բորամասերի սակավաթիվ լինելը և հայ աշխարհազորայինների մատուցած ծառայութիւնները, վճռում է այդ գործին տալ ավելի կազմակերպված բնույթ և հայերից, վրացիներից ու ադրբեջանցիներից կազմակերպել կամավորական գումարտակներ: 1827 թ. գարնանից կովկասի ռուսական զորքերի հրամանատարութիւնը զլխավոր շտաբի գիտութիւնամբ ու հավանութիւնամբ ձեռնամուխ է լինում կամավորական գումարտակների կազմակերպման գործին:

Ժամանակի հայ իրականութիւն նշանավոր գործիչներ, ռուսական կողմնորոշման ջերմ պաշտպաններ արքեպիսկոպոսներ և Աշտարակեցու, հայ լուսավորիչ Հարութիւն Ալամդարյանի և ուրիշների ակտիվ մասնակցութիւնամբ ու ղեկավարութիւնամբ Թիֆլիսում կազմակերպվում են առաջին հայկական կամավորական ջոկատներ: Կամավորական այդ ջոկատները կամ ջոկատները կովկասյան կորպուսի գործառնների հետ մասնակցելու էին ռազմական գործողութիւններին և առաջին հերթին երևանյան արշավանքին: Հայ-

կական կամավորական այդ գումարտակների համար կազմվել էր 34 կետից բաղկացած հատուկ կանոնադրություն («предположение»), որի համաձայն կամավորական ջոկատներում ընդգրկվում էին 18—30 տարեկան երիտասարդներ՝ սեփական ցանկությամբ: Կամավորական ջոկատները զենք, զինամթերք, հագուստ ու պարեն ստանում էին պետությունից և պարտավոր էին ծառայել մինչև պատերազմի վերջը: Մասնավորապես մեջ գտնվելու շրջանում նրանց ընտանիքները ազատվում էին հարկերից ու պարհակներից:

Կամավորական ջոկատներն ունեին իրենց ազգային դրոշակը: Հրամանատարները սպայական աստիճան ունեցող հայ զինվորականներ էին և հրամաններն ու զինավարժություններն էլ կատարվում էին հայերեն լեզվով: Կամավորական դրուժինաները, փաստորեն, կազմակերպված զորային միավորներ էին: Հայ կամավորական ջոկատների մեջ ընդգրկվում են ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած հայ երիտասարդներ:

1827 թ. մարտին Քիֆլիսում տեղի է ունենում հայ կամավորների զորահանդես: Կամավորական առաջին ջոկատը, որը բաղկացած էր 117 հոգուց, նույն թվականի մայիսին ենթասպա Սմբատյանի հրամանատարությամբ ուղարկվում է մեկնում: Ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ դրուժինան Քիֆլիսի հայկական եկեղեցում երգում է տալիս: Կամավորների առաջ սրտառուչ ճառով հանդես է գալիս Հ. Ալամդարյանը: Նա խոսում է Հայաստանի պատմական անցյալի հերոսական դրվագների, պարսկական տիրապետության տակ հայերի կրած զրկանքների մասին, ապա, հայ կամավորներին հանձնելով զորջր, կոչ է անում սրբորեն պահպանել այն և խիզախորեն մարտնչել հայրենի երկրի ազատության համար³:

Հունիսին գործող բանակ է մեկնում 200 հոգուց բաղկացած կամավորական ջոկատը, ենթասպա Ակիմովի հրամանատարությամբ: Օգոստոսին ուղարկվում է մեկնում

կամավորական երրորդ դրուժինան կապիտան Բեհրուժովի հրամանատարությամբ և այլն:

Կամավորական առաջին ջոկատի շարքերը համալրվում են Քիֆլիս—Նրևան երթուղուն մերձակա հայկական զյուզերի բնակիչներով, բռնի կերպով պարսկական բանակ տարված հայերով: Այդ մասին պատմաբան Ալ. Երիցյանը գրում է. «Ծանապարհին հրճվանոք դիմավորում էին հայ գունդին զյուզացի հայրը և իրանք էլ միանում էին նորա հետ, այնպես որ դեռ Նրևանի սահմանը չհասած, հայ զինվորները թիվը հազար հոգուց ավելի էր»⁴:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից զենեքալ ն. Մուրավյովը գրում է. «Հայկական դրուժինային արվից Քիֆլիսում պատրաստված մի դրոշակ: Նա արշավանքի դուրս եկավ հոժարակամ և արտասովոր եռանդով, ունենալով երիտասարդ զինվորի ոգի... Այս առաջին դրուժինան միանալով մեզ, հետզհետե ուժեղանում էր պարսկական գումարտակներից փախած հայ սարքազներով ու Նրևանի խանության բնակիչներով: Բոլորը հավատարիմ ծառայության երգում էին ընդունում և մեզ հետ մասնակցում էին մեր բոլոր արշավանքներին... Մարտի մեջ նրանք հանդես էին գալիս ինչպես վայել է զինվորներին և Օրդուբադի նահանջի ժամանակ կոչվում էին... պարսիկների դեմ այնպես, ինչպես կարելի է միայն ցանկանալ»⁵:

Հայերի հետ միասին Կովկասյան կորպուսին ուղարկված օգնություն էին ցույց տալիս նաև վրացական և ադրբեջանական աշխարհազորային ջոկատները: 1826 թ. Փամբակում և Ալաբանում պարսիկների դեմ մղվող կռիվներում Դ. Դավիթովի զորագնդում մասնակցում էր վրացական աշխարհազորային մի ջոկատ, որն աչքի ընկավ հատկապես Միրաբի ճակատամարտում: 1827 թ. դեպի Նրևան շարժվող ուսսական բանակի հետ նույնպես մարտնչում էր վրացական աշխարհազորային մի ջոկատ, որը ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Մարզարապատի և Նրևանի գրավման մարտերին:

³ Տե՛ս Ալ. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 272—274:

⁴ Նույն տեղում, էջ 284:

⁵ Գ. Յոս, էջ CXXVI:

Ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմների ժամանակ թշնամու դեմ արիարար կոչում էին նաև ադրբեջանական աշխարհազորային ջոկատները: Արևմտյան Հայաստանում թուրքական բանակի դեմ մղվող կռիվներին մասնակցում էր ադրբեջանական շորս հեծյալ գունդ: Կովկասյան կորպուսում աշխատում և նշանակալից ծառայություն էր մատուցում ադրբեջանական ժողովրդի ղավակ, ռուսական կողմնորոշման ջատագով, լուսավորիչ ու հրապարակախոս Ա. Բակիրխանովը: Նա անձամբ մասնակցեց Սարդարապատի զբաղմանը, որի համար և պարգևատրվեց⁶:

Ռուսաստանի օգնությունը պարսկական լծից ազատվելու Անդրկովկասի հայության ձգտումները լավագույն կերպով դրսևորվեցին նաև ռուսական բանակին ցույց տրված նրանց նյութական աջակցությամբ: Այս առումով հատկանշական է Շուշիի բերդի պաշտպանությունը: Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ, պարսկական զորքի հանկարծակի ներխուժման հետևանքով ծանր դրություն է ստեղծվում Ղարաբաղում գտնվող ռուսական զորամասի համար: Աբբաս-Միրզայի ռազմաստրատեգիական պլանները ձախողելու նպատակով գնդապետ Ռեուտը 1826 թ. հուլիսի վերջերից 1700 զինվորներից բաղկացած իր կայազորով և շրջակա գյուղերից նրան օգնության եկած 1500 աշխարհազորայինների միջոցով հերոսաբար պաշտպանում էր բերդը՝ պարսկական մեծաքանակ բանակի անընդմեջ հարձակումներից: Ծանր էր պաշարվածների դրությունը. Շուշիում հացի պաշարներ չկային: Հայ գյուղացիները ռուսական կայազորին էին հանձնել իրենց ունեցած ցորենը, ալյուրը, անասունները և անդամթերթի մյուս պաշարները: Մեծ դժվարությունների հետ էր կապված հացահատիկ աղալը, քանի որ ձորում գտնվող ջրաղացները, պաշարվածներին սովի միջոցով ընկճելու նպատակով, շրջապատել էր հակառակորդը և ջանում էր թույլ շտալ օգտվելու դրանցից: Շուշեցիները թարխանյան եղբայրների գլխավորությամբ պաշտպանում էին ջրաղացները, նրանք, այդ թվում

և կանայք, գիշերները դժվարանց արահետներով ցորենի դաշկերը ուսերին իջնում էին ջրաղացները, ալյուր աղում և վերադառնում:

Մյուսիսի ծանր պայմաններում ռուսական կայազորը և հայ գյուղացիները արհամարհելով մահն ու սովը, վեց շաբաթ շարունակ ետ էին մղում հակառակորդի կատաղի գրոհները և անձնատուր շեղան թշնամուն: Այդ մարտերի մասնակց (հետագայում գեներալ) Լազարյանը հայերի օգնության մասին գրել է հետևյալը. «... Հիշում եմ ես, թե ինչպես բերդում ապաստանած գյուղացիները տվեցին իրենց բոլոր անասունները կայազորին, իբրև կերակուր, թե ինչպես մեր հարուստները՝ Հախումյանը, Բեհրամբեկ Մելիք-Շահնազարյանը, Զոհրաբ աղա Քառումյանը և ուրիշներն ընդհանուրի վաճառմանը տվեցին իրենց հացի բոլոր մեծամեծ պաշարները, որոնք սակայն աղացած չէին, այլ հատիկներ, հիշում եմ նույնպես, թե ինչպես մեր հայերը գիշերներն իրենց ուսերի վրա տանում էին հացահատիկների ծանր պարկերը Շուշի գյուղի ջրաղացները, ուր յուզբաշի եղբայրներ Սաֆար և Ռուսում Քարխանյանները արագ աղում էին հացահատիկները և էլի ետ էին ուղարկում բերդը: Առանց այդ օգնության կայազորը երբեք չէր կարող տանել վեցշաբաթյա պաշարումը: Աբբաս-Միրզան մի քանի անգամ փորձեց վերցնել իր համար տեղի այդ ջրաղացները, բայց նրա բոլոր փորձերը փշրվեցին, զարնվելով հայերի հերոսական դիմադրությանը, որոնց առջնորդում էին Քարխանյան եղբայրները»⁷:

Ուշագրավ է, որ տեղի հայ արհեստավորները ռուսական կայազորին օգնում էին նաև զինամթերքով: Նրանց մեջ աչքի էր ընկնում հատկապես բարութչի Պողոսը, որը պաշարված կայազորի համար անվարձ պատրաստում էր օրական 20—25 ֆունտ վառոդ:

Հայերի կատարած դերը բարձր է գնահատել բերդապահ կայազորի պետ, բերդի պաշտպանությունը ղեկավարող գնդապետ Ռեուտը: Նա գեներալ Նրմուլովին ներկայաց-

⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, Երևան, 1974, էջ 167:

⁷ Ան, Նոր նյութեր 19-րդ դարու պատմության համար, «Նոր ուղի», առաջին դիրք, էջ 132:

րած զեկուցագրում հաղորդել է. «Ինչ վերաբերում է բերդի պաշտպան հայերին, իմ պարաքն եմ համարում հայտնել, որ նրանց ծառայությունը արժանի է ուշագրություն, որովհետև նրանք բոլորն էլ գործում էին գերազանց քաջությունք, դիմանում էին բազմաթիվ գրոհներին, թշնամուն են էին մղում խոշոր կորուստներով, արհամարհում էին պարենի պակասը և երբեք չէին մտածում բերդը հանձնելու մասին, թեև վրա էր հասել կատարյալ սովը»⁹: Պարսիկներին համանման հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս նաև Խլի-Ղարաքիլիսայի և այլ վայրերի հայ գյուղացիները:

Ռուսական զորքերին պարենով, տրանսպորտով ամեն կերպ աջակցում էին Լոռի-Փամբակի, Ղաղախ—Շամշադինի, Շիրակի, Արարատյան դաշտի, Զանգեզուրի և այլ շրջանների գյուղացիները: Ռուսական զորքին աջակցելու, պատերազմում նրանց հաղթանակը ապահովելու և դյուրացնելու հայերի ցանկությունը այնքան մեծ էր, որ Երևանի բերդում մեկուսացված հայերը գաղտնի նամակներ էին ուղարկում ռուս հրամանատարներին, հայտնում էջմիածնում և Երևանում պահված սեփական հացահատիկի հորերի տեղը և այդ պաշարները հոծարակամ դնում ռուսական զորամասերի տրամադրության տակ:

Ժամանակի գործիչները, մասնավորապես Ն. Աշտարակեցին, լավ հասկանալով ռուսական զենքի հաղթանակի նշանակությունը, կոչ էին անում ամեն կերպ օգնել ռուսական զորքին: Հատկանշական է, որ այդ կոչերը լայն արձագանք էին գտնում հայ աշխատավորական շրջանում: «Հասավ ժամը,— գրում էր Ն. Աշտարակեցին,— երբ աչքով պիտի տեսնեք Արարատյան աշխարհի և Հայոց ազգի ազատությունը. հասավ ժամը, երբ Մայր Աթոռը պիտի վերականգնի յուր վաղեմի անկախությունը: Ոտքի կանգնեք, հայոց քաջեր, թոթափեցեք պարսից լուծը, ուրախացրեք ալեղարդ Մասիսին, մի անգամ յարլուծով ներկեցեք հայրենի հողերը և ապա ապ-

րեցեք ազատ...»⁹: Երևանի պաշարման օրերին տեսնելով, որ բերդի գրավումը ձգձգվում է, Ն. Աշտարակեցին շրջակայքի հայ գյուղացիներին կոչ էր անում անհապաղ օգնության հասնել ռուսական զորքերին: Ահա նրա այդ կոչերից մեկը. «Աշտարակի և Օշականի հայ հասարակությանը, գրում եմ բազմաթիվ օրհնություններով, որպեսզի գրությունս ստանալուն պես, առանց բուպե կորցնելու, թողնեք ձեր տան և ընտանիքին վերաբերող բոլոր կարևոր գործերը, թվանք ունեցող և շունեցող և հետևակ կտրիճ տղաներ շուտ հավաքել և այսօր սեպտեմբերի 28-ին, շորեքշաբթի օրը մինչև արեգակի մայր մտնելը հասնել այստեղ մեզ: Եվ եթե ձեզանից որևէ մեկը ծուլանա և ուշանա, այդպիսին թող իմանա, որ թեկուզ իմ աչքի լույսը լինի, չեմ խնայի հասնել և դեն նետել»¹⁰:

Արձագանքելով Աշտարակեցու կոչերին էջմիածնի, Օշականի, Աշտարակի և այլ վայրերի գյուղացիները խմբերով օգնության էին գալիս ռուս զորքերին և իրենց մասնակցությունը բերում բերդի գրավմանը:

Ռուսաստանի օգնությամբ ու նրա միջոցով պարսկական լուծը թոթափելու հայ ժողովրդի ձգտումը լավագույնս արտահայտվում էր նաև հայերի կողմից ինքնաբուխ կատարված անձնազոհ հերոսական սխրագործությունների ձևով: Հիշատակենք մի քանի խոստուն փաստեր:

Հարկադրաբար պարսկական բանակ տարված հմուտ հրանոթաձիգ Հակոբ Հարությունյանը 1827 թ. օգոստոսին Օշականի ճակատամարտի թեժ պահին տեսնելով, որ պարսիկներն օգտվելով թվական գերակշռությունից, աստիճանաբար սկսում են շրջապատել ռուսական զորագունդը, անզլիական իր նոր, ծանր թնդանոթի փողն ուղղում է պարսկական զորաշարքերի դեմ: Պարսկական զորաբանակում շփոթ ու խուճապ է առաջանում: Նրանք կարծում են, թե գեներալ Կրասովսկու զորազնդին օգնության են հասել օժանդակ ուժեր:

⁹ Ալ. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 268—269:

¹⁰ Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1967, էջ 72:

Մինչև թշնամին ուշքի կգար և կհասկանար եղելութիւնը, ուսական զորագունդը ճեղքում է հակառակորդի շղթան և մտնում էջմիածին:

Խիզախ հայրենասեր Հարութիւնյանը փորձում է փախչել և միանալ ուսաներին, սակայն էջմիածնի մատուցներում պարսիկ սարբազները նրան բռնում են, հանում են աչքերը, կտրում քիթը, շրթունքները, ականջներն ու կրունկները և կարծելով, թե մահացել է գցում են դաշտում թափված դիակների մեջ: Ուշքի գալով Հարութիւնյանը կարողանում է մի կերպ հասնել էջմիածին, որտեղ սկսում են բուժել նրա ծանր վերքերը: Յուցաբերած սխրագործութեան համար կառավարութիւնը Հ. Հարութիւնյանին պարգևատրում է միանվագ տասը տակով և նշանակում տարեկան 100 ո. ցմահ կենսաթոշակ¹¹:

1827 թ. ապրիլին ուսական առաջապահ զորամասերը մտնում են Հայաստանի սահմանները՝ Երևանի վրա արշավելու նպատակով: Բյուրականցի քաջ ու անձնազոհ երիտասարդ Հովհաննես Ասլանյանին կարևոր հանձնարարութեամբ ուղարկում են էջմիածին: Ճանապարհին պարսիկները նրան բռնում են և հարկազրում տեղեկութիւններ տալ ուսական զորքերի և իրեն տրված հանձնարարութիւնների մասին: Սակայն խիզախ հայրենասերը լռում է: Զայրացած սարբազները կտրում են Ասլանյանի քիթը, փորում մեկ աչքը, սակայն դա էլ չի ընկճում խիզախ հայրենասերին, նա հրաժարվում է որևէ զազտնիք հաղորդել: Այդ ժամանակ զազազած պարսիկները կտրում են նրա լեզուն և արյան մեջ շաղախված նետում են ամալի դաշտը և հեռանում: Ասլանյանը հաղթահարելով անասելի ցավերը, հասնում է էջմիածին, ձեռքի շարժումներով կարողանում է հաղորդել իրեն տրված հանձնարարութիւնը: Անձնազոհ խիզախութեան համար Ասլանյանը պարգևատրվում է Ոսկե մեդալով, նրան ցմահ նշանակվում է տարեկան 200 ո. թոշակ¹²:

Բազմաթիվ հայեր՝ կամավորական զումարտակների և

¹¹ Տե՛ս Ալ. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 293—294:

¹² Նույն տեղում, էջ 282—283:

աշխարհազորային ջոկատների զինվորներ, զորահրամանատարներ, պաշտոնյաներ, հետախույզ-սուրհանդակներ, թարգմանիչներ, ուսական բանակին մատուցած ծառայութիւնների համար արժանացան մարտական շքանշանների ու զանազան պարգևների:

Այսպիսով, Անդրկովկասի հայերը ռազմական, նյութական օգնութիւն ցույց տալու, հետախույզի, սուրհանդակի պարտականութիւններ կատարելու, վիրավորներին խնամելու, տրանսպորտի իրենց միջոցները տրամագրելու և բազմաթիվ այլ հանձնարարութիւններ կատարելով ու ծառայութիւններ մատուցելով ակտիվորեն օգնում են ուսական զորքերին: Իզուր չէ, որ հայերի մատուցած ծառայութիւնները նկատի ունենալով, Խ. Աբովյանը գրել է. «Ինչ որ պարսից կովի ժամանակին հայերն արին... թե մարդ չիմանա, քարերը վկայութիւն կտան»¹³:

Վերևում հիշատակված սակավ փաստերից անգամ պարզորոշ երևում է, որ Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի մղած պատերազմների ընթացքում հայ ժողովուրդը անվերապահորեն ունենալով ուսական կողմնորոշում, ակտիվ մասնակցեց այդ պատերազմներին: Նա ուսական զենքի հաղթանակի միջոցով ձգտում էր ազատագրվել պարսկական խաների ու թուրքական փաշաների դարավոր լծից: Այդ առումով հայ ժողովուրդը ազատագրական պայքար էր մղում: Դա է պատճառը, որ նա իր կարողութիւնների սահմաններում համակողմանիորեն օգնում էր ուսական բանակին և հնարավոր ամեն բան անում նրա հաղթանակն ապահովելու համար:

* * *

Ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից մի քանի ամիս անց, 1828 թ. ապրիլի 14 (26)-ին սկսվեց ուս-թուրքական պատերազմը՝ երկու ռազմաճակատով՝ Բալխանյան

¹³ Խ. Աբովյան, նշվ. ժող., էջ 121:

և Կովկասյան, Կովկասյան ճակատում հիմնական խնդիրն էր կայսրության հարավային սահմանները ամրապնդելու ու անվտանգ դարձնելու նպատակով գրավել մերձսևծովյան և հարավային մի շարք քաղաքներ ու ամրություններ և ակտիվ ռազմական գործողություններով ջլատել Թուրքիայի բանակը, հնարավորություն չտալով հակառակորդին խոշոր ուժեր կուտակել պատերազմի հիմնական թատերաբեմում՝ Դանուբ-բալկանյան ռազմաճակատում:

Ապրիլի 14-ին Կովկասի ռուսական բանակի գլխավոր ուժերը գեներալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ Գյումրիի (այժմ՝ Լենինական) մոտից անցնելով Արփաշայ (Ախուրյան) գետը, շարժվում են դեպի Կարս: Կոտրելով թշնամու դիմադրությունը, ծանր հարված հասցնելով հատկապես թուրքական հեծելազորին, ռուսական զորքերը պաշարում են Կարսի նշանավոր բերդը: Կարսը Թուրքիայի սահմանային խիստ ամրացված, կարևոր բերդերից էր, որը միաժամանակ հենակետ էր հանդիսանում Կովկաս արշավելու համար: Այն շրջափակված էր հաստ ու բարձր երկշարք պարիսպներով, սրունց բուրգերը հարմարեցված էին հրանոթների համար, իսկ բերդի ներսում վիթխարի ժայռերի վրա բարձրանում էր նրա անառիկ միջնաբերդը: Թուրքական հրամանատարությունը մեծ հույսեր էր կապում Կարսի բերդի և նրա լավ դիմված կայազորի հետ: Երեք օր շարունակ կատաղի մարտեր են տեղի ունենում, ռուսական ծանր հրետանին հարմար գիրքերից ումբակոծում էր բերդը, իսկ զորքերը անընդհատ գրոհների դիմում: Համառորեն դիմադրում էր թուրքական կայազորը: Վերջապես, հունիսի 23-ին ահեղ ճակատամարտերից հետո ռուսներին հաջողվում է գրավել բերդը: Նրանց ձեռքն է անցնում հսկայական բանակությամբ ռազմամթերք: Ռուսներին մեծ օգնություն ցույց տվեցին տեղի հայերը: Կարսից հետո ռուսական զորքերը հեշտությամբ գրավում են Ախալքալաքը, իսկ օգոստոսի 15-ին համառ գրոհներից ու արյունահեղ ճակատամարտերից հետո՝ Ախալցխան, ապա Արդահանը:

Այդ նույն ժամանակ նորաստեղծ Հայկական մարզի կառավարիչ գեներալ Ա. Ընավճավաձեն իր զորագնդով, հայերից

և ազրբեջանցիներից կազմված աշխարհազորային ջոկատով գրավում է Բայազետը, Դիադինը, իսկ սեպտեմբերի 12-ին՝ Ալաշկերտը: Ռուսական զորամասերը հաջողություններ են ունենում նաև Սև ծովի առափնյա շրջաններում և գրավում Անապան, Սուխումը և Փոթին:

Թուրքական հրամանատարությունը Կովկասյան ճակատում կենտրոնացրել էր մեծաքանակ բանակ և ծրագրում էր հաջորդ տարվա՝ 1829 թ. սկզբներից հարձակման անցնել և ետ գրավել կորցրած տերիտորիաները: Թշնամու 20.000-անոց բանակը փետրվարին պաշարում է Ախալցխան: Արյունալի մարտերից հետո հակառակորդը ներխուժում է անզամ քաղաքի փողոցները, սակայն ամրոցի կայազորը, գեներալ Վ. Բեհրուսովի գլխավորությամբ, հերոսաբար դիմադրում է թշնամուն մինչև օգնական ուժերի հասնելը: Նույն ձևով թուրքերին չի հաջողվում ընկճել Բայազետի կայազորի ու հայ աշխարհազորայինների համառ դիմադրությունը և գրավել այն:

Թուրքական բանակների հարձակումները ետ շարտելուց հետո ռուսական զորքերը առաջ են շարժվում և 1829 թ. հունիսին գրեթե առանց կովի գրավում Արևմտյան Հայաստանի ամենախոշոր քաղաքը, Թուրքիայի ռազմատնտեսական գլխավոր կենտրոն էրզրումը (Կարին): Ապա արագորեն մեկը մյուսի հտևից գրավում են Օլթին, Քղին, Խնուսը, Մուշը, Դերջանը, Բաբերդը:

Էրզրումի գրավման օրերին ռուսական գործող բանակ եկավ ռուս հանձարեղ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը, հանդիպեց իր եղբոր և ընկերների հետ, եղավ էրզրում քաղաքում, շփվեց տեղի բնակչության հետ: Նա Կարս—Գյումրի—Թիֆլիս երթուղով վերադարձավ Ռուսաստան և իր տպավորությունները շարագրեց «Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում» հայտնի երկում:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ելքի հետ մեծ հույսեր էին կապում արևմտահայերը: Արևելյան Հայաստանի թարմ օրինակով նրանք ռուսական զենքի հաղթանակի միջոցով ձգտում էին ազատագրվել սուլթանական ծանր ու անազա-

հով տիրապետությունից: Այդ նպատակով էլ պատերազմական գործողությունների ընթացքում նրանք նույնպես մեծ ոգևորություններ տարբեր ձևերով օգնում ու նպաստում էին ուսական զորամասերի հաղթանակին: Բերենք հայերի վերաբերմունքը բնութագրող մի քանի վկայություն: Խոսելով 1828 թ. օգոստոսին Բայազետի գրավման մասին, Ա. Ս. Գրիբոյեդովը գրում է. «Անհնարին է նկարագրել այստեղի բնակիչների, մեծ մասամբ հայերի հրճվանքը, որոնք դուրս էին եկել դիմավորելու հաղթողներին, մուսուլմանների երկարատև տանջալից լծից իրենց ազատողներին»¹⁴: Այդ նույն դեպքերի մասին պատմաբան Ալ. Երիցյանը գրում է. «Օգոստոսի 27-ին ուսաց զորքը մոտեցավ Բայազետ քաղաքին... Հազիվ ուսները մի երկու թնդանոթ արձակեցին, որ ահա բացվեցին բերդի դռները և հայոց հոգևորականությունը խաշով ու խաշվառով, ցնծացող հայերի բազմություններ, առաջ եկավ քրիստոնեաբար ողջունելու և ընդունելու սպասած ուսներին»¹⁵: Ռուսական զորքերի էրզրումի արշավանքի մասին խոսելով, նույն հեղինակը նկատում է. «Պատկերը արագություններ և անարգելք առաջ էր ընթանում դեպի էրզրում: Նրան խումբ-խումբ դիմավորում էին Բասենի հայ գյուղացիք և իրենց ունեցած շունեցածը անկեղծ սիրով ընծա էին բերում ուսաց զորքին»¹⁶:

Ռուսական զորքի առաջընթացին աջակցեցին ու նրանց գրկարաց ընդունեցին Կարսի, Արղահանի, Ախալցխայի և Արևմտյան Հայաստանի մյուս քաղաքների ու բնակավայրերի հայերը: Սակայն ուսաց զորքերի հաղթանակին հայերի բերած նպաստը միայն դրանով չսահմանափակվեց: Պատերազմի հենց սկզբից ուս-պարսկական պատերազմի օրինակով արևելահայերը կազմեցին կամավորական հետևակ ու հեծյալ աշխարհազորային ջոկատներ: Ռուսական հրամանա-

տարությունը ընդառաջեց հայերի այդ ցանկությունը, մանավանդ որ թուրքական բանակը քանակով մեծապես գերազանցում էր ուսականին:

1828 թ. փետրվարին Երևանում ստեղծվեց 400 հայերից բաղկացած «Հայկական հեծյալ գունդ» և 800 հոգուց կազմված «Հայկական հետևակային գումարտակ»: Նրանք խաղաղ ժամանակ Հայկական մարզի համար սահմանային պահակային ծառայություն էին կատարում, իսկ պատերազմը սկսվելուն պես մեկնեցին ռազմաճակատ: Սկզբնական շրջանում արևմտահայերը մտնում էին Արևելյան Հայաստանից եկած կամավորական այդ ջոկատների մեջ և կոչվում նրանց շարքերում: Հետագայում, 1829 թ. սկզբներից, նրանք ստեղծվում են իրենց ինքնուրույն ջոկատները: Թշնամու դեմ մղվող մարտերում լայնորեն հայտնի դարձավ բայազետցի Մելիք-Մարտիրոսի 500 հոգուց բաղկացած ջոկատը: Կամավորական նման ջոկատներ ստեղծեցին նաև Ալաշկերտի, Բասենի, էրզրումի, Մուշի, Արղահանի և մյուս զավառների հայերը: Ռուս-թուրքական պատերազմին Արևելյան Հայաստանից մասնակցում էին շուրջ 3000 հայ աշխարհազորայիններ¹⁷, իսկ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր զավառներից հավաքագրված կամավորների թիվը անցնում էր դրանից:

Հայ կամավորները ակտիվորեն մասնակցում էին ուսական զորամասերի ռազմական գործողություններին, ուսաների կողմից գրավված քաղաքներն ու բերդերը պաշտպանելու, դեպի Թուրքիայի խորքերը զերուխյան քվեղ հայերին ազատելու գործին: Հայերի հետ մեկտեղ պատերազմական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև վրացական և ադրբեջանական կամավորական ջոկատները:

1829 թ. ամռանը ուսները մեծ հաջողությունների հասան նաև Բալիկանյան ռազմաճակատում: Ռուսական բանակը գրավում է Սիլիստրա ամրոցը, Բուրգաս քաղաքը, Ադրիանապոլիսը և սկսում նախապատրաստվել Թուրքիայի մայրաքաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի վրա արշավելու համար: Երկու

14 Տե՛ս Վ. Պարսամյան, Գրիբոյեդովը և հայ-ուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 97:

15 Ալ. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 407:

16 Նույն տեղում, էջ 418:

17 Նույն տեղում, էջ 453:

ուղղամտականներում ուսանողի տարած փայլուն հաղթանակները և թուրքական բանակների կատարյալ պարտությունը մեծ անհանգստություն ու իրարանցում առաջ բերեց արևմտյան տերությունների մեջ: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավրստրիան Ռուսաստանին սպառնում էին պատերազմ սկսել, եթե նրա զորքերը շարժվեին Կոստանդնուպոլսի վրա: Նրանց ակտիվ միջնորդությամբ էլ 1829 թ. սեպտեմբերի 2 (14)-ին Ադրիանապոլսում կնքվում է հաշտության պայմանագիր:

Ադրիանապոլսի պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Դանուբի գետաբերանը, Սև ծովի արևելյան ափը՝ Անապա և Փոթի նավահանգիստներով և Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալաք և Ախալցխա բերդաքաղաքներով: Թուրքիան ճանաչեց Հունաստանի անկախությունը, Մոլդավիայի, Վալախիայի, Սերբիայի ավտոնոմիան, ինչպես նաև Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին և այլն: Արևելքում Ռուսաստանի հզորացման հակառակորդ արևմտյան տերությունների ճնշման տակ հաշտության պայմանագրով Թուրքիային վերադարձվեցին Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտը, էրզրումը և պատերազմի ընթացքում գրավված Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները:

Այսպիսով, թեպետ ուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի փայլուն հաղթանակով, հաշտության պայմանագիրը ամենևին չարդարացրեց հայերի հույսերը, նրանց արդարացի ցանկություններն ու ակնկալությունները: Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ սուլթանական Թուրքիայի դաժան տիրապետության, տակ: Արևմտահայության խնդիրը հետագայում դարձավ միջազգային դիվանագիտության հարց, որը ի վերջո, ինչպես հայտնի է, ողբերգական նշանակություն ունեցավ նրա համար:

* * *

Ռուս-պարսկական և ուս-թուրքական պատերազմներին ակտիվ ու գործուն մասնակցություն ունեցան ղեկաբրիստները՝ ուս ազնվականական հեղափոխականների փառապանծ

սերնդի այն ներկայացուցիչները, որոնք աքսորվել էին Կովկաս՝ «տաք Սիբիր»: Նիկոլայ I-ը ղեկաբրիստներին աքսորելով Կովկաս հույս ուներ, որ պատերազմի ուղղամտականներում նրանք ավելի շուտ կկնքեն իրենց մահկանացուն, քան խստաշունչ Սիբիրում: Այդ նպատակով ղեկաբրիստներին ուղարկում էին ուղղամտակառի ամենավտանգավոր տեղամասերը: Կովկաս ուղարկվեցին յոթնասուն աստիճանադրված սպաներ և ղեկաբրիստների ապստամբության շարժախն մասնակիցներից շուրջ 3000 զինվոր¹⁸: Այս վերջիններից կազմվեց առանձին զորամաս՝ լեյբ-գվարդիական հավաքական գունդ անունով: Գեկաբրիստներից կազմված այդ գունդը Կովկասի ռուսական զորքերի ավանգարդն էր կազմում և ակտիվորեն մասնակցեց ու խիզախորեն մարտնչեց Արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար պարսիկների դեմ մղվող գրեթե բոլոր հիմնական ճակատամարտերին: Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար, ղեկաբրիստների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված գեներալ Ի. Պասկևիչը, որը Նիկոլայ I-ի հրահանգի համաձայն ամենախիստ հակողություն էր սահմանել ղեկաբրիստների վրա և նրանց օգտագործում էր ուղղամտակառի ամենադժվարին ու վտանգավոր մասերում, Զեան-Թուլաղի ճակատամարտից հետո հարկադրված էր այդ գնդի մասին գրել. «...Բոլորից ավելի արժանի է գվարդիական գունդը, որի կարգը և եռանդը անպատկերելի է: Ես երջանիկ եմ, որ դրան կարող եմ օրինակ դարձնել այստեղի կորպուսի այլ զորքերի համար»¹⁹:

Լեյբ-գվարդիական հավաքական գունդը մեծ դեր խաղաց Սարդարապատի և Երևանի բերդերի գրավման ժամանակ: Երևանի բերդը պաշարող զորքերի առաջին շարքերում էին ղեկաբրիստ զինվորները: Հոկտեմբերի 1-ին վաղ առավոտյան սկսելով համարձակ գրոհը, լեյբ-գվարդիական գունդը առաջինը մտավ բերդ: Սարդարապատի և Երևանի գրավման

18 Տե՛ս Մ. Նեբսիյան, Գեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 12:

19 Տե՛ս Զ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 300:

գործում գնդի մարտիկների ցուցաբերած խիզախությունը այնքան ակնառու էր, որ նրանցից շատերը արժանացան պարգևների: Լեյք-զվարդիական գունդը առաջին գծում մարտընչելով, հասավ մինչև Քավրիզ: Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից հետո գունդը ետ կանչվեց Պետերբուրգ:

Դեկաբրիստ սպաների ռազմական հարուստ փորձն ու խոր գիտելիքները կարևոր նշանակություն ունեցան Կովկասյան կորպուսի մարտունակությունը բարձրացնելու և առհասարակ պատերազմական գործողությունների ընթացքում: Նման, աչքի ընկնող զեկաբրիստներից էր Միխայիլ Իվանովիչ Պուշչինը: Ռազմական արվեստի իր խոր գիտելիքների շնորհիվ Պուշչինը փաստորեն դարձավ Կովկասյան կորպուսի ինժեներական մասի ղեկավարը: Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր կարևոր բերդերի ու քաղաքների պաշարման ու գրավման ռազմաինժեներական պլանները մշակվել և իրականացվել են Մ. Պուշչինի անմիջական ղեկավարությամբ, որոնցում նա զրսևորել է մեծ հմտություն ու անձնական քաջություն: Երևանի գրավման համար նրան շնորհվեց ենթասպայի աստիճան:

Օշականի ճակատամարտին, Երևանի ու Սարգարապատի գրավմանը և Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ռազմական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցեց Եվդոկիմ Լաչինովը և ցուցաբերած խիզախության համար ստացավ ենթասպայի կոչում: Երևանի ժամանակավոր վարչությունում զեներալ Կրասովսկու մոտ պաշտոնավարելու շրջանում Ե. Լաչինովը բազմիցս շրջագայեց Արևելյան Հայաստանում և թողեց հետաքրքիր հուշագրություններ:

Պատերազմական գործողություններում, մասնավորապես Կարսի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Արդահանի հաղթական ճակատամարտերում ռազմական գործի գիտակությամբ, հրամանատարական տաղանդով ու քաջությամբ աչքի ընկավ Իվան Բուրցովը: 1829 թ. հուլիսի 19-ին Բայբուրդի արյունալի ճակատամարտում զոհվեց արդեն զեներալ-մայորի աստիճան կրող անվեհեր հրամանատարը: Դեկաբրիստ Ն. Լորենը նրա մասին գրել է. «Չունենալով երկյուղ, հաճախ տաքար-

յուն, նա ընթանում էր բոլորի առջևից, իրեն նետելով ամենավտանգավոր տեղերը»²⁰:

Ռազմական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցեցին Հայրենական պատերազմի հերոս, պարտիզան Գ. Դավիդովը, զեկաբրիստներ Ա. Գանգբելովը, Ն. Դեպրերազովիչը, Բեստուժև և Կոնվիցին եղբայրները, Յ. Վիշնևսկին, Ն. Սեմիչևը, Ա. Բեստուժև-Մարլինսկին, Վ. Վոյսովսկին, Ա. Միկլաշևսկին, Ա. Ռինկևիչը, Ն. Օրժիցկին, Ա. Վերգենյապինը, Դոնի կողակուսյան նշանավոր պատմաբան Վ. Սուխորուկովը, ռուս հանրահռչակ զորավար Ա. Վ. Սուվորովի թոռ Ա. Սուվորովը, հանձարեղ պոետ Ա. Ս. Պուշկինի եղբայր Լև Պուշկինը և շատ ուրիշներ:

Կովկաս արսորված զեկաբրիստներից շատերը շփվեցին ու կապեր հաստատեցին տեղական ժողովուրդների գործիչների հետ: Հայտնի են Կովկասյան կորպուսում ծառայող որոշ զեկաբրիստների ծանոթությունն ու բարեկամական հարաբերությունները վրաց և ադրբեջանական ժողովուրդների ակառավոր գրողների ու հասարակական գործիչների՝ Ա. Շավճավաձեի, Գ. Օրբելիանիի, Ա. Բակիխանովի, Մ. Ախունզովի և ուրիշների հետ:

Ինչպես ցույց են տալիս պահպանված վավերագրերը, զեկաբրիստներից ոմանք ծանոթ են եղել ու շփումներ ունեցել նաև հայ նշանավոր գործիչներ Հ. Ալամդարյանի, Ն. Աշտարակեցու, Ծ. Զրպետյանի հետ²¹: Հ. Ալամդարյանը իր մի շարք նամակներում խոր հարգանքով ու ջերմությամբ է խոսում Մ. Պուշչինի մասին և խնդրում Ն. Աշտարակեցուն նյութապես օգնել նրան: 1827 թ. երևանյան արշավանքի շրջանում բավական լավ հարաբերություններ են ստեղծվում Մ. Պուշչինի և Ն. Աշտարակեցու միջև: Ե. Լաչինովը ծանոթ է եղել և հանդիպումներ ունեցել պրոֆեսոր Շահան Զրպետյանի հետ՝ Երևանի մարզի վիճակագրական նկարագրությունը կազմելու առիթով: Լաչինովը ոչ միայն ծանոթ էր Ն. Աշտար-

20 Մ. Աբրախյան, Դեկաբրիստները Հայաստանում, էջ 119:

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 223—232:

րակեցուն, այլև նրա հետ մի շարք ուղևորություններ է կատարել Արևելյան Հայաստանում: Կովկաս արտրված դեկարիստներից շատերը ծառայության ընթացքում առիթներ են ունեցել շփվելու, համատեղ մարտնչելու և մոտիկից ծանոթանալու հայ զինվորական հրամանատարների՝ գեներալներ Վ. Բեհբուջի, Վ. Մադաթովի, զնդապետ Լ. Լազարևի և ուրիշների հետ²²:

Ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին, հատկապես Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ դեկարիստների հետ լավ հարաբերությունների մեջ գտնվող և այդ պատճառով ցարական արքունիքի կողմից կասկածելի համարվող, Պուշկինի խոսքերով ասած «Ռուսաստանի ամենախելոք մարդկանցից մեկը», ռուս նշանավոր գրող, հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովը²³: Լինելով Ռուսաստանի առաջավոր, դեմոկրատական մտքի փայլուն ներկայացուցիչներից, նա իր դիրքն ու կապերը օգտագործում էր դեկարիստ արտրայանների գրությունը մեղմելու ու բարելավելու համար: Պատմական դեպքերի բերումով Անդրկովկասում Ա. Գրիբոյեդովը շփվեց հայ ժողովրդի հետ, մոտիկից ծանոթացավ նրա դարավոր անցյալին ու հարուստ կուլտուրային, ականատես եղավ նրա ծանր վիճակին և խոշոր դեր կատարեց Ռուսաստանի օգնությամբ ոտքի ելած ժողովրդի ազատագրական պայքարում: Ա. Գրիբոյեդովը հանդիսանում էր Կովկասի ռուսական բանակի զինվանագիտական մասի պետը և գործուն մասնակցություն ունեցավ Պարսկաստանի հետ տեղի ունեցող զինվանագիտական բանակցություններում, Թուրքմենչայի պայմանագիրը կնքելուն: Նա հետևողական ու եռանդուն գործունեություն ծավալեց Պարսկաստանից հայ գերիներին վերադարձնելու, հայերի ներգաղթին աջակցելու, Հայկական մարզը կազմակերպելու գործում:

²² Նույն տեղում, էջ 232—237:

²³ Այդ մասին տե՛ս Վ. Պարսամյան, Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները:

Պարսկաստանում ռուսական դեսպանի պաշտոնում նա մեծ ջանք ու եռանդ էր թափում խանական տիրապետությունում գտնվող գերիներին, առաջին հերթին հայերին, ազատելու և հայրենիք առաքելու գործում: Այդ պարտականությունները կատարելու ընթացքում էլ ողբերգական ձևով կտրվեց նրա կյանքի թելը: 1829 թ. հունվարի 30-ին, ոչ առանց անգլիական զինվանագետների հրահրումի, պարսկական մոլեռանդ խաժամուժ ամբոխը հարձակվում է ռուսական դեսպանության վրա, որտեղ զոհվում է նաև դեսպան Ա. Գրիբոյեդովը:

Ռուսական դեսպանի մահը մեծ վիշտ պատճառեց հայերին, որոնք նրա նկատմամբ տածում էին երախտագիտության ու խոր հարգանքի զգացում: Թավրիզի ռուսական հյուպատոսը, նկարագրելով հայկական եկեղեցում հանգուցյալի հոգեհանգստի արարողությունը, նշում է. «Ժողովուրդը շափազանց շատ էր՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնք կարծես բոլորն էլ կենդանի մասնակցություն էին ցույց տալիս հանգուցյալի դժբախտ ճակատագրին. նրանց մեջ հաճախ լսվում էին բարձրաձայն լաց ու կոծ: Կանայք մինչև ուշ գիշեր շէին հեռանում եկեղեցուց: Միայն պետք է նկատել, որ դրանք մեծ մասամբ հայեր էին, որոնց այգորինակ վշտակցությունը, անշուշտ, պատիվ է բերում այդ ժողովրդին»²⁴:

Գեպի էրզրում կատարած ուղևորության ժամանակ Բզովդալի լեռնանցքում Ա. Պուշկինը հանդիպում է Քիֆլիս տարվող Գրիբոյեդովի աճյունին. «Ես շէի կարծում,— գրում է նա,— թե երբեիցե կհանդիպեմ մեր Գրիբոյեդովին: Ես բաժանվեցի նրանից անցյալ տարի Պետրբուրգում, նրա Պարսկաստան գնալուց առաջ: Նա տխուր էր և տարօրինակ նախազգացումներ ուներ»²⁵:

Դեկարիստներն ու նրանց համակիր գործիչները, լինելով ռուսական ազնվականության, նրա դեմոկրատական մտա-

²⁴ «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией», т. VII, стр. 697.

²⁵ Ա. Ս. Պուշկին, Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում, Երևան, 1937, էջ 30:

վորականութիւն լավագոյն ներկայացուցիչները, ինչպես ամենուր, Կովկասում ևս հեռու էին ճնշվող փոքր ազգերի նկատմամբ մեծապետական վերաբերմունք ունենալուց: Նրանք ազնիվ, համեստ, բարոյական բարձր հատկանիշներով օժտված անձնավորութուններ էին: Այդ են հավաստում նրանց ծառայութեան ընկերների վկայութիւններն ու պահպանված այլ նյութերը: Այսպես, օրինակ, Պլոտր Բեստուժևը դեկաբրիստ Սուվորովի մասին գրել է. «Վեհ բնավորութեամբ օժտված, մաքուր բարոյականութեան տեր, ազնիվ ու զգայուն հոգի ունեցող մի երիտասարդ, որի խելքն ու ռազմական ընդունակութիւնները անմար են պահում նրա մեծ պապի փառքը... Լինելով ամեն մի անարդարութեան թշնամի, տոգորված բարձր գաղափարներով, վտանգի պահին անվահեռ ու քաջ, իրենից բարձրերի հանդեպ հպարտ, իսկ հավասարների ու ստորադասների նկատմամբ հեզ ու սիրալիք՝ նա մեր խղճուկ զնդի գարդն է հանդիսանում»²⁶:

Գեկաբրիստ Ն. Լորբերը, որը Կովկասում մտերմական հարաբերութիւններ է մեջ էր Լ. Պուշկինի հետ, գրել է. «Լե Պուշկինը իմ երբևիցե ունեցած ամենահաճելի զրուցակիցներից մեկն է՝ իր հիանալի սրտով ու վսեմ ազնվութեամբ: Նա բազմաթիվ լավ բանաստեղծութիւններ է գրել, բայց համեստութեանից զրգոված ոչինչ չի տպագրում... Ունի արտասովոր հիշողութիւն և կարող է բանաստեղծութիւններ՝ ընդհանրապես, և իր եզրոր բանաստեղծութիւնները հատկապես... Ամբողջ արշավանքը նա անցկացրեց մի կաշվե բարձով, իր հնամաշ շինելով, ուսերին գցած մի զույգ զգեստով ու թրով, որը նա երբեք չէր հանում իր վրայից»²⁷:

Գեկաբրիստները հանդիսանում էին ժամանակի կիրթ ու լուսավորված հասարակաշերտերի ներկայացուցիչները: Նրանք Անդրկովկասում շարունակում էին իրենց մշակութային գործունեութիւնը: Այս առումով ուշագրավ է, որ Ա. Գանդեբլովի և Պ. Կոնովնիցիի նախաձեռնութեամբ ռուս սպաներից Երև-

վանում կազմակերպվում է մշակութային մի խմբակ, որի անդամները ծանոթանում են Հայաստանին, նկարում բնապատկերներ և մշակութային գործունեություն ծավալում: Նրանք ծանոթանում ու բննարկում են Ա. Ս. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս» պիեսի ձեռագիրը և Երևանի սարդարի սլալատի հայելապատ դահլիճում 1827 թ. կազմակերպում նրա առաջին բեմադրութիւնը, որին ներկա էր նաև հեղինակը:

Գեկաբրիստները Կովկասում շփվել են տեղի ժողովուրդների հետ, ծանոթացել նրանց կուլտուրային ու պատմութեանը և շատերը նրանցից իրենց օրագրերում, հուշերում ու թղթակցութիւններում կարևոր ու հետաքրքիր գրառումներ են կատարել: Հայաստանի, նրա բնութեան, բնակավայրերի, պատերազմական գործողութիւնների, հայ ժողովրդի, նրա կենցաղի, դեպի ռուսներն ունեցած վերաբերմունքի մասին գրել են Ե. Լաշինովը, Վ. Վոլխովսկին, Ա. Բեստուժև-Մարլինսկին, Մ. Պուշկինը, Ա. Գանդեբլովը, Ա. Վեդենյապինը և ուրիշներ:

Բավական տխուր ու մոռյլ տպավորութիւն է թողել Հայաստանի վիճակը նշանավոր դեկաբրիստ Ա. Բեստուժև-Մարլինսկու վրա: «Լողանալով Քիֆլիսի տաք աղբյուրներում, — գրում է նա, — ես շուտով իմ ետևում թողեցի Վրաստանի ծաղկող բնութիւնը և Արփաշայ գետի մյուս կողմում մտա նվաճված թուրքական հողը: Տխուր տեսարաններ են՝ դաշտերն առանց կանաչի, սարերն առանց անտառի... բնակիչները ցնցոտիների մեջ են, մտացածին կամ իսկական, որովհետև Ասիայում միայն ծայրահեղ աղբատութիւնն է փրկում իշխանութիւնների տգահութիւնից»: Արևելյան Հայաստանի մասին նա իր եղբայրներին գրում է. «Ես թափառում էի այնուհետև Հայկական թագավորութեան ավերակներում, ես տեսա վշտոտ երկիրը, ես տրորեցի Արարատի ստորոտները, եղա Սարդարապատում, ապա Երևանում, որը գեռ վարակված էր ժանտախտով: Տեսա մեր ռումբերի և արկերի հարվածների հետքերը նրա մղկիթների վրա. տեսա այն աղետալի ճանապարհը, որով դեպի էջմիածին էր գնացել

26 Մ. Ներսիսյան, Գեկաբրիստները Հայաստանում, էջ 55—56:

27 Նույն տեղում, էջ 58:

կրասովսկին, որտեղ ընկան այնքան ուսաներ չհաղթված, բայց հոգնած: Առհասարակ այդ ամբողջ երկիրը թախիծ է բերում մարդու սրտին, մերկ, այրված, հրաբխային սարեր, անկենդան տափաստաններ ու կիրճեր, որտեղ բարձրանում է փոշին և աղմկում աղբախոտը»²⁸:

Ե. Լաշինովը ականատես է եղել և իր օրագրում բազմիցս անդրադարձել ու պատկերավոր լեզվով ներկայացրել ուսաների նկատմամբ հայերի ունեցած վերաբերմունքի անսքող դրսևորումները: «Աննկարագրելի են ուրախության այն սրտառուչ տեսարանները,— գրում է նա,— որով մեզ դիմավորում էին հայկական ընտանիքները, երբ մենք գրավում էինք Երևանը»²⁹: Մեկ այլ առիթով Ե. Լաշինովը գրում է. «Երբ մեր զորքերը մտան Թուրքիա, ապա ոչ մի գյուղում մենք չհանդիպեցինք ոչ մի մարդկային արարածի, հայերին բռնի կերպով քշել էին երկրի խորքերը, թաթարները իրենք էին թողնում իրենց բնակարանները, խուսափելով պատերազմի սարսափներից... Տեղեկանալով ռուսական բանակի մոտենալու մասին, իրենց գյուղերից բռնի կերպով հեռացված հայերը ներկայացուցիչներ ուղարկեցին ռուսական հրամանատարության մոտ, խնդրելով «իրենց ազատել ճնշողների ձեռքից և ընդունել ռուսների հովանավորության տակ»³⁰:

Ի տարբերություն ցարական ռեակցիոն գեներալների ու շինովնիկների, որոնք արհամարհում էին տեղական ժողովուրդներին և Կովկաս էին գալիս ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը իրականացնելու համար, ղեկաբրիստները առաջնորդվում էին այլ համոզմունքներով, ազատասիրական ու հումանիտական գաղափարներով: Նրանք, լինելով ցարական միապետության թշնամիներ, բուն համակրությանը էին վերաբերվում տիրող բռնապետությունների դեմ ուղղված ճնշված փոքր ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին: «...դու, երբեմնի մեծահույակ Հայաստան,— գրում էր

Ե. Լաշինովը,— դու, որ մեզ մինչև հիմա հիացնող այդքան հուշարձաններ ես թողել, ի՞նչ է քեզ սպասում: Կհայտնվե՞ս արդյոք նորից փառքի ասպարեզում, թե քո տխուր զավակներին վիճակված է հավիտյանս լքյալ գոյություն»³¹:

Ահա թե ինչ մոտեցում ունեին ամեն մի ճնշման թշնամի ղեկաբրիստները թուրքական ու պարսկական բռնատիրության դեմ ուղղված հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների ազատագրական շարժմանը: Ինչպես վերևում տեսանք, ղեկաբրիստները զենքը ձեռքնելին մասնակցեցին և շատերը նրանցից հերոսաբար զոհվեցին Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրության համար մղվող պայքարում:

* * *

Դարեր շարունակ Հայաստանում ստեղծված դժնդակ պայմանների, պարսկական և թուրքական բռնակալների կողմից կազմակերպված գաղթեցումների ու տեղահանումների հետևանքով Հայաստանում հայ ազգաբնակչությունը բավական նվազել, պակասել էր: Անգամ Հայաստանի կենտրոնական մասում, նրա սիրտը հանդիսացող Երևան քաղաքում ու Արարատյան դաշտում մահմեդական տարրը իր քանակով գերազանցում էր հայ ազգաբնակչությանը: Թուրքական և պարսկական իշխողները Հայաստանը հայերից դատարկելու քաղաքականություն վարելով, ձգտում էին ձուլել ու զրանով երկրի երեսից վերացնել աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկին: Ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչները լավ ըմբռնելով և ըստ ամենայնի գիտակցելով Հայաստանում ստեղծված ծանր իրավիճակը, առաջ էին քաշում և չերմորեն պաշտպանում Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից հայ ազգաբնակչության գաղթը կազմակերպելու գաղափարը:

Տակավին 1827 թ. նոյեմբերին Դեհկարխանում Պարս-

28 Նույն տեղում, էջ 259—261:

29 Նույն տեղում, էջ 355:

30 Նույն տեղում, էջ 250:

31 Նույն տեղում, էջ 254:

կառտանի հետ սկսված հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ Պասկելիի և Գրիբոնդովի հետ տեսակցութիւնն են ունենում ն. Աշտարակեցու ուղարկած հայ պատվիրակներն (Բարսեղ արքեպիսկոպոս, Մարգար Եղիազարյան) ու խնդրում պայմանագրում նախատեսել նաև պարսկահայերի գաղթը կազմակերպելու և Ռուսաստանի տիրապետութեան ներքո նրանց համախմբելու հարցը: Յարիզմն իր հերթին շահագործված էր կայսրութեան ընդարձակված հարավային սահմանները մարդաշատ դարձնել և բնակեցնել Ռուսաստանին հավատարիմ ժողովուրդներով: Ուստի նա Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետութեան տակ գտնվող հայերին գաղթեցնելու հարցին անտարբեր չէր նայում:

Թուրքմենշայի պայմանագրի տասնհինգերորդ հոդվածով իրավունք էր վերապահվում այն հայերին, որոնք կցանկանային գաղթել Պարսկաստանից, մեկ տարվա ընթացքում տեղափոխվել ռուսական տիրապետութեան սահմանները:

1828 թ. փետրվարին Երևանի մարզային ժամանակավոր վարչութեանը կից կազմակերպվում է գաղթի հատուկ կոմիտե: Գեներալ Պասկելիի հրահանգում նշվում էին գաղթի կազմակերպման պայմանները: Հրահանգի համաձայն գաղթը կազմակերպվելու էր լիովին կամավոր սկզբունքներով: Գաղթականները ռուսական սահման հասնելուն պես անցնելու էին գաղթի կոմիտեի իրավասութեան տակ: Գաղթի կոմիտեն հաշվի պետք է առնէր նրանց ղրաղմունքը, արհեստավորներին ու առևտրականներին բնակեցնելու քաղաքներում, խեղճերկրագործներին՝ գյուղերում, պետական հողերի վրա: Ներգաղթողները վեց տարով ազատվում էին հարկերից, նրանց հատկացվում էր որոշ նպաստ: Գաղթողներին թույլատրվում էր իրենց հետ վերցնել շարժական գույքը, իսկ անշարժ կայքը՝ վաճառել: Գաղթը կազմակերպվելու էր առաջին հերթին այն շրջաններից, որտեղից ամենից շուտ էին դուրս բերվելու ռուսական զորքերը: Նրանց բնակեցնելու էին հիմնականում Երևանի և Նախիջևանի գավառներում:

Գաղթի կազմակերպման գործը հանձնարարվում է կազարյան նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչ գնդապետ Եղիա-

ղար կազարյանին, որի տրամադրութեան տակ է դրվում 25000 ռուբլի (արծաթ) գումար: Նրա օգնականներն էին Մովսես Արղությանը, Իսահակ Ղամազյանը, Իվանն Մելիքյանը, Ղորղանյան եղբայրները, ռուս ղինվորականներ, այդ թվում ղեկաբերիտներ Իսկրիցկին, Միլյուտինը և ուրիշներ:

Գնդապետ կազարեի և Երևանում գտնվող գաղթի կազմակերպման կոմիտեի հետ մշտապես կապ էր պահպանում Պարսկաստանի ռուսական դեսպան Ա. Գրիբոնդովը, որը պաղթի կազմակերպման, պարսկական գերութիւնից հայերին ազատելու, գաղթականների անշարժ գույքը տնօրինելու գործում խոշոր դեր կատարեց: Գաղթի կազմակերպման ողջ շնչողներից ու ամենակտիվ գործիչներից էր Ներսես Աշտարակեցին:

Արևելյան Հայաստան տեղափոխվելու հնարավորութեան լուրը մեծ խանդավառութեամբ է ընդունվում Պարսկաստանի հայ ազգաբնակչութեան կողմից: Գաղթել ցանկացողների թիվը այնքան մեծ էր և այդ ձգտումը այնքան ուժեղ, որ շատերը, շսպասելով անգամ իրենց համար սահմանված հերթին, սկսում էին շարժվել դեպի ռուսական սահմանը:

Պարսկական իշխանութիւնները և անգլիական զործակալները դիմում են զանազան միջոցների, անգամ կեղծ ու պրոպագանդիստ լուրեր տարածելուն, գաղթը ձախողելու կամ գոնե խոչընդոտելու համար: Նրանք հայերի մեջ լուրեր էին տարածում, որ իբր ռուսական սահմանն անցնելուն պես բոլորը ճորտացվելու են, իսկ տղամարդիկ ցմահ զորակոչվելու են բանակ, արսորվելու են Սիբիր և այլն: Չնայած այս ամենին գաղթը զանգվածային բնույթ է ընդունում:

1828 թ. գարնանն արդեն Պարսկաստանի հայաշատ վայրերից՝ Թավրիզի, Մակուի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի, Արդաբիլի շրջաններից ավելի քան 40.000 հայեր գաղթում, անցնում են Արևելյան Հայաստան: Նրանց բնակեցնում են Երևան, Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքներում, Սարդարապատի, Զանգիբասարի, Արտաշատի, Վաղարշապատի, Ապարանի, Գարաշիշակի, Վեդիի, Զանգեզուրի շրջաններում, ինչպես և Զարաբաղում ու այլ վայրերում:

Աղրիանապոլսի պայմանագիրը դժվարին կացութեան մեջ էր դնում արևմտահայերին: Ռուսաստանին միանալու նրանց հույսերը շարդարացան, պատերազմի ընթացքում գրաված վայրերը վերադարձվելու էին թուրքիային: Արևմրտահայերը նույնպես ձգտում էին անցնել Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ ոչ միայն թուրք փաշաների ծանր լծից ազատվելու նպատակով, այլև համոզված էին, որ թուրքական իշխանութիւնները վրեժխնդիր կլինեն պատերազմի ժամանակ ռուսներին ցույց տված օգնութեան ու աջակցութեան համար: Այդ պատճառով էլ նրանք աշխատեցին օգտվել Աղրիանապոլսի պայմանագրի այն հոդվածից, որի համաձայն թուլլատրվում էր երկու կողմերի հպատակներին մեկ երկրից տեղափոխվել մյուսը: Հայերը շտապում էին գաղթել, քանի դեռ գրավված վայրերից դուրս չէր բերվել ռուսական զորքը:

Արևմտահայերի գաղթը կազմակերպելու համար թիֆլիսում գեներալ-նահանգապետի ղեկավարութեամբ ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով, որի տրամադրութեան տակ է գրվում 380.000 ռուբլի արծաթ դրամ: Հաստատված կարգի համաձայն գաղթողները բաժանվում են երեք խավի՝ երկրագործներ, արհեստավորներ և առևտրականներ: Երկրագործները բնակեցվելու էին գյուղերում, իսկ արհեստավորները և առևտրականները քաղաքատիպ վայրերում: Գաղթողները պարսկահայերի նման վեց տարով ազատվում էին պետական հարկերից:

Թուրքական կառավարութիւնը և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը ձգտում են հայերին ետ պահել գաղթելուց, սակայն ապարդյուն: Պատրիարքի էրզրում ուղարկած պատվիրակին, երբ վերջինս փորձում է համոզել հայերին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, նրանք պատասխանում են. «Ն՞իս անգամ Քրիստոսն իջնի երկնքից և պահանջի մեզնից մնալ օսմանցվոց ձեռքում նրան էլ չենք լսի»³²:

1829—1830 թթ. էրզրումից, Կարսից, Արդահանից, Բաշազետից և դրանց շրջակա հայկական գյուղերից Հայկական մարզ և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններ են ներգաղթում ավելի քան 90.000 հայեր:

էրզրումի փաշայութեանից գաղթածները հիմնականում բնակվում են Ախալցխայում, Ախալքալաքում ու մերձակա գյուղերում, կարսեցիները՝ Շիրակի և Թալինի գյուղերում, բաշազետցիները՝ Սևանի ավազանում, Գարաշիշակում: Միայն Հայկական մարզում բնակություն են հաստատում ավելի քան 21.000 արևմտահայ գաղթականներ:

Այսպիսով, Պարսկաստանի և թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի մղած պատերազմի հետևանքով հնարավոր դարձած գաղթի շնորհիվ մեծապես փոխվեց Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմը: Եթե մինչև Ռուսաստանին միանալը այնտեղ հայերի թիվը հասնում էր ընդամենը 25.151-ի, ապա գաղթից հետո հասավ 82.377-ի³³: Կազմակերպված ներգաղթը խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի ազգահավաքման և նրա հետագա զարգացման համար:

32 Տե՛ս Ալ. Երիցյան, Եջվ. աշխ., էջ 337—338:

32 Տե՛ս Ալ. Երիցյան, Եջվ. աշխ., էջ 337—338, Գ. Գրիգորյան, Եջվ. աշխ., էջ 403:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևելյան Հայաստանի միանալը Ռուսաստանին շրջադարձային կետ հանդիսացավ հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ և բախտորոշ նշանակություն ունեցավ նրա համար:

Ո՞րն էր պատմական այդ իրադարձության առաջադիմական նշանակությունը հայ ժողովրդի համար, չէ՞ որ նա շաղատագրովեց սոցիալ-դասակարգային շահագործումից ու ճնշումներից:

1. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելու առաջադիմական նշանակությունը ամենից առաջ այն է, որ հայ ժողովուրդը փրկվեց ձուլման ու ֆիզիկական բնաշնջման վտանգից:

Շահական Պարսկաստանն ու սուլթանական Թուրքիան ոչ միայն մասնատել ու տիրացել էին Հայաստանին, այլև ազգային-կրոնական բիրտ ճնշումների ու հալածանքների էին ենթարկում, բռնի մահմեդականացման ու ձուլման քաղաքականություն էին տանում հնագույն այդ ժողովրդի նկատմամբ: Միջֆեոզալական կոիվների, զանազան ավազակախմբերի անվերջ արշավանքների, հայ զանգվածների բռնի գաղթեցումների հետևանքով քայքայվում էր երկիրը, նվազում հայ բնակչության քանակը և զնալով նրա ֆիզիկական գոյությունը զրվում էր լուրջ վտանգի տակ:

Ռուսաստանին միանալու շնորհիվ այդ վտանգը վերացվեց: Դադարեցին ներֆեոզալական կոիվներն ու զանազան

ցեղախմբերի ավերիչ արշավանքները: Ռուսական կայսրության կազմում հայ բնակչությունը շէր ենթարկվում բռնազաղթների և ազգային-կրոնական այնպիսի հալածանքների, ինչպիսին կատարվում էին խաների ու փաշաների տիրապետության տակ:

Ավելին, միացման շնորհիվ Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի ազգահավաքման ու նրա զարգացման ամենից ավելի հաստատուն ու ապահով կենտրոնը: Ավելի քան 130.000 հայերի ներգաղթը արմատականորեն փոխեց հայ ազգաբնակչության թվաքանակն ու տեսակարար կշիռը Անդրկովկասում: Արևելյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչության կենտրոնացման խոշոր նշանակությունը առավել հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում այն հանդամանքը, որ դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի բնօրրան Արարատյան դաշտի տարածքը օտար նվաճողների ձեռքով ավերվել, դատարկվել էր հայ տարրից: Ֆեոզալական նախկին խժոժությունների ու ավարառությունների փոխարեն Ռուսական կայսրության կազմում հաստատվեցին կայուն կարգեր ու օրենքներ, որոնք ապահովում են բնակչության կյանքն ու գույքը, զերծ պահում նրան արտաքին թշնամիներից: Նման պայմաններում արտաքին ու բնական աճի շնորհիվ արագորեն սկսեց բազմանալ հայ բնակչությունը: Բավական է նշել, որ 1840-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի բնակչության ընդհանուր թիվը XIX դարի սկզբի համեմատությամբ կրկնապատկվել էր: Այս ամենը բերում են մի հետևություն, որ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու շնորհիվ ապահովվեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական և հավաքական գոյությունը:

2. Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելը առաջադիմական էական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի տնտեսական զարգացման գործում: Չնայած ցարական Ռուսաստանի ընդհանուր հետամնացությունը, նա տնտեսական զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում և առավել նպաստավոր պայմաններ և հուսատու հեռանկարներ ուներ, քան խանական Պարսկաստանը: Պարսկաստանի

ծայրաստիճան հետամնացությունը, ֆեոդալական մասնատվածությունը, պարբերաբար կրկնվող ներքին ու արտաքին պատերազմները, անձի ու գույքի ապահովության բացակայությունը արգելակում էին արտադրողական ուժերի զարգացումը, երկրի տնտեսությունը լճացում ու անկում էր ապրում:

Այլ էր վիճակը Ռուսաստանում: Կայսրության մեջ գործող ընդհանուր պետական օրենքներով ապահովվում էր անձի ու սեփականության անձեռնմխելիության իրավունքը, վերացվում էր ֆեոդալական մասնատվածությունը, հետևաբար՝ նաև դրա հետ կապված անիրիշխանությունը, մաքսային և այլ բնույթի սահմանափակումներն ու արգելակումները: Ռուսաստանում սկսել էր զարգանալ արդյունաբերությունը, հետզհետե ավելի մեծ դեր էր կատարում մեքենայական աշխատանքը: XIX դարի 40-ական թվականներից Ռուսաստանում սկսվում է երկաթուղային շինարարությունը, որն իր հերթին խթանում է առևտրի և առհասարակ երկրի բովանդակ տնտեսական կյանքի զարգացմանը: Ռուսաստանը աստիճանաբար թոթափում էր միջնադարյան, ֆեոդալական կապանքները և թևակոխում զարգացման նոր, բուրժուական հարաբերությունների շրջափուլը:

Արևելյան Հայաստանը ներգրավվում է Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման ոլորտի մեջ, իր վրա կրում նրա բարերար ազդեցությունը: Նկատելի տեղաշարժեր են կատարվում Հայաստանի տնտեսական կյանքում, ընդարձակվում են ցանքատարածությունները, աճում գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, քայքայվում է բնատնտեսությունը, զարգանում են ապրանքադրամային հարաբերությունները, հիմնվում մանուֆակտուրային ձեռնարկություններ և այլն: Այլ խոսքով, միացումը առաջադիմական կարևոր նշանակություն ունեցավ Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացման գործում:

3. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին կարևոր նշանակություն ունեցավ հայկական մշակույթի զարգացման համար: Ակնհայտ է, որ Պարսկաստանը տակավին

XIX դարի շեմին գտնվում էր միջնադարյան խավարի ու հետամնացության մեջ: Այնտեղ պայմաններ չկային և մեծապես կաշկանդվում էր նրա տիրապետության ներքո գտնվող հայ ժողովրդի մշակույթի ու հասարակական մտքի առաջընթացը: Միանգամայն այլ էր իրավիճակը Ռուսաստանում: XIX դարի երկրորդ քառորդից հեղափոխական շարժման պատմափուլը թևակոխած Ռուսաստանում բուռն կերպով զարգանում էր ազգային-դեմոկրատական մշակույթը՝ գրականությունը, արվեստն ու գիտությունը:

Սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարվող տեղաշարժերով կյանքի կոչված, ազգային դարավոր կուլտուրայի ու նրա ավանդների վրա հենված հայկական մշակույթը իր վրա սկսեց կրել ռուսական առաջավոր կուլտուրայի ազդեցությունը:

XIX դարի առաջին կեսում սկսված ռուսական մշակույթի և մասնավորապես գրականության վերելքը կապվում է Ռադիշևի ու Գրիբոյեդովի, Պուշկինի ու Լերմոնտովի, Գոգոլի ու Նեկրասովի, ապա և Դոստոևսկու ու Տուրգենևի, Չեխովի ու Տոլստոյի և այլ մեծությունների անվան հետ: Ռուս դեմոկրատական, առաջավոր այդ գրականությունը չէր կարող իր բարերար ազդեցությունը շունենալ հայ գրականության ու մշակույթի զարգացման վրա: Միանգամայն իրավացի է հայ մեծ գրող Հ. Թումանյանը, երբ այդ մասին գրում էր. «...Միքով ու պատկառանքով խոնարհում եմ ռուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև—Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ շատերը»¹:

Հատկապես Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Գորպատում, Կազանում և Ռուսաստանի կրթական, մշակութային այլ նշանավոր կենտրոններում սովորեցին ու մասնագիտացան և ռուս առաջավոր հասարակական կյանքի հետ անմիջապես

1 Հ. Թումանյան, նշվ. ժող., էջ 332:

շփվեցին ու ձևավորվեցին հայ իրականության մեջ մեծ հետք
թողած շատ ականավոր գրողներ, երաժիշտներ, նկարիչներ,
գիտնականներ ու հասարակական գործիչներ: Բավական է
հիշել միայն Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Մ. Եկմալյա-
նի, Ալ. Սպենդիարյանի, Ա. Հովնաթանյանի, Ս. Ներսիսյա-
նի, Վ. Սուրենյանցի, Գ. Բաշինջաղյանի, Ե. Թադևոսյանի,
Ք. Պատկանյանի, Մ. էմինի, Կ. Եղյանի, Գ. Հախվերդյանի
և այլոց անունները:

Ուրիշ խոսքով, XIX դարի 30-ական թվականներից սկսած
ակնհայտ է ռուսական առաջավոր, դեմոկրատական կուլ-
տուրայի մեծ ու բարերար ազդեցությունը հայ մշակույթի
զարգացման վրա:

4. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու
շնորհիվ հայ ժողովուրդը իր բախտը ընդմիշտ կապեց ռուս
ժողովրդի բախտի, նրա ազատագրական-հեղափոխական
պայքարի հեռանկարների հետ: Հայաստանի միացումը
համընկավ Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյան-
քի այն դարաշրջանի հետ, երբ նա թևակոխել էր զարգաց-
ման հեղափոխական-ազնվականական (դեկաբրիստական)
պատմափուլը:

Հայ ժողովրդի ազգային, սոցիալական ազատագրման
հեռանկարները օրյեկտիվորեն, պատմական զարգացման
օրինաչափ ընթացքով ամուր կապվեցին Ռուսաստանում
բարձրացող հեղափոխական ուժերի պայքարի հետ:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի միավորումը Ռու-
սաստանի հետ առաջադիմական խոշոր իրադարձություն էր,
որ շրջադարձային նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի
բազմադարյան պատմության մեջ:

Հայ ժողովրդի համար Արևելյան Հայաստանը Ռուսաս-
տանին միացնելու առաջադիմական, բախտորոշ նշանակու-
թյամբ է բացատրվում այն հանգամանքը, որ ժամանակի
նշանավոր հայ գործիչները, հայկական գաղթաշխարհը մեծ
խանդավառությամբ ու ջերմությամբ ընդունեցին պատմա-
կան այդ ակտը, դրա մեջ տեսնելով մայր հայրենիքի և առ-
հասարակ հայ ժողովրդի փրկության երաշխիքը:

Երևանի ազատագրումը հայրենիքի փրկության խոր-
հրդանիշ համարելով, Հ. Ալամդարյանը տակավին 1827 թ.
հոկտեմբերին Քիֆլիսից Ն. Աշտարակեցուն հղած նամակում
շնորհավորում էր «Հայաստան աշխարհի փրկությունը»
պարսկական ծանր ու անգութ լծից:

Հայ նշանավոր գրող, լուսավորիչ Մեսրոպ Թադիագյանը
հեռավոր Հնդկաստանից անվերապահ ուրախություն էր
հայտնում հայրենիքի ազատության առթիվ: «Աչքերդ հա-
զար լույս,— գրում էր նա,— որ մեր քաղցր աշխարհքն պար-
սից դառն շարշարանքիցն ազատվեց... Երբ որ լսեցի ներկա
մեր աշխարհի ազատությունը, սիրտս ուրախությամբ վառ-
վեց»²:

Գոնի հայկական գաղութի անունից Նոր Նախիջևանի
քաղաքապետ Խաչատուր Խոսեանյանը Ն. Աշտարակեցուն
հղած շնորհավորական ուղերձում ողջունում է հայրենիքի
փրկությունը և ամփոստանք հայտնում, որ «արարիչը» արժ-
վի կամ գոնն աղավետ թևեր չի տվել մարդուն թռչելու Արա-
րատյան երկիր շնորհավորելու «...Լեռանցն Արարատայ, զորս
փրկեցեալ ի ներքուստ ձեռաց քարբարոսաց»³:

Հայ մեծ գրող Հովհաննես Թումանյանը իր քննադատա-
կան և հրապարակախոսական հոդվածներում բազմիցս անդ-
բազառնալով հայ ժողովրդի անցյալին, խոր ընդհանրացում-
ներ է կատարել նրա պատմական ճակատագրի վերաբերյալ:
«Եվ մի շարք ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո,—
գրել է նա,— վերջնականապես 1828 թվին Ռուսաստանը տի-
րեց Հին Սյունիքը, Գուգարքն ու Արարատյան երկիրը և
միանգամ ընդմիշտ վերջ տվեց կոտորածներով, գաղթակա-
նություններով ու առևանգումներով հայտնի հայկական հար-
ցին»⁴:

2 Մ. Թադիագյան, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավե-
րագրեր, Երևան, 1975, էջ 410:

3 Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կաթողիկոսական գիվան, ք. 55,
վ. 78:

4 Հ. Թումանյան, Եղվ. ժող., էջ 228:

Խոսելով Թուրքիայի հայահալած քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված ողբերգական դրությունն մասին, մեծ փանաստեղծը գրում է. «Այո, միանգամայն ուրիշ պատկեր է Ռուսաստանում: Դրա համար էլ բոլորովին ուրիշ հարաբերություններ են եղել էստեղ ու ուրիշ հարաբերություններ էլ պետք է լինեն: Էդ պատճառով էլ մենք Ռուսաստանի համար ոչ այլ ինչ ենք, եթե ոչ ավանգարդ, ինչպես ասում են սովորաբար: Եվ հավատարիմ ավանգարդ, որովհետև էստեղ կոտորածներից ազատվել ենք, թվով բազմապատկվել ենք, տնտեսապես հարստացել ենք, կուլտուրապես առաջ ենք գնացել, և դեռ ապաստում ենք ավելի լավ օրերի»: Եվ այս. «Հարկավ, մարդիկ կլինեն, որ կառարկեն, թե էդ ամենը Ռուսաստանը արել է, կանի, որովհետև էդպես են պահանջում իր շահերը: Ես դրան կպատասխանեմ...— Ավելի լավ, որ հզոր Ռուսաստանի ու հայ ժողովրդի շահերը բռնում են իրար: Հենց դրա մեջն է կայանում հայ ժողովրդի օգնությունը, և դրանով է նա հաստատ:

Ահա թե ինչու և ինչպես իմ հույսերն ու համակրանքը կապվում են Ռուսաստանի հետ»⁵:

Հայ մեծ լուսավորիչ ու գրող, կրքոտ հայրենասեր Խաչատուր Աբովյանը, որը պատանեկության տարիներին ականատես եղավ, ապրեց ու զգաց պարսկական խաների բարբարոսական տիրապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի տառապանքները, իր ազնիվ սրտի ամբողջ ավյունով գրված «Վերք Հայաստանի» անմահ վեպում տվեց հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակի, խանական ռեժիմի դեմ ժողովրդի ծավալած ազատագրական պայքարի հավաստի նվարադրությունը: Նա առանձնահատուկ սիրով է պատկերում ռուսպարսկական պատերազմների շրջանում հայ ժողովրդի զավակների, հայ կամավորական ջոկատների մարտական սրխրագործությունները և ռուսական զորամիավորումներին ցույց տված նրանց ակտիվ օգնությունը: Ամբողջ խորունկամբ հասկանալով հայ ժողովրդի կյանքում Ռուսաստանի կատա-

րած դերի նշանակությունը, արտահայտելով իր ժողովրդի զգացումները և ընդհանրացնելով նրա մտայնությունը, Աբովյանը գրում է. «Օրհնվի էն սահաթը, որ Ռսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտավ ու զղբաշի անիծած, չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց»⁶:

Աբովյանի հայրենասիրական վեպում կարմիր թելի պես անցնում է ռուս ժողովրդի հետ մշտապես բարեկամ լինելու գաղափարը, հայ ժողովրդի շահերի համար այդ բարեկամության կենսական անհրաժեշտությունը: Նա դրան հակադրում և քննադատում է արևմտաեվրոպական երկրների՝ ուրիշ ժողովուրդների հանդեպ գործադրած բռնություններն ու ներքանց վարած կողոպուտի քաղաքականությունը: Խոսելով եվրոպական գաղութարարների կողմից Ամերիկայի բնիկներին հալածելու և քնաջնջելու մասին, նա ավելացնում է. «Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հավասարեցրին. ոռուք Հայաստան կանգնեցրին... Հայք ե՞րբ կարեն Ռուսաց արածը մոռանալ, քանի որ շունչ ունին»⁷:

Հայ ժողովրդի կյանքում հայ և ռուս ժողովուրդների հավերժ բարեկամության փրկարար նշանակության, երկու ժողովուրդների մշակութային կապերի ամրապնդման դրական խոշոր դերի մասին մեծ հայրենասերի խոր համոզմունքն ու կրքոտ քարոզը պատգամ դարձավ հետագա սերունդների համար: Այն մեծ ազդեցություն ունեցավ ու խոր արմատներ գցեց հայ իրականության մեջ:

Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության մեծ ջատագով և. Աբովյանը, պայքարելով առաջադեմ, դեմոկրատական գաղափարների համար՝ ընդդեմ խավարամոլության ու հետադիմության, միաժամանակ բողոքի ձայն էր բարձրացնում ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության դեմ: Նա քննադատում էր ցարիզմի սոցիալական հենարան հանդիսացող տեղական կղերա-ֆեոդալական ու վաշխառուական խավերին:

⁵ Նույն տեղում, էջ 214—215:

⁶ Ե. Աբովյան, Եզվ. ժող., էջ 58:

⁷ Նույն տեղում, էջ 180:

Արքայանի հաջորդ սերունդը կարողացավ ցարական Ռուսաստանում ամելի որոշակի ու հստակ տեսնել երկու Ռուսաստան: Դա մի կողմից ուսա ժողովրդի իսկական շահերն արտահայտող բարձրացող դեմոկրատական-հեղափոխական Ռուսաստանն էր, մյուս կողմից կալվածատերերի ու կապիտալիստների շահերն արտահայտող ցարական Ռուսաստանը: Հեղափոխական Ռուսաստանն էր հանդիսանում ուսա և մյուս ժողովուրդների ազատագրական պայքարի կազմակերպման հիմնական ուժը⁸:

XIX դարի 50—60-ական թվականներին ուսական հեղափոխական հասարակական մտքի ազդեցությամբ հայ իրականության մեջ ձևավորվեց հեղափոխական դեմոկրատական հոսանքը, որի գաղափարախոսն ու գլխավորողը եղավ Գեորգենի և Զերնիշևսկու համախոհ ու դինակից, ազատագրական պայքարի աննկուն մարտիկ Միքայել Նալբանդյանը: Նա հայ հասարակական առաջագեմ, դեմոկրատական միտքը շաղկապեց ուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի հետ, հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական ազատագրումը՝ ցարական ինքնակալության դեմ տարվող պայքարի հետ: Նա պայքար ծավալեց ցարիզմի ու ճորտատիրության, հայ հետադիմական շերտերի դեմ՝ հանուն աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության: Վերջինիս շահերի պաշտպանության համար, որին նվիրեց իր ողջ կյանքը, նա առաջագրում էր հեղափոխական ուղի՝ ցարիզմի և սուլթանական դեսպոտիզմի տապալումը՝ որով միայն կարելի էր հասնել ազատության: Մ. Նալբանդյանը իր գործունեության մասին իրավամբ գրել է. «Մեր ազատակամ նվիրեցիք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը ընվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արծաթի թում-

⁸ Անդրկովկասի ժողովուրդների ուսական կողմնորոշման, երկրամասը Ռուսաստանին միանալու և ուսա ժողովրդի հետ համագործակցված, ցարական ինքնակալության դեմ Անդրկովկասի կղաղրական երեք ժողովուրդների ծավալած պայքարի մասին տե՛ս Գ. Ա. Գալոյն, Россия и народы Закавказья, М., 1976.

բերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ»⁹:

Նալբանդյանը ուսա հեղափոխական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների նման անկեղծ համակրանքով էր վերաբերվում տարբեր երկրների ու ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարին: Խորապես գիտակցելով ուսական կայսրության և առհասարակ ճնշված ժողովուրդների ազատագրության գործում հեղափոխական Ռուսաստանի կատարելիք դերը, Մ. Նալբանդյանը գրում էր. «Ռուսիո ազատությունը, ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերյալ մեծ խորհուրդ ունի»¹⁰: Պատմության հետագա զարգացման ընթացքը լիովին հաստատեց նրա մարդարեական խոսքերի ամբողջ ճշմարտությունը:

* * *

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու շնորհիվ օբյեկտիվ պայմաններ ստեղծվեցին հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը ուսա ժողովրդի հեղափոխական պայքարին միաձուլելու համար: XIX դարի վերջերին Հայաստանի աշխատավորները ներգրավվեցին ցարիզմի դեմ Ռուսաստանի պրոլետարիատի մղած հերոսական պայքարի մեջ:

XX դարի արշալույսին հեղափոխական պայքարի գոտեմարտում ծնունդ առավ բոլշևիկների լենինյան կուսակցությունը, որը դարձավ համառուսաստանյան շարժման կազմակերպիչն ու գորշակակիրը: Նա գլխավորեց ժողովուրդների լայն դանդավաճների պայքարը ընդդեմ ցարական ինքնակալության:

Անդրկովկասում բանվորական շարժումը իր սկզբնավորման օրվանից ինտերնացիոնալ բնույթ ուներ: Այնտեղ հայերը, ուսաները, վրացիները, ադրբեջանցիները պայքարի էին ելել ուս-ոսաի տված: Բոլշևիկները բոլոր ազգությունների աշ-

⁹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1940, հ. 3, էջ 23:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 61:

խատավորներին համախմբում էին մարքսիզմ-լենինիզմի դրոշի ներքո, վճռականորեն պայքարում բուրժուա-նացիոնա-խատական կուսակցությունների հակաժողովրդական քաղաքականության դեմ:

Ռուսաստանի պրոլետարիատի հեղափոխական շարժման մեջ լենինյան գաղափարների, բոլշևիկյան գործի հաղթանակի համար մարտնչում էին նաև հայ ժողովրդի զավակները: Լենինյան գվարդիայի պանծալի համաստեղության մեջ էին Բոգդան Կնունյանցը, Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը, Սիմոն Տեր-Պետրոսյանը (Կամո), Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և շատ ուրիշներ, որոնց կազմակերպական գործունեությամբ և տեսական աշխատություններով ձևավորվեց հայ հասարակական մտքի պատմության մարքսիստական փուլը: Ռուսական հեղափոխությունների բովում, շահագործող դասակարգերի տիրապետության դեմ մղված համատեղ պայքարում կոփվում ու նոր իմաստ էր ստանում հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը:

Մարդկության պատմության մեջ շրջադարձային նշանակություն ունեցող Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակը հուժկու թափ հաղորդեց ցարական Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդների հեղափոխական պայքարին և լայն հեռանկարներ քացեց նրանց համար: Մեծ Հոկտեմբերի գաղափարներով ոգեշնչված Անդրկովկասի ու Հայաստանի աշխատավորները հեղափոխական պայքարի ելան հանուն սոցիալիստական ու ազգային ազատագրության: Բաքվի հերոսական կոմունան ցուցադրեց Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների հեղափոխական վճռականությունը, նրանց անօրինակ խիզախությունն ու արիությունը:

Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցություններին ու հակահեղափոխական ուժերին, իմպերիալիստական պետությունների աջակցության պայմաններում, հաջողվեց երկրամասն անջատել Սովետական Ռուսաստանից, որը կործանարար հետևանքներ կարող էր ունենալ այդ ժողովուրդների համար:

Սովետական իշխանության հաղթանակի համար Հայաս-

տանի աշխատավորների հեղափոխական պայքարի պատմության փառապանծ էջ եղավ 1920 թ. Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը՝ ընդդեմ դաշնակցական վարչակարգի:

Բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությամբ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ 1920 թ. նոյեմբերին Հայաստանը հռչակեցին սովետական: Հայոց հին հողի վրա ծածանվեց Մեծ Հոկտեմբերի հաղթական դրոշը, որն ազդարարեց հայ ժողովրդի սոցիալական ու ազգային իսկական ու վերջնական ազատությունը: Հայ ժողովուրդը ստեղծեց իր սոցիալիստական պետականությունը:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը, սովետական կարգերի հաղթանակը Հայաստանում հայ և ռուս ժողովուրդների հարաբերություններին, նրանց բարեկամության ու համագործակցությանը մինչ այդ շտեմսված, բոլորովին նոր որակ ու իմաստ հաղորդեցին:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրից ռուս մեծ ժողովուրդը, առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքների և դաշնակցական տիրապետության հետևանքով աղքատության ու սովի գիրկը նետված հայ ժողովրդին անշահախնդիր, եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց: Թեպետ Սովետական Ռուսաստանը նոր էր դուրս եկել քաղաքացիական պատերազմից, կրում էր նրա թողած զրկանքների ծանր հետևանքները և ինքն էլ պարենամթերքի սուր կարիք ուներ, այնուամենայնիվ Հայաստանի աշխատավորներին ուղարկեց հացահատիկ, արդյունաբերական ապրանքներ, դեղորայք, ցույց տվեց ֆինանսական մեծ օգնություն: Վ. Ի. Լենինի անմիջական ցուցումով 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանին տրամադրվեց 600 հազար ռուբլի ոսկյա դրամ, առաքվեց մեծ քանակությամբ հաց, շաքար, զանազան կենսամթերքներ, հանդերձանք: Հաջորդ տարի Հայաստանին օգնության կարգով տրվեց 3,5 միլիոն ռուբլի և մոտ 3 միլիոն փութ կենսամթերք¹¹:

¹¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 7, Երևան, 1967, էջ 197-193:

1922 թ. Իվանովո-Վոզնեսենսկի մանածագործները Սովետական Հայաստանին նվիրեցին տեքստիլ ֆաբրիկայի սարքավորում, իսկ Պետրոգրադի մեքենաշինարարները՝ 12 վադոն հաստոցներ և այլ սարքավորումներ: Երկրի քայքայված գյուղատնտեսությունը վերականգնելու համար Հայաստան ուղարկվեցին գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, անասուններ և այլն:

Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր օգնության շնորհիվ սովետական կարգերի առաջին տարիներին հայ ժողովուրդը ոչ միայն փրկվեց սովի ու համաճարակային հիվանդությունների ճիրաններից, այլև վճռական քայլեր կատարեց երկրի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու և նրա սոցիալիստական տնտեսության հիմքերը դնելու գործում:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ողջ երկրի ժողովուրդների բարեկամությունը խարսխվեց սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական նոր՝ սոցիալիստական հարաբերությունների հիմքի վրա: Անդրկովկասի ժողովուրդների սոցիալիստական բարեկամության ու համագործակցության հարցում էական նշանակություն ունեցավ 1922 թ. մարտին Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կազմակերպումը: Անդրֆեդերացիան կարևոր դեր կատարեց Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունների ժողովուրդների բարեկամության կոփման, նրանց տնտեսական և կուլտուրական զարգացման, սոցիալիստական շինարարության համար նրանց ուժերի համախմբման գործում: Նույն տարվա դեկտեմբերին Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմավորումը, ազգերի կամավոր դաշինքը լենինյան ազգային քաղաքականության, ժողովուրդների բարեկամության ու եղբայրության գաղափարների հաղթանակին էր:

Հայ ժողովուրդը սովետական ժողովուրդների համերաշխ քննադատում գտավ վերածնության ու բարգավաճման խսկական ուղին: Հանրապետության աշխատավորները վիթխարի վերափոխումներ կատարեցին հայրենի երկրում, և Հայաս-

տանը կարճ ժամանակում աղքատության ու վշտի երկրից դարձրին բարգավաճ երկրամաս, զարգացած ինդուստրիայի և գյուղատնտեսության, առաջավոր գիտության ու կուլտուրայի հանրապետություն: Կոմունիստական կուսակցության լենինյան քաղաքականության հաղթանակը արտահայտվեց սովետական ազգային հանրապետությունների տնտեսական և կուլտուրական հետամնացության վերացմամբ՝ պատմական շտեմսոված կարճ ժամանակաշրջանում: Սոցիալիստական շինարարությունը մեծապես նպաստեց մեր երկրի ազգերի սոցիալական միատարրության, նրանց համակողմանի զարգացման, մերձեցման և հոգևոր ընդհանրության ձևավորմանը:

ՍՍՀՄ ժողովուրդների լենինյան բարեկամության, սովետական պետության, նրա քաղաքական ու հասարակական կարգի ամրության ու կենսունակության դաժան քննությունը եղավ ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղված Հայրենական մեծ պատերազմը: Ոխերիմ թշնամու դեմ սրբազան պատերազմի ելան սովետական բազմազգ երկրի բոլոր ժողովուրդները և ուս-ուսի տված հերոսաբար պայքարեցին իրենց սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության համար: Մարդկության ու քաղաքակրթության թշնամի ֆաշիզմի դեմ սովետական ժողովրդի համաշխարհային պատմական հաղթանակում իր արժանի ներդրումը կատարեց նաև հայ ժողովուրդը: Հայրենական մեծ պատերազմը սոցիալիստական կարգերի կենսունակության ու անսպարտելիության իսկական հաստատումը եղավ:

Սոցիալիստական ու կոմունիստական շինարարության տարիներին մեր երկրում տեղի ունեցան սոցիալ-տնտեսական վիթխարի վերափոխումներ: Հանրապետության էկոնոմիկան, որը հանդիսանում է Սովետական Միության միասնական ժողովրդատնտեսական ամբողջ կոմպլեքսի բաղկացուցիչ մասը, մշտապես գտնվել է դինամիկ զարգացման մեջ: Սովետական Հայաստանի անցած ուղու, տնտեսական կյանքի զլխավոր արդյունքը հզոր արդյունաբերության ստեղծումն է, Ռուսաստանի երբեմնի հետամնաց ծայրամասի վե-

րածումը զարգացած գյուղատնտեսություն ունեցող ինդուստրիալ հանրապետության:

Ժողովրդական տնտեսության վերելքը խարսխվեց ամենից առաջ էներգետիկ հզոր բազայի վրա: Կենսագործելով լենինյան հայտնի պատգամները, Հայաստանը դարձավ համատարած էլեկտրիֆիկացիայի հանրապետություն: Բնակչության մեկ շնչին ընկնող էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ Հայաստանը առաջ է անցել զարգացած շատ կապիտալիստական երկրներից:

Սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում կառուցվել են հարյուրավոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Պատահական չէ, որ հանրապետության ազգային եկամտի շուրջ 70 տոկոսը բաժին է ընկնում արդյունաբերական արտադրանքին: Տակավին առաջին հնգամյակների տարիներին հիմնված ձյուղերի՝ քիմիական արդյունաբերության, գունավոր մետալուրգիայի հետ մեկտեղ արդյունավետ կեդույով սկսեց զարգանալ մեքենաշինությունը, հաստցաշինությունը, էլեկտրատեխնիկան, շինանյութերի, թեթև ու սննդի արդյունաբերությունը: Գիտատեխնիկական առաջադիմության հիման վրա վերջին տարիներին արագորեն զարգանում են արդյունաբերական նոր ձյուղեր՝ ձշգրիտ սարքաշինությունը, էլեկտրոնիկան, ռադիոտեխնիկան: Հանրապետության արդյունաբերության քարտեզը զարգարում են հարյուրավոր խոշոր կոմբինատներ, գործարաններն ու ֆաբրիկաները, որոնք թողարկում են արդյունաբերական արտադրանքի բարձրորակ ու ամենաժամանակակից տեսակներ:

Հանրապետության ինդուստրիալ զարգացման բարձր մակարդակի վկայություն է այն խոստուն փաստը, որ նրա արդյունաբերական արտադրանքի 150 տեսակներ արտահանվում են արտասահմանյան 70 երկրներ, այն զեպքում, երբ մինչհոկտեմբերյան ժամանակաշրջանում Հայաստանը իրեն հարկավոր արտադրանքը գրեթե ամբողջությամբ ներմուծում էր դրսից:

Հանրապետության արդյունաբերական զարգացման սոցիալ-քաղաքական կարևոր արդյունքը բանվոր դասակարգի

հզոր բանակի ձևավորումն էր, որը եթե 1928 թ. իր կազմում ուներ ընդամենը 50 հազար բանվոր, ապա 1970 թ. հասավ 830 հազարի¹²:

Սովետական ժամանակաշրջանում անճանաչելիորեն կերպարանափոխվել է երբեմնի հետամնաց ու նահապետական հայ գյուղը: Հայաստանի գյուղատնտեսության հեռանկարային զարգացման համար, նրա սակավահողության պայմաններում էական նշանակություն ուներ ոռոգման ցանցի և աղակալած ու քարքարոտ խոպան հողերի յուրացման խընդիրը: Այդ պրոբլեմի հաջող լուծման շնորհիվ Հայաստանում ոռոգելի հողատարածությունը 1913 թ. համեմատությամբ ընդարձակվել է ավելի քան չորս անգամ:

Գյուղի հաջողությունների, նրա սոցիալիստական վերակառուցման վճռական հիմքը մեքենայացումն է, որը հաջողությամբ իրականացվեց անցած տասնամյակների ընթացքում: Այժմ հանրապետության ավելի քան 750 պետական ու կոլեկտիվ տնտեսությունների դաշտերում աշխատում են 9 հազարից ավելի տրակտոր, 1700 կոմբայն, 9 հազար բեռնատար ավտոմոբիլ և տասնյակ հազարավոր գյուղատնտեսական այլ մեքենաներ¹³: Տեխնիկական զինվածության շնորհիվ գյուղատնտեսական աշխատանքների հիմնական մասը մեքենայացման է ենթարկվել: Ոռոգելի հողային տարածությունների ընդարձակման, մեքենայացման և էլեկտրիֆիկացման, քիմիական պարարտանյութերի կիրառման և գիտության այլ նվաճումների արմատավորման շնորհիվ բարձրացել է աշխատանքի արտադրողականությունը, անընդհատ աճում է գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը:

Փոխվել է գյուղի աշխատավորների կենցաղը: Նախկինում կարիքի ու հետամնացության զիրկը նետված, կավաշեն ու գետնափոր խրճիթներում տեղավորված գյուղն է թափանցել էլեկտրականությունը, գազը, ռադիոն, հեռախոսը, հեռուստացույցը, կինոն, և նա իր տնտեսական ու կուլտուրական մակարդակով մոտեցել է քաղաքին:

12 Տե՛ս «Սովետական Հայաստանը 50 տարում», էջ 56—57:

13 Նույն տեղում, էջ 58:

Սովետական իշխանության շուրջ վաթսուն տարիները եղան հայ ժողովրդի մշակույթի աննախընթաց զարգացման տարիներ: Մեր ժողովուրդը, որն ավելի քան 1600 տարի առաջ ստեղծել է իր գիրն ու գրականությունը և մարդկությունը տվել է նյութական ու հոգևոր մշակույթի համաշխարհային արժեքներ, դարեր շարունակ զբված է եղել իր զավակներին լայնորեն կրթություն տալու հնարավորությունից: Սովետական ժամանակաշրջանում մատաղ սերնդի և ամբողջ բնակչության կրթությունը դարձել է պետական հոգացողության գլխավոր առարկա: Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը պատված են մասսայական դպրոցների և ուսումնական այլ հաստատությունների լայն ցանցով: Ուսուցման սիստեմի մեջ ընդգրկված է հանրապետության յուրաքանչյուր հրրորդ քաղաքացին: Սովետական Հայաստանի 13 բուհերն ու 65 միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները 208 մասնագիտությունների գծով ամեն տարի ավարտում է ավելի քան 20 հազար մարդ¹⁴: Խոշոր նվաճում է հանրապետության տեխնիկական մտավորականության մեծ բանակի ստեղծումը: Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատում են բարձրագույն կրթություն ունեցող շուրջ 140 հազար մասնագետներ:

Նախասովետական Հայաստանում չկար և ոչ մի գիտական հաստատություն: Այժմ հանրապետությունում կան հարյուրից ավելի գիտահետազոտական հիմնարկներ, որոնք լուրջ ավանդ են ներդրում սովետական գիտության զարգացման գործում: Մանրակշիռ ներդրում է կատարում հատկապես Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան: Սովետահայ գիտնականների աշխատանքները գիտական-տեսական և ժողովրդատնտեսական կարևոր նշանակություն ունեն:

Հայ ժողովրդի անցյալի ժառանգության առաջադիմական ավանդների վրա հենվելով հսկայական վերելք ապրեց հայ գրականությունն ու արվեստը: Եղիշե Չարենցի, Մարտիրոս Սարյանի, Ալեքսանդր Թամանյանի, Արամ Խաչատրյա-

նի և տաղանդավոր այլ վարպետների գործերը, որոնցում մարմնավորվել են մեր ժողովրդի ինքնատիպ մշակույթի լավագույն գծերը, իրենց օրինական տեղն են գտել հայրենական և համաշխարհային մշակույթի գանձարանում:

Հայերեն լեզվով հրատարակվում են ուսու և ՍՍՀՄ ժողովուրդների, համաշխարհային գրականության լավագույն ստեղծագործությունները: Տեղի է ունենում սոցիալիստական կուլտուրաների փոխազդեցության ու փոխհարստացման ակտիվ մի պրոցես, որը սովետահայ մշակույթի զարգացման կարևոր պայմաններից է: Սովետական, այդ թվում և սովետահայ մշակույթը դարձել է լայն հասարակայնության սեփականությունը:

Այժմ, մեր ժողովրդի արևելյան հատվածի սոցիալական ու ազգային ազատագրության, սոցիալիզմի պայմաններում նրա ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու մշակույթի աննախընթաց վերելքի բարձունքից, երբ հետադարձ հայացք ենք ձգում, ակնառու է դառնում Արևելյան Հայաստանը Թուրքաստանին միանալու գրական խոշոր դերը: Պատմական այդ ակտի բախտորոշ նշանակությունը առավել ակնբախ է դառնում, երբ վերհիշում ենք Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրը, որը եվրոպական պետությունների միջամտության պատճառով այդ նույն շրջանում, 150 տարի առաջ չկարողացավ միանալ Թուրքաստանին, իր բախտը կապել ուսու մեծ ժողովրդի հետ: Ինչպես հայտնի է, Թուրքական տիրապետությունը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ արևմտահայության համար: Թուրքական ռեակցիոն շրջանների XIX դարի վերջերից կազմակերպած ջարդերը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ վերածվեցին արևմտահայության մասսայական բնաջնջման: Մեր ժողովուրդը ապրեց իր բազմադարյան պատմության ամենամոռալ շրջանը:

Հոկտեմբերյան դրոշի ներքո, ՍՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական մեծ ընտանիքի իրավահավասար անդամ Սովետական Հայաստանը դարձավ աշխարհով մեկ սփռված հայության մայր հայրենիքը, հայապահպանության պատվաբեր,

¹⁴ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1978, 31 մարտի, № 76:

ազգային մշակույթի ու լեզվի զարգացման միակ օջախը: Միայն սովետական իշխանությունը հնարավորություն տվեց վերածնված հայ ժողովրդին ստեղծելու իր պետականությունը, ունենալու իր գերըն ու դրոշը, իր ազգային պետական լեզուն:

1978 թ. ապրիլին ընդունված Հայկական ՍՍՀ նոր սահմանադրությունը, մեր հանրապետության հիմնական օրենքը, վավերացրեց հայ ժողովրդի նյութական ու հոգևոր կյանքի բոլոր մարզերում կատարված էական փոփոխությունները, անցած շուրջ վեց տասնամյակում նրա ձեռք բերած նվաճումները: Հայաստանի նոր սահմանադրությունը, որը հենվում է ՍՍՀՄ սահմանադրության վրա, միաժամանակ ուղենշում է հանրապետության հետագա զարգացման հեռանկարները, հանդիսանում կոմունիզմի կառուցման ծրագիրը:

Սովետական Հայաստանը իր հաջողությունները, հիրավի վիթխարի նվաճումները ձեռք է բերել շնորհիվ մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների անխախտ դաշինքի, բարեկամության ու եղբայրության:

«Սովետական Հայաստանի պատմական փորձը, — 1970 թ. նոյեմբերի 29-ին Երևանում արտասանած ճառում ընդգծել է Լ. Ի. Բրեժնևը, — կրկին ու կրկին համոզում է, որ ազգի իսկական ծաղկումը ձեռք է բերվում ոչ թե աղգային պարփակման ու մեկուսացման ուղիներով, այլ սոցիալիստական ազգերի ու ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում՝ փոխադարձաբար միմյանց հարստացնող ներդաշնակ զարգացման շնորհիվ»¹⁵:

Կոմունիստական կոսակցության ղեկավարությամբ, ՍՍՀՄ ժողովուրդների միասնական քնտանիքում Սովետական Հայաստանը իրականացնում է ՍՄԿԿ XXV համագումարի պատմական կանխագծումները, վստահորեն առաջ գնում կոմունիստական շինարարության պայծառ ուղիով:

ԲՈՎԱՆԳԱՌԹՅՈՒՆ

Երկսուսար	5
Գլուխ առաջին. — Հայերը և Հին Ռուսիան	10
Գլուխ երկրորդ. — Հայերի կապերը Մոսկովյան պետության հետ	24
Գլուխ երրորդ. — Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVII դարի վերջին երեսնամյակում: Ռուսական կողմնորոշման ձևավորումը	50
Գլուխ չորրորդ. — Հայերի և վրացիների ռազմաքաղաքական դաշինքը Ռուսաստանի հետ	84
Գլուխ հինգերորդ. — Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը օտար բռնակալության դեմ	102
Գլուխ վեցերորդ. — Հայաստանը XVIII դարի երկրորդ կեսին: Ռուսահայ զաղթավայրերը և դրանց դերը հայ-ռուսական հարաբերություններում	133
Գլուխ յոթերորդ. — Ազատագրական շարժման հնդկահայ կենտրոնը և Ռուսաստանը	158
Գլուխ ութերորդ. — Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումները XVIII դարի վերջին քառորդում	173
Գլուխ իններորդ. — Ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմները և հայ ազատագրական շարժումները XIX դարի սկզբին	188
Գլուխ տասներորդ. — Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	201
Գլուխ տասնմեկերորդ. — Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պատմական նշանակությունը	236

15 «Սովետական Հայաստանը 50 տարում», էջ 74:

ՎԼԱԳԻՄԻՐ ԲԱԽՇԻԻ ԲԱՐՆՈՒԳԱՐՅԱՆ
ՎԱԶԳԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՈՍԿԱՆՑԱՆ
ВЛАДИМИР БАХШИЕВИЧ БАРХУДАРЯН
ВАЗГЕН ҚАРАПЕТОВИЧ ВОСКАНЯН

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍՍՏԱՆԻՆ

ИБ 62

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գլխավան խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Ա. Հ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Ռ. Խ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ռ. Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՎՅ 02145 Պատվեր 859 Հրատ. 4847 Տպարանակ 5050

Հանձնված է շարվածքի 25. 07. 1978 թ.: Ստորագրված է տպագրության.
20. 09. 1978 թ., տպագրական 16,0 մամուլ, պայման. 13,44 մամուլ,
Հրատ. 11,12 մամուլ: Թույլի № 1, 84×108¹/₃₂: Գինը 75 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան,
Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван,
Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, 375019,
Բարեկամության 24:

Типография издательства АН Армянской ССР, 375019, Ереван,
Барекамутян 24.